

JUMALIKU AUGUSTUSE TEOD

Alar Läänelaid, Udo Tiirmaa*Dendrokronoloogia kasutamisest
Nõo kiriku ajaloo uurimisel***Malle Salupere***Baltisakslastest riigimehed
Samarini-Schirreni poieemikast***Olaf Klaassen***Andres Saal Hollandis 1916-1918***Olaf Kuuli***Diskussioon eesti kultuuripäran-
dist Hruštšovi "sula" ajal***Leo Tiik***Hiiumaast — Orjakust, Reigist ja
Putkastest***Ott Kurs***Väljarännanud eestlaste uurimine
geograafide diplomitöodes***Priit Pirsko***"Eraarhiivide erastamisest" Eestis***Anton Weiss-Wendt***Muinsuskaitsepäevad Narvas*

Lõppeva aasta juubilare:

- Arno Rafael Cederberg
- Ferdinand Linnus • Leo Tiik
- Aleksander Loit • Lembit Jaanits

Summaries

Sisukord

Allikpublikatsioon

Jumaliku Augustuse teod.

Tõlkinud ja kommenteerinud Aado Altmets 3

Artiklid

Alar Läänelaid,
Udo Tiirmaa
Malle Salupere

Nõo kiriku taastamisaeg teada 13

Kahe kõrge baltisakslasest riigiametniku hoiakud

Samarini-Schirreni poleemikas 17

Olaf Klaassen

Andres Saal Hollandis 1916-1918 22

Olaf Kuuli

Diskussioon eesti kultuuripärandist Hruštšovi "sula" ajal 29

Leo Tiik

Hiiumaast. eriti Orjakust, Reigist ja Putkastest 40

Riho Mällo

Geograaf ja ajaloolane Leo Tiik — 85 45

Arvustused, ülevated

Enn Küng

Väärt litsensiaaditöö Uppsalast 45

Ott Kurs

Väljarännanud eestlaste uurimine geograafide

diplomitöodes 1970. aastail 49

Päevaprobleeme

Priit Pirsko

"Eraarhiivide erastamisest" Eestis 53

Kroonika

Anton Weiss-Wendt

Euroopa Muinsuskaitsepäevad Narvas 56

Lõppeva aasta juubilare

Anu Järs, Aadu Must

Arno Rafael Cederberg — 110 aastat sünnist 58

Piret Õunapuu

Ferdinand Linnus 100 59

Aleksander Loit - 70 61

Aivar Kriiska

Lembit Jaanits 70 61

Summaries 63

Kleio. Ajaloo ajakiri.
1995. Nr 4 (14)
ilmub 4 numbrit aastas
Peatoimetaja Aadu Must
Toimetajad Aigi Rahi, Lea Leppik
Resümee tõlge Anu Kannike
Ajakiri on teadusartiklite osas eelretsenseeritav
Ajakiri ilmub Eesti Teadusfondi toetusel

Toimetuse postiaadress:
EE2400. Tartu.
Anne 61-5
Tel: (827)488094
Elektronpost: aadu@kleio.ut.ee

AS Tartumaa trükk.

Esikaanel:
Augustus. I sajandi skulptuur. Vatikan.
Vendade Alinaride foto 19. sajandi 2. poolest.
TÜ Klassikalise Muinasteaduse Muuseumi kogudest.
Vt ka lk 3-12.

JUMALIKU AUGUSTUSE TEOD

Saatesõna

1555. aastal leidis Saksa keisri Ferdinand II saadik Türgis omaaegse Rooma Galaatia provintsi pealinnas Ankaras (*Ancyra*) ühes vanas templis pika, mõnevõrra kahjustatud raidkirja, mida hiljem hakati leiukoha järgi nimetama *Monumentum Ancyranum*. See kirjeldas esimese Rooma keisri Augustuse tegusid. Tempel ise oli pühendatud Augustusele ja jumalanna Romale, nagu Rooma riigis tavaks, et vältida keisri otsest kultust. Raidkirja ladinakeelse originaali korval leidis ka selle kreeka keelne tõlge.

Leitud nimetatakse tema algussõnade järgi ka *Res gestae divi Augusti* või *Index rerum gestarum divi Augusti*. Oma ajaloolise väärtuse ning suhteliselt suure mahu tõttu kutsutakse seda raidkirjade kuningannaks.¹

Ometi jäi tekst pärast leidmist tundmatuks järgnevas kolmeks sajandiks. Alles 1861. aastal tegi prantslaste G. Perrot ja E. Guillaume'i teaduslik ekspeditsioon kirjapandu faksiimile abil teadusringkondadele kättesaadavaks. Seejärel koostati hulk *Monumentum Ancyranum*i rekonstruktsioone, millistest tähtsaim on Th. Mommseni oma koos kommentaaridega teises väljaandes 1886. aastast.

Ankara raidkirjas puuduvaid lõike aitasid täita 1914. ja 1924. aastal W.M. Ramsay poolt Pisiidia Antiochias leitud *Res gestae* ladinakeelse variandi fragmendid. Kreeka tõlkest leiti osi veel Galaatia provintsi kuulunud Apolloniast.

Hilisemaid leide arvesse võttes on koostatud mitmeid *Res gestae* redaktsioone, millistest tunnustatuimad on H. Malcovati, J. Gage ja H. Volkmanni 1920. ja 1930. aastatel valminud tööd. Käesoleva tõlke ja kommentaaride koostamisel on kasutatud H. Malcovati 1928. aastal ilmunud publikatsiooni.² Sellest väljaandest on ilmunud uustrükke korduvalt hiljemgi. Kahjuks polnud siinse töö autoril nendega, samuti ka Gage ja Volkmanni publikatsioonidega võimalik tutvuda.

Res gestae on dikteerinud Augustus ise ülevaatenähtuna oma poliitilisest tegevusest, hoolitsusest ühiskondlike asjade ja kogu Rooma riigi eest, mõtetena Rooma linna ja riigi tuleviku üle, aga samuti pildina iseenesest, *felix Augustusest*, *divus Augustusest*.

Palju on vaieldud teksti funktsiooni ja kirjandusliku iseloomu üle, et määratleda ta kohta vanaaja pärandis üldse.³ Vaidlus sai alguse juba 1880. aastatel. Alates H. Nissenist tõlgendati *Res gestaet* hauakirjana. Roomlaste hauakirjad koosnesid nimelt suuremalt osalt elu jooksul peetud ametite ja auavalduste loetelust (*cursus honorum*). *Res gestaes* vastavad sellele peatükid 1-14. Muu osa võis olla vaid hauakirja laiendus. Th. Mommsen kui õigusloolane nimetas teksti *Reichscharif*, mis aga laiemas käibes ei juurdunud. *Res gestaet*

on peetud ka Augustuse poliitiliseks testamendiks. On viidatud tema sarnasusele Rooma avalike aktidega (*acta diurna*), mis loetlesid suuri sündmusi ja andsid au nende läbiviijatele. Hiljem on tunnustatud *Res gestae* lähedust eloogidele (*elogia clarorum virorum*), mis olid poeetilised hauakirjad esivanemate ametite ja autasude loeteluga, samuti erilised pühendusraidkirjad avalikel mälestusmärkidel.

Augustuse aeg oli Rooma ajaloo pöördepunktiks: vabariigist sai printsipaat. Nii sobib ka *Res gestae* ühelt poolt vabariigi lõpuaja mõtetega, teisalt annab märku saabuvast uuest. Ta seisab keisriaia traditsiooni ja keisrikultuse (*divus Augustus*) tekkimise alguses. Oma ainult positiivsete tegudega läheneb Augustus jumalatele. See sobib hästi vabariigi lõpu aja arusaamistega, kui filosoofide käsituses peeti jumalaid kunagi maa peal elanud inimesteks või isegi kogu panteoni inimeste loominguks.⁴ Võibolla midagi sarnast pidas silmas ka Augustus, arvestades eriti tema surmajärgset jumalikustamist. Nii on *Res gestae* mõeldav kui *hieros logos*, müüt uuest jumalast. Seda mõtet toetab veel asjaolu, et tekstis pole üritatud sündmusi rangelt dateerida ega kronoloogiliselt järjekorda paigutada. Uuemates käsitlustes prevaleerivadki just sellised tõlgendused.⁵

Võimalik, et viimane määratlus iseloomustab piisavalt *Res gestae* funktsiooni. Samas aga tuleb võimalikuks pidada ka teistsuguseid, eespool toodud arvamusi, sest oma aja mälestusmärgina kajastab see tekst kaasaegseid sündmusi ja ideid.

Ka Eestis on kirjutatud uurimusi *Res gestae* iseloomu selgitamiseks. 1926. a esitas Erich Allmann Tartu ülikoolis magistritöö teemal "*Res gestae divi Augusti* olemus ja kirjanduslik koht",⁶ milles käsitletakse *Res gestaet* võrdluses idamaiste ja Rooma hauakirjadega.

Lisatud kommentaarid on koostatud avamaks roomluse-ideoloogia ümberkorraldumist Augustuse ajal vabariikliku väärtussüsteemi taustal printsipaadi ideoloogiaks. Seetõttu on enam tähelepanu pööratud Augustuse enese poolt rõhutatud mõtetele ja mõistetele ning ladina termineist seletatud neid, mis on eelnimetatute selgitamiseks kõige olulisemad. Kommentaaride koostamise aluseks on põhiliselt Th. Mommseni, H. Volkmanni ja W. Weberi *Res gestae* kommentaarid.

Res gestae jaotub 35 peatükiks, millele lisanduvad sissejuhatus ja lisa (*appendix*). *Monumentum Ancyranum*il on tekst esitatud kuues veerus, millest lihtsades on ka mitmes hilisemates väljaannetes teksti osadeks jagatud. Peatükkide numeratsioon pärineb Th. Mommsenilt. Seejuures on vaieldav, kas *Res gestae* tekkis üht-

sena või laiendati seda hiljem.⁷ Võimalik, et praegused peatükid 25, 34 ja 35 on alles Tiberiuse ajal oma kohale pandud. Ptk. 25 peaks tegelikult paiknema ptk. 2 järel, ptk. 34 ptk. 13 järel, ptk. 35 ptk. 14 järel. Saab eristada mitmeid tekkimise etappe: ajaloolised teated aastast 23 eKr, *Index rerum gestarum et impensarum* aastast 6 pKr, ülejäänud, *honores*, aastast 14 pKr.

76. eluaasta mainimine (Augustus sündis 63. a eKr), 3. tsensus (kevad 14. a) ja 37. tribunaat (27. juunist 14. a) lubavad pakkuda *Res gestae* valmimise ajaks vahemiku 27. juunist 19. augustini 14. a pKr, mil Augustus suri.

Raidkirja tiitel

Augustus kandis kuni 44. aastani eKr nime Gaius Octavius, peale adopteerimist Caesari poolt sai ta nimeks Gaius Julius Caesar Octavianus ja 27. a eKr andis senat talle aunime Augustus (sellest ptk. 34 juures).

Res gestae sissejuhatus ning lisa pole Augustuse enese loodud. Pole ka teada, kellelt ja mis ajast on nad pärit. Kõige sagedamini peetakse nende koostamise kohaks keiserlikku kantseleid Roomas või legaaside kantseleid Galaatias.⁸

Kõnealust teksti mainitakse peale testamendi kolme Augustusest järelejäänud kirjarulli hulgas.⁹ Suetoniuse järgi võiks see kanda pealkirja *Index rerum a me gestarum* või *Index rerum gestarum*.

Teise võimaluse pealkirjastamiseks annab Weber.¹⁰ Ta arvab, et raidkirjade aluseks oli senati originaalkäsikiri *Res gestae et impensae imp. Caesaris Augusti, quas vult incidi in duabus athenis pilis, quae ponantur ante mausoleum suum*.

On üsna võimalik, et originaalil polnud üldse tiitlit.¹¹ Algtekst võis olla kirjutatud papüürusruulidele, mille alusel see provintsidest kivisse raiuti.¹²

Jumaliku Augustuse tegudest, millega ta maailma Rooma rahva võimule allutas ning annetustest Rooma riigile ja rahvale, mis on lõigatud kahele pronkstulbale ja paigutatud Rooma; üleantud koopia.

1. Üheksateistkümnendal eluaastal valmistasin omaenese otsusel ja isiklike vahenditega ette sõjaväe, mille abil võitsin kildkondlikust võimust rõhutatud riigile vabaduse. Senat arvas mind seetõttu austavate määrustega oma koosseisu, kui konsuleiks olid C. Pansa ja A. Hirtius, andes ühtlasi konsuliga võrdse seisundi arvamuse avaldamiseks ja andis mulle *imperiumi* ning määras mu propretorina koos konsulitega hoolt kandma selle eest, et riik ei saaks mingi kahju osaliseks. Rahvas aga valis mind samal aastal konsuliks, kui mõlemad konsulid sõjas langesid, ning triumviriks riigi taaskorraldamiseks.

2. Need, kes tapsid minu isa, ajasin ma pagendusse, makstes kätte nende kuriteo eest seadusliku kohtumenetluse alusel, ja pärast võitsin neid kaks korda lahingus, kui nad sõjaga riigi vastu läksid.

3. Ma pidasin tihti sise- ja välisvaenlastega sõdu kogu maailmas, nii maal kui merel, ning võitjana halastasin kõikidele armu paluvatele kodanikele. Võõrad rahvad, kellele võis ohutult andestada, eelistasin säilitada, mitte hävitada. Rooma kodanikke oli minu väeteenistuses ligikaudu viissada tuhat. Nendest väljateeninuist nautuke rohkem kui kolmsada tuhat viisin ma kolooniatesse või saatsin tagasi oma munitsiipiumidesse ja jagasin kõigile neile välja maad või andsin preemiaks raha. Laevu hõivasin kuussada, kui mitte arvestada neid, mis olid väiksemad kui triireem.

4. Kaks korda olen triumfeerinud ovatsioonidega ja kolm korda pidanud kaarikutriumfi ja kakskümmend üks korda on mind nimetatud *imperatoriks*. Senat on määranud mulle veel neli korda triumfe, millest ma loobusin. *Fasces* loorberid olen pannud hoiule Kapitooliumile, täites töotusi, mille iga sõja puhul välja kuulutasin. Minu või mu legaaside poolt minu auspiitside all maal ning merel korda saadetud edukate tegude eest on senat määranud viiskümmend viis korda tänujalve pidamise surematutele jumalatele. Päevi, mil senati otsusega tänujalvet peeti, oli 890. Minu triumfidel on mu kaariku ees veetud üheksat kuningat või kuninga last. Konsul olen olnud kolmteist korda, kui kirjutasin seda siin, ja kolmkümmend seitse korda tribuunivõimul.

5. Diktatuuri, mida mulle nii minu eemal- kui kohalolekul rahvas ja senat M. Marcelluse ja L. Arruntiuse konsuliksolekul pakkusid, ei võtnud ma vastu. Ma ei loobunud äärmise viljapuuduse korral hoolitsemast varustamise eest, mida korraldasin nii, et väheste päevade jooksul vabastasin kogu linna parajasti valitseva hirmu ja ohu käest, omaenda kulul ja hoolitsusel. Mulle määratud nii aastast kui igavest konsulaati ma vastu ei võtnud.

6. Konsulite M. Viniciuse ja Q. Lucretiuse ja seejärel P. Lentuluse ja Cn. Lentuluse ja kolmandat korda Paullus Fabius Maximuse ja Q. Tubero ajal valiti mind Rooma senati ja rahva nõusolekul ainsana seaduste ja kommete kaitsjaks, kellel on kõrgeim võim. Ma ei võtnud vastu ühtegi ametit, mis oleks seatud esiisade kommete vastu. Mida aga senat minu kaudu teha tahtis, viisin läbi tribuunivõimuga, millisesse ametisse ma ise viis korda endale kolleegi palusin ja sain.

7. Triumvir riigi taaskorraldamiseks olin järjest kümne aasta vältel. Senati printseps olin kuni selle päevani, mil kirjutasin siin, neljakümne aasta vältel. Ma olin ülempreester, *augur*, *kvindetsimvir pühade rituaalide toimetamiseks*, *septemviride epuloon*, *frater arvalis*, *sodalis Titius*, *fetsiaal*.

8. Viendat korda konsul olles laiendasin ma rahva ja senati korraldusel patriitside hulka. Senati nimekirja vaatasin läbi kolm korda. Ja kuuendal konsulaadil tegin koos kolleeg M. Agrippaga rahva tsensuse, mis oli esimene peale neljakümmend kahte aastat. Selle loendusega arvestati Rooma kodanikke neli miljonit kuuskümmend kolm tuhat. Siis teist korda, konsuli võimuga, korraldasin rahvaloenduse C. Censorinuse ja C. Asiniuse konsuliksolekul. Selle loendusega arvestati Rooma kodanikke neli miljonit kakssada kolmkümmend kolm tuhat. Ja kolmandat korda, konsuli võimuga, korraldasin loenduse koos kolleeg Tiberius Caesari, minu pojaga, Sex. Pompeiuse ja Sex. Appuleiuse konsuliksolekul. Selle loendusega arvestati Rooma kodanikke neli miljonit üheksasada kolmkümmend seitse tuhat. Minu algatusel esitatud seadustega taastasid paljud esiisade kombed, mis meie ajaks olid juba ununenud ja parandasid ise palju kombeid järeltulijatele järgimiseks.

9. Senat määras minu tervise eest töotuspalve läbiviimise konsulite ja preestrite poolt igal viiendal aastal. Neist palvetest tehti tihti minu eluajal mängud, mõnikord nelja kõrgema preestri kolleegiumi, mõnikord konsulite poolt. Ka eraviisiliselt ja munitsiipiumides palusid kõik kodanikud üksmeelselt ja lakkamatult iga jumalakuju ees minu tervise eest.

10. Minu nimi on senati otsusega kirja pandud saliuuste hümni, ning et ma oleksin püha ja puutumatu igavesti ja oma eluajal, on mulle määratud tribuunivõim. Kui rahva poolt pakuti mulle ülempreestri ametit, mis oli olnud minu isal, keeldusin, et mitte saada ülempreestriks oma kolleegi eluajal. Tolle preestrikoha võtsin ma vastu alles mõne aasta pärast, kui suri see, kes (koha) segases olukorras hõivas, kogu Itaaliast koosolekuks kokku tulnud rahvahulgalt, millist Roomas kunagi varem pole olnud, P. Sulpiciuse ja C. Valgiuse konsuliksolekul.

11. Senat pühitses minu tagasituleku puhul sisse Fortuna Reduxi altari Honose ja Virtuse templi ette Capena värava juurde, kus käskis preestritel ja Vesta neitsitel sooritada iga-aastane ohvritalitus, päeval, mil ma Q. Lucretiuse ja M. Viniciuse konsuliksolekul Süüriast linna olin naasenud, ja nimetas päeva Augustaliaks meie cognomeni järgi.

12. Senati otsusel saadeti selsamal ajal osa preetoreid ja rahvatribuune koos konsul Q. Lucretiuse ja auväärsete meestega mulle vastu Kampaaniasse, millist au selle ajani kellelegi peale minu pole määratud. Kui ma Hispaaniast ja Galliast Rooma naasesin, neis provintsidest edukalt teotsenult, Ti. Nero ja P. Quintiliuse konsuliksolekul, otsustas senat minu tagasituleku puhul sisse pühitseda Augustuse Rahu Altari Marsi väljakule,

kus käskis magistraatidel ja preestritel ning Vesta neitsitel iga-aastane ohvritalitus läbi viia.

13. Janus Quirinuse tempel – mille meie esiisad tahtsid sulgeda, kui kogu Rooma rahva impeeriumile maal ja merel on võitudest sündinud rahu – mis enne minu sündimist linna asutamisest saati on olnud üldse kaks korda suletud, nagu mäletatakse, kästi minu printsiipaadi ajal senati poolt kolm korda sulgeda.

14. Minu pojad, kelle saatus mult noorena rõõvis, Gaius ja Lucius Caesari, nimetas senat ja Rooma rahvas viieteistkümne aastaseks minu auks konsuli kohusesse, nii et nende ametiaeg algaks viie aasta pärast. Ja sellest päevast, mil nad olid viidud Foorumile, määras senat, et nad oleksid kohal rahvakoosolekutel. Kõik Rooma ratsanikud aga nimetasid mõlema nooruse printsepsiks, andes kingiks hõbedased kilbid ja odad.

15. Rooma plebeidele maksin isa testamendi järgi mehe kohta kolmsada sestertsi, ja enda nimel andsin oma viiendal konsuliksolekul nelisada sestertsi sõjasaa-gist, veelkord aga kümnendal konsulaadil oma pärandist annetusi nelisada sestertsi mehe kohta, ning üheteistkümnendal konsuliksolekul korraldasin kaksteist viljajagamist, vilja eraviisiliselt kokku ostnult, ja kahesteistkümnendat korda tribuun olles andsin kolmandat korda mehe kohta nelisada sestertsi. Need minu annetused jõudsid mitte vähem kui kahesaja viiekümne tuhande inimeseni. Kaheksateistkümnendal tribuunivõimu ja kahesteistkümnendal konsuliksoleku ajal andsin kolmesaja kahekümnele tuhandele linna plebeile kuuskümmend denaari mehe kohta. Ja oma sõjakolooniates andsin viiendal konsuliksolekul sõjasaa-gist mehe kohta tuhat sestertsi; kätte said selle triumfikingituse kolooniates ligikaudu sada kakskümmend tuhat inimest. Kolmeteistkümnendal konsuliksolekul andsin kuuskümmend denaari plebeidele, kes said siis riiklikku viljaabi; neid oli natuke rohkem kui kakssada tuhat.

16. Raha nende maade eest, mille ma oma neljandal konsulaadil ja hiljem M. Crassuse ja Cn. Lentulus Auguri konsuliksolekul sõduritele välja jagasin, andsin munitsiipiumidele. Kõike seda oli ligikaudu kuussada miljonit sestertsi, mille ma Itaalia maatükkide eest tasusin, ja ligikaudu kakssada kuuskümmend miljonit, mille ma provintsimaa eest maksin. Seda tegin esimese ja ainsana kõigist, kes juhtisid sõjaväekolooniaid Itaalias või provintsidest, oma ajastu mälestuseks. Ja hiljem Ti. Nero ja Cn. Piso konsuliksolekul, samuti C. Antistiuse ja D. Laelluse konsuliksolekul, ja C. Calvisiuse ja L. Pasienuse konsuliksolekul, ja L. Lentuluse ja M. Messalla konsuliksolekul, ja L. Caniniuse ja Q. Fabriciuse konsuliksolekul, maksin välja loetletud tasu sõduritele, kelle saatsin väljateenimise järel oma munitsiipiumidesse, milleks kulutasin ligikaudu nelisada miljonit sestertsi.

17. Neli korda toetasin oma rahaga riigikassat, nõnda et andsin üle sada viiskümmend miljonit sestertsi neile, kes kassat valitsesid. Ja M. Lepiduse ja L. Arruntius konsuliksolekul kandsin üle sada seitsekümmend

miljonit sesterts enda pärandist sõjakassasse, mis on minu korraldusel asutatud, et sellest tasu antaks sõduri-tele, kes kakskümmend või enam aastat teeninud.

18. Alates aastast, mil konsuleiks olid Cn. ja P. Lentulused, andsin juhul, kui riigil ei jätkunud sissetulekuid, välja kord sajale tuhandele inimesele, kord palju suuremale hulgale, vilja- ja rahalisi ande oma ladudest ja omandist.

19. Ma ehitasin kuuria ja seda ümbritseva *chalcidicumi*, ning portikustega Apollo templi Palatiumil, jumaliku Juliuse pühamu, Lupercali, portikuse Flaminiuse tsirkuse juurde, mida lubasin kutsuda Octaviuse portikuseks selle nime järgi, kes oli eelmise samale maale teinud, pühapaiga Suure Tsirkuse juurde, Kapitooliumil Juppiter Feretriuse ja Juppiter Tonansi pühamud, Quiriniuse pühamu, Minerva ja Juno Regina ja Juppiter Libertase pühamud Aventinusel, Laaride pühamu kõige pühemale teele, Penaatide pühamu Velias, Juventase pühamu, Magna Materi pühamu Palatiumil.

20. Kapitooliumi ja Pompeiuse teatri, mõlemad tööd suurte kulutustega, taastasin ma raiumata kuhugi sisse oma nime. Ma taastasin mitmetes kohtades vanadusest lagununud veejuhtmed, ja kahekordistasin veejuhtme, mida nimetatakse Marciaks, suunates ta kanalisse uue allika. Ma ehitasin valmis Juliuse foorumi ja basiilika, mis oli Castori pühamu ja Saturnuse pühamu vahel, minu isa poolt alustatud ning peaaegu valminud tööd, ja alustasin oma poegade nimel sellesama, tulekahjus hävinud basiilika ehitamist, laiendades tema maad, ja kui ma seda eluajal valmis ei peaks saama, peavad ta lõpetama minu järglased. Olles kuendat korda konsul taastasin ma linnas senati autoriteedi alusel kaheksakümmend kaks jumalate templit, jätmata midagi välja, mis sellel ajal taastamist nõudis. Seitsmendat korda konsul olles taastasin Flaminiuse tee linnast Ariminiumini ja kõik sillad peale Mulviuse ja Minuciuse.

21. Oma eramaal ehitasin sõjasaagi arvel Mars Ultori templi ja Augustuse foorumi. Ma ehitasin teatri Apollo pühamu juurde suurelt osalt eraisikutelt ostetud maal, see kannab minu väimehe M. Marcelluse nime. Ma pühitsesin kingitused sõjasaagist Kapitooliumil ja jumaliku Juliuse templis ja Apollo templis ja Vesta templis ja Mars Ultori templis, mis mulle kokku maksma läks ligikaudu sada miljonit sesterts. Viiendat korda konsul olles saatsin tagasi kuldsed pärjad, kaaluga kolmkümmend viis tuhat (naela), mis Itaalia munitsiipiumid ja kolooniad olid kohale toonud minu triumfideks, ja hiljem, kui palju kordi mind ka *imperatoriks* nimetati, ei võtnud ma vastu kuldpärga, olles selle määranud munitsiipiumide ja kolooniate suhtes sama heasoovlik kui enne nende otsust.

22. Kolm korda korraldasin gladiaatorimängud enda nimel ja viis korda oma poegade või pojapoegade nimel; neil mängudel võitles ligikaudu kümme tuhat inimest. Kaks korda andsin atleetide etenduse kõikjalt kokku kutsutud rahvale enda nimel ja kolmanda oma lapselapse nimel. Mänge korraldasin enda nimel nel

korda, teiste magistraatide asemel aga kakskümmend kolm korda. Ma korraldasin XV mehe kolleegiumi eest kolleegiumi magistrina koos kolleeg M. Agrippaga ajastu mängud C. Furniuse ja C. Silanuse konsuliksolekul. Kolmeteistkümnendat korda konsul olles korraldasin esimesena Marsi mängud, mida hiljem järgnevatel aastatel korraldasid senati otsusel minuga koos konsulid. Aafrika metsloomade võitlusi enda või oma laste ja lastelaste nimel korraldasin rahvale tsirkuses või foorumil või amfiteatrites kakskümmend kuus korda, nendele koguti kokku ligikaudu kolm tuhat viissada looma.

23. Ma korraldasin rahvale merelahingu-etenduse Tiberi taga, selles kohas, kus praegu on Caesarite hiis, tuhat kaheksasada jalga pikal ja tuhat kakssada jalga laial kaevatud veekogul. Seal võitlesid omavahel kolmkümmend taraaniga trireemi või bireemi ning palju väiksemaid (laevu). Neil laevadel taplesid, peale sõudjate, ligikaudu kolm tuhat inimest.

24. Võitjana panin kõikide Aasia provintsi linnade templitesse tagasi kaunistused, mille templeid röövides endale oli haaranud see, kellega ma sõda pidasin. Minu hõbedasi kujusid, jala ja ratsa ja kaarikuis, seisis linnas umbes kaheksakümmend, millised ma ise kõrvaldasin ning neist saadud raha eest panin kullast annid Apollo templisse enda ja nende nimel, kes mind kujudega austasid.

25. Ma vabastasin mere röövlitest. Selles sõjas võtsin kinni peaaegu kolmkümmend tuhat orja, kes olid põgenenud oma isandate juurest ja tõstnud relvad riigi vastu ning andsin üle isandatele vääriliseks karistamiseks. Mulle vandus truudust oma tahtel kogu Itaalia ja tahtis mind juhiks sõjas, mille ma võitsin Actiumi juures. Sama vandusid Gallia, Hispaania, Aafrika, Sitsilia, Sardiinia provintsid. Neist, kes minu märkide all siis sõdisid, oli senaatoreid enam kui 700, sealhulgas kaheksakümmend kolm sellist, kes olid enne või pärast konsuliks saanud, kuni päevani, mil see siin kirjutatud, preestreid ligikaudu sada seitsekümmend.

26. Ma laiendasin kõikide Rooma rahva provintside piire, millistele naabreiks olid rahvad, kes ei kuuletunud meie valitsemisele. Ma alistasin Gallia ja Hispaania provintsid, samuti Germaania, mida piirab ookean Gadesest Alba jõe suudmeni. Ma rahustasin Alpid Aadria merest kuni Etruski mereni, ühtegi rahvast ebaseaduslikult ründamata. Minu laevastik sõitis mööda ookeani Reini suudmest päikese tõusu maale kimbrite piirideni, kus enne seda aega pole ei maal ega merel ükski roomlane käinud, ning kimbrid ja hariidid ja semnonid ja samast pärinevad teised germaani rahvad palusid minu ja Rooma rahva sõprust. Minu käsul ja korraldusel saadeti kaks armeed peaaegu ühel ajal Etioopiasse ja Araabiasse, mida kutsutakse õnnelikuks, ning lahingus purustati vaenulike rahvaste hiigelsuured väed ja vallutati paljud linnad. Etioopias mindi Nabata linnani, mis on Meroe lähedal. Araabias marssis sõjavägi välja saabalaste piirideni Mariba linna juurde.

27. Ma allutasin Egiptuse Rooma rahva valitsemisele. Kuigi ma võisin teha provintsiks Suur-Armeenia, kui oli tapetud selle kuningas Artaxes, eelistasin ma meie esivanemate eeskujul selle kuningriigi üle anda Tigranesele, kuningas Artavasdesse pojale, kuningas Tigranese pojapojale, Ti.Nero läbi, kes siis oli mulle kasupojaks. Ja sellesama hiljem truudust murdnud ja mässava, minu poja Gaiuse poolt ohjeldatud rahva, andsin ma üle valitsemiseks kuningas Ariobarzanesele, meedlaste kuninga Artabazese pojale ja pärast tema surma ta pojale Artavasdessele. Kui ta oli tapetud, saatsin ma sinna kuningriiki Tigranese, kes oli Armeenia kuningate soost. Ma võtsin tagasi kõik provintsid Aadria merest idas ja Küreene, millistest suurt osa valitsesid kuningad, ja enne seda Sitsiilia ja Sardiinia, mis olid haaratud orjade sõjast.

28. Ma rajasin sõjakolooniaid Aafrikas, Sitsiilias, Makedoonias, mõlemas Hispaanias, Ahhaias, Aasias, Süürias, Gallia Narbonensises, Pisiidias. Itaalias aga rajati minu juhatusel 28 kolooniat, mis olid minu eluajal väga kuulsad ja rahvarohked.

29. Enamiku teiste väejuhtide poolt kaotatud sõjaväemärke sain ma võidetud vaenlastelt Hispaaniast ja Galliast ja dalmaatslastelt tagasi. Partlasi sundisin kolme Rooma armeega tagastama mulle kolme Rooma armee sõjasaagi ja märgid ning taotlema alandlikult paludes Rooma rahva sõprust. Aga need märgid paigutasin Mars Ultori templi siseruumi.

30. Pannoonlaste rahvad, kes enne minu printsep-siksolekut Rooma rahva sõjaväkke kunagi ei olnud kuu-lunud, võidetult Ti. Nero poolt, kes siis oli minu kasu-poeg ja legaat, allutasin ma Rooma rahva valitsusele ning avardasin Illüüria piirid Doonau jõe kaldani. Daak-laste siia poole jõge tulnud sõjavägi võideti ning hävitati minu juhatusel, ja pärast seda sundis minu üle Doonau saadetud sõjavägi daaklaste hõime Rooma rahva valit-sust kandma.

31. Minu juurde saadeti tihti Indiast kuningate saatkondi, keda pole nähtud enne seda aega ühegi roomlaste juhi juures. Meie sõprust palusid saadikute kaudu bastarnid ning sküüdid ja sarmaatide kuningad, kes on siin- ja sealpool Doni jõe, ning albaanlaste, ibeeride ja meedlaste kuningad.

32. Minu juurde pagesid palvetega partlaste kuningad Tiridates ja hiljem Phrates, kuningas Phrates poeg; meedlaste Artavasdes; adiabeslaste Artaxares; britannlaste Dumnobellanus ja Tincommius; sugambrite Maelo; markomannide ja sueebide...rus. Minu juurde Itaaliasse saatis partlaste kuningas Phrates, Orodese poeg, kõik oma lapsed ja lapselapsed, mitte sõjas võidetuna, vaid paludes meie sõprust, andes pandiks oma lapsed. Ning väga paljud teised rahvad, kellel enne seda

polnud Rooma rahvaga mingeid saadikute- ega sõprus-
suhteid, õppisid minu printsepsiksolekul tundma Rooma
rahva usaldatavust.

33. Minult said partlaste ja meedlaste rahvad kuningad, keda nende rahvaste juhid saadikute kaudu palusid: partlased Vononese, kuningas Phratese poja, kuningas Orodese pojapoja, meedlased Ariobarzanese, kuningas Artavazdese poja, kuningas Ariobarzanese pojapoja.

34. Oma kuuendal ja seitsmendal konsulaadil, pärast seda, kui olin summutanud kodusõjad, omades kõikide üksmeelel kogu võimu, andsin riigi üle enda võimu alt senati ja Rooma rahva voli alla. Selle teene eest nimetati mind senati otsusega Augustuseks ja rahvas kaunistas minu maja ukсед loorberitega ning kinnitas kodanikupärja sinna kohale, samuti paigutati Juliuse kuuriasse kuldne kilp, mille mulle Rooma senat ja rahvas andsid mehisuse ning armulikkuse, õigluse ja aupaklikkuse eest, mida on kinnitatud kilbi pealiskirjaga. Pärast seda aega ületasin ma kõiki autoriteedi poolest, võimu poolest aga ei olnud mul midagi enam kui teistel, kes mulle mõnes magistratuuris kolleegideks olid.

35. Kui ma pidasin kolmeteistkümnendat konsulaati, nimetas senat ja ratsanikeseisus ning kogu Rooma rahvas mind isamaa isaks ning otsustas, et see kirjutatakse minu maja sissekägile ja Juliuse kuuriasse ja Augustuse foorumile neljahobusekaariku alla, mis mulle senati otsusel püstitati. Kui ma seda siin kirjutasin, käis mu seitsmekümne kuues eluaasta.

LISA (appendix)

1. Kokku oli raha, mille ta andis riigikassasse või Rooma plebeidele või erruläinud sõduritele: kuussada miljonit denaari.

2. Ta rajas uued ehitised – Marsi, Juppiter Tonansi ja Feretriuse, Apollo, jumaliku Juliuse, Quirinuse, Minerva, Juno Regina, Juppiter Libertase, laaride, penaatide, Juventase, jumalate Ema, Lupercali pühakud, pühakoha tsirkuse juurde, kuuria *chalcidicumiga*, Augustuse foorumi, Juliuse basiilika, Marcelluse teatri, Octaviuse portikuse, Caesarite hiie Tiberi taha.

3. Ta seadis korda Kapitoolumi ja pühasid templeid arvult kaheksakümmend kaks, Pompeiuse teatri, veejuhtmed, Flaminiuse tee.

4. Loendamatud on kulutused teatrietendustele ja gladiaatorite, samuti atleetide mängudele ja loomavõistlustele ja naumahhiatele ja raha-annid kolooniatele, munitsiipiumidele, linnadele, maale kaose ja hävingu lõpetamiseks või sõpradele ja senaatoritele majandusliku seisuga (tsensuse) täiendamiseks.

Kommentaariid

Ptk. 1. Octavianus sai 19 aastaseks 23. septembril 44. aastal eKr ja hakkas sama aasta oktoobris ette valmistama sõjaväge.

Omaenese otsusel (*privato consilio*) – see vormel näitab sekkumist riigiõiguslikku sfääri omal initsiatiivil, ilma senati ja rahvakoosoleku vastava sanktsioonita. Sellest lähtudes saab Octavianust käsitada ainuvalitseja *dictatori* (Caesari) järelkäijana.¹³ Samas pole väljend uus, seda on kasutanud vabariigi lõpuajal korduvalt näiteks Cicero ja hiljem Livius, kui Roomas muutus järjest määravamaks üksikisiku initsiatiiv.

Vabadus (*libertas*) oli printsipaadi ajastu ideoloogia põhimõisteid, kuid tema tähendus muutus võrreldes vabariigi ajaga. Rooma vabariigi ajal seisnes *libertas* selles, et kodanikud võisid kommete ja tavade (*mores maiorum*) piires vabalt liikuda ja olla poliitiliselt tegevad. Printsipaadi ajal muutus *libertas* eelkõige kindlustatuseks õigustes (*Rechtssicherheit*), lähenedes mõistele *securitas*. Augustus pidas *res gestaes* veel silmas sõna vabariiklikku tähendust, kuid praktikas hakkas toimuma muutus.¹⁴ **Imperium** oli kõrgemate magistraatide ametivõim. Octavianus sai ametivõimu *pro consule* ehk konsuliga võrdse seisundi.

Triumvir riigi taaskorraldamiseks – ametlikuks nimetuseks oli *IIIviri* (*triumviri* või *tresviri*) *rei publicae constituendae*. Kreeka keelde tõlgiti see *treis andres* või *treis*, mis oli mõistetav kui *autokratores* (*imperatores*). Suetonius ja Appianos iseloomustavad triumviraati uuelaadse ametina. See ei arendanud siiski edasi riigivalitsemise põhialuseid. Tegu oli erakorralise kolleegiaalse ametiga, taolisena kaasaegsed seda ka nägid. Igatahes tajuti triumviraati märksa erinevana Caesari diktatuurist, mis muutis Octavianuse võimu roomlastele palju enam vastuvõetavaks.¹⁵

Ptk. 2. Augustuse isa mõeldakse vandenõulaste poolt 44. a eKr tapetud C. Julius Caesarit, kes ta testamendi järgi adopteeris. Peatükis rõhutatakse kättemaksu oma isa tapjatele (austus isa vastu), viitamata seejuures riigile või riiklikule ametile. Teisalt pole aga poja kättemaks siin eraakt, ta tegi seda kui *imperiumi* kandja, toetudes *lex Pediale* (43. a eKr), mis nõudis karistust mõrvareile. Lisandusid religioossed motiivid: Caesar oli rahvatribuunina püha ja puutumatu, pleebis austas teda kui isamaa isa (*parens patriae*),¹⁶ peale kõige oli ta veel ülempreester (*pontifex maximus*).

Lahingute all mõeldakse Philippi lahingut 42. a eKr, mis toimus kahes osas.

Ptk. 3. Koloonia – Rooma kodanikuõigusega sõjaväeline asula väljaspool Latiumi, hiljem väljaspool Itaaliat. Neid asustati peamiselt talupoegade, varatute koda-

nike ja veteranidega. Juriidiliselt oli koloonia iseseisev ja tema haldus sarnane Roomale.

Munitsiipium – omavalitsuslik linnkogukond.

Trirem – kolmetakiline kiire kerge sõjalaev, mille meeskonnas oli umbes 200 meest.

Kolooniasse saadetuist umbes 120 000 läks sinna 30. ja 29. aastal eKr, ülejäänud 180 000 aastail 29 eKr kuni 14 pKr. Arv ei sisalda tõenäoliselt Antoniuse ja Lepiduse veterane. 200 000 ei elanud errulaskmiseni või erustusid alles Tiberiuse ajal. Võetud laevadest umbes 300 saadi peale võitu Sex. Pompeiuse üle, ülejäänud Actiumi juures.

Ptk. 4. Ovatsiooni (*ovatio*) puhul sisenes triumfaator Rooma jalgsi või ratsul, (*kaariku*)**triumfi** (*triumphus curulis*) korral kaarikus, seda loeti eriti austavaks. Augustuse esimene ovatsioon oli novembris 40. a eKr koos Antoniusega saabunud rahu puhul, teine novembris 36. a eKr pärast Siitsiliast tulekut võidu puhul Sex. Pompeiuse üle, kolmiktriumf 13.-15. augustil 29. a eKr.

Imperatoriks nimetamistest kirjutab üksikasjalikult Th. Mommsen.¹⁷ Esimest korda toimus see 42. a eKr, 21. korda 14. a pKr koos Tiberiusega.

Fasces – kõrgema magistraadi võimu sümbol, nahkrihmadega kokku seotud vitsakimp.

Vana Rooma kombe kohaselt andsid sõtta minevad konsulid ja preetorid lubaduse võidu korral pühendada oma võimu sümboliks olevad loorberid Jupiter Capitolinusele.

Auspiits (*auspicium*) – ennustamine taevaste märkide (näiteks lindude või loodusnähtuste) järgi. Roomas tegeles sellega augurite preestrikollegium, kelle eesotsas oli kuningas (*rex*), hiljem *rex sacrorum*. Auspiitside tähtsus varasemas Roomas (silmas pidades näiteks Romuluse ja Remuse legendi, kus linna asutamise au tuleb Romulusele auspiitside otsustusel) tegi need kõrgema võimu tunnuseks.¹⁸

Ptk. 5. Kirjeldatud sündmused leidsid aset 22. a eKr. Plebeide mass nõudis siis Augustuse määramist *dictatoriks*.

Ptk. 6. Osa selle peatüki teksti on säilinud ainult kreeka keeles. **Seaduste ja kommete kaitsja** erakorralise võimuga ametit pakkus senat Augustusele 19., 18. ja 11. a eKr. Seda ta vastu ei võtnud (nii tõlgendatakse *Res gestae* vastavat teksti; Suetoniuse ja Cassius Dio teateid, et ta selle vastu võttis, ei saa pidada tõepäraseks¹⁹), rõhutades traditsioonide püsima jätmist ning oma seisundi alusena tribuunivõimu (*tribunicia potestas*). Kolleegiks tribuunivõimuse olid talle ta väimees

M. Vipsanius Agrippa kaks korda ja tema adoptiivpöeg, tulevane keiser Tiberius kolm korda.²⁰

Ptk. 7. Augustus rõhutab triumviriks olekut era- korralise magistratuurina (vt ptk. 1) kümne aasta vältel. See tähendaks triumviraadi lõppu 31. detsembril 33. a eKr. Lõpptähtsust üle on siiski vaidlus, sest Augustuse autobiograafia²¹ annab selleks 32. a eKr.

Senati printsepsiks (*princeps senatus*) sai Augustus 28. a eKr, peale senati tsensust, kui koostati uus senati nimekiri. *Princeps senatus* oli esikohal senati nimekirjas, tal oli õigus esimesena peale senati istungit juhtivat magistraati väljendada oma arvamust. Hilisemas vabariigis oli *princeps senatus* autoriteetsem ja mõjukaim senaator. Printsipaadi ajal sai selleks *inperator*.

Pontifices, augures, XVviri, VIIviri, fratres arvales, sodales Titii, fetiales – Rooma tähtsamad preestri-kolleegeumid.

Ptk. 8. Senati nimekirja läbivaatustest (*lectiones senatus*) teatab Suetonius.²² Need toimusid *imperium proconsulare* alusel, sest tsensoriamet oli tollal ebapopulaarne ja täitmata.²³ Tsensorivõim ühendati alaliseks printsipaadiga alles keiser Domitianuse ajal.²⁴ *Lectio* toimusid kodusõdade ajal senatisse sattunud madalat päritolu tegelaste eemaldamiseks, et tõsta senati autoriteeti. Patriitside arvu suurendati 29. a eKr *lex Saenia* alusel.

Originaal kasutab loenduste puhul sõna *lustrum*, see on puhastusohvri toomine jumalaile, mida toimetati tsensorid peale igakordset tsensuse tulemuste kokkulugemist. *Res gestae* kreeka keelses variandis vastab sellele *apoteimesis*. Võimalik, et *lustrum* all mõeldakse siin kreeka sõnale tuginedes mitte *lustratio*t, vaid ainult *confectio tabularum censorianumit* – kodanike registreerimist.²⁵ Mõne uurija arvates langevad senaatorite nimekirjade ülevaatamised ja tsensused ajaliselts kokku (28. a eKr, 8. a eKr ja 14. a pKr).²⁶ Teised leiavad, et esimene *lectio* langes kokku esimese tsensusega 28. a eKr ja järgnevad olid 18. ning 11. a eKr, mis vastaks teksti paigutusele *Res gestae*,²⁷ edasised nimetatud tsensused seisaksid eraldi.

Viimane vabariigiaegne tsensus toimus 70/69. a eKr, esimene Augustuse-aege 28. a eKr. Kasutati erinevaid loendamispriintiipe. 70. aasta tulemuseks saadi vähem kui 1 000 000 inimest. Seal loeti ainult *capita iuniorum et seniorum*, võitlusvõimelisi mehi. Augustus arvestas kokku kõik kodanikud. Tegelikult kasvas võitlusvõimeliste meeste arv vaid umbes 100 000 võrra.²⁸

Minu algatusel esitatud seadustega (*legibus novis me auctore*) – peetakse silmas Augustuse seadusi perekonna tugevdamiseks. Need nägid ette karistusi abielu-

rikkumise, abielutuse ja lastetuse eest, andsid privileege abielus ja lastega inimestele. Vanade (esiisade) kommete taastamine oli senatiringkondades sooviks juba Cicero aegadel. Nende taastamisest Augustuse ajal räägivad Suetonius²⁹ ja Livius.³⁰

Ptk. 9. Töötuspalveid Augustuse tervise eest kirjeldavad Suetonius³¹ ja Horatius.³² Mängudest kirjutab Mommsen.³³ Augustusele said osaks sellised austus-avaldused, mis varem ainult senatile ja Rooma rahvale.³⁴

Ptk. 10. Saliuste hümn (*carmen saliare*) – saliuste (*salii* - hüppajad) preestrikolleegeumi rituaalne laul, mis oli pühendatud jumalaile, eriti Marsile. Tekst oli väga arhailine ja nõudis arusaamiseks kommentaare.

Rahvatribuuni loeti Roomas pühaks ja puutumatuks (*sacrosanctus*). *Tribunicia potestas* sai Augustus 36. a eKr,³⁵ eluaegse 23. a eKr. Sellega oli ta saavutanud sarnase seisuga Caesariga (vt 2. ptk.). Caesariga lõplikult võrdse seisundi sai ta *pontifex maximus* tiitliga. Kolleege all peetakse silmas Aemilius Lepidust, kes nimetati *pontifex maximus*eks 44. a, pärast Caesari tapmist. Lepidus suri 12. a eKr, siis päris ülepontifikaadi Augustus. *Pontifex maximus* oli Rooma preesterkonna pea, talle kuulus järelvalve pühade toimingute sooritamise üle. Selle tiitli omandamises võib näha pööret monarhilise valitsusvormi poole võrreldes endise vabariiklikuga.³⁶

Ptk. 11. Siin ja järgmise peatüki algul on juttu 19. a eKr sündmustest.³⁷ Augustus lahkus Roomast 22. a. Ta saabus tagasi, saavutanud 20. a suure diplomaatilise võidu partlaste üle (vt ptk. 29). Roomas algasid sellal plebeide rahutused, kes toetasid konsulivalimistel Aegnatius Rufust aristokraatide kandidaadi vastu. Augustus kutsuti kiiresti Rooma. Keiser lasi vahistada Aegnatius Rufuse, kes suri vanglas.

Fortuna Reduxi altar – *redux* vihjab taas vanade kommete ennistamisele (vt ptk. 8), altari ehitamine Honose ja Virtuse templi juurde näitab roomlaste *honose* ja *virtuse* esiletõstmist.³⁸ *Honos* (au) ja *virtus* (mehisus, vaprus) olid Rooma vabariikliku aja peamised esiletõstatavad väärtused, millistele ka Augustuse ajal üritati toetuda.

Ptk. 12. 16.-13. a eKr viibis Augustus Hispaanias ja Gallias, tegeledes sealsete provintside ümberkorraldamisega.

Augustuse Rahu altari (*Ara Pacis Augustae*) sisepühitsemisest kirjutab Ovidius.³⁹ See ehitati 13. a eKr Rooma Marsi väljakule ja oli kaunistatud paljude silmapaistvate kunstiteostega. Tema rajamisest saati oli rahu määrav tingimus Rooma impeeriumis ja ideoloogias (*pax Romana*).⁴⁰ Altar taastati 1938. a, kasutades osaliselt originaaldetaile.

Ptk. 13. Peatükk ühildub sisult eelmisega. Põhisõnaks on siingi *pax*.

Janus Quirinuse templi ukseid suleti esimest korda kuningas Numa Pompiliuse ajal, teist korda 235. a eKr, Augustuse ajal 29. ja 25. a, kolmas kord on teadmata, erinevaid arvamusi selle kohta esitab Mommsen.⁴¹

Ptk. 14. Poegadeist, tegelikult tütre Julia poegadest Agrippaga, lootis Augustus endale järeltulijat. Tema testamenti peab E. Hohl dünastiat rajavaks aktiks.⁴²

C. Caesar sündis 20. a eKr,⁴³ adopteeriti koos vend Luciussega emapoolse vanaisa, st Augustuse poolt 17. a eKr; *deductio in forum* (mehetooga andmine) oli Augustuse 9. konsulaadi ajal 5. a eKr.⁴⁴ Konsuli ametisse astus ta 1. jaanuaril 1. a pKr. Suri 4. a pKr.

L. Caesar sündis 17. a eKr,⁴⁵ suri 2. a pKr.

Nooruse printsepsid (*principes iuventutis*) vastasid ratsanikeseisuses *princeps senatus*le senatis, "esimesed võrdsete seas."

Peatükid 15-18 moodustavad omalaadi terviku. Põhiidee neis peatükkides on *liberalitas* (heldus). 15. – annetused Rooma pleebisile ja sõjakolooniatele; 16. – Itaalia ja provintside maade jagamine sõjakolooniatele; 17. – riigikassa toetamine ja sõjaväekassa asutamine; 18. – väärikate kodanike toetamine.

Congiaria – erakorralised raha või toiduainete jagamised pleebisile ja sõduritele seoses mõne piduliku sündmusega.

Ptk. 16. Augustus oli neljandat korda konsuliks 30. a eKr, M. Crassus ja Cn. Lentulus konsuleiks 14. a eKr.

Jagatud raha kohta vt lisa p. 1. Provintsiimaad loeti Roomas riigi omanduseks, provintsielanikel oli vaid nende kasutamise õigus. Võibolla on sellest tingitud suur erinevus Itaalia ja provintside munitsiipiumidele antud kompensatsiooni osas.⁴⁶ Itaaliasse asutati 28 kolooniat uute asukate jaoks. Nendesse ei saadetud mitte ainult Augustuse juhatuse all teeninud veterane, vaid ka Antoniuse ja Lepiduse vägede sõdureid. Actiumi veteranide errulaskmine toimus 30. a eKr, selle järel leidis aset *congiarium triumphale* (29. a eKr), millest Antoniuse ja Lepiduse sõdurid osa ei saanud. Hilisemad errulaskmised olid 7., 6., 4., 3. ja 2. a eKr.⁴⁷

Ptk. 17. *Sõjaväekassa* (*aerarium militare*) asutati 6. a eKr 170 000 000 sestertsiga, selle edasiseks täitmiseks määrati 5% pärandimaksult ja 1% oksjonimüügilt.⁴⁸

Erru minnes anti leegionärile, kes oli teeninud 20 aastat, 12 000 sestertsit, pretoriaanile 16 aastase teenistuse eest 20 000 sestertsit (aastapalk oli leegionäri Augustuse ajal 900 sestertsit).⁴⁹

Ptk. 18. Cn. ja P. Lentulused olid konsuleiks 18. a eKr.

Ptk. 19. Viis esimesena nimetatud chitist on kuidagi viisi Augustuse ja ta perekonnaga seotud ning kuuluvad tema valitsemise varasemasse perioodi,⁵⁰ millele oli omane "monarhiline" valitsemisviis.⁵¹ Hilisema aja templid pole enam otseselt tema isikuga seoses.

Ptk. 21. *Marcus Claudius Marcellus* (43-23 a eKr) oli Augustuse õepoeg, kes abiellus 25. a eKr Augustuse tütre Juliaga. Teda peeti keisri järeltulijaks.

Kuldsed pärjad (*aura coronarum*) – linnad andsid need traditsiooniliselt triumfaatoritele. Järgjärgult muutusid sellised kingitused üheks erakorraliseks maksuks, mida tuli anda pidustuste korral.

Ptk. 22. *Augustuse poegadeks* olid tegelikult tema tütre Julia ja M. Vipsanius Agrippa pojad (vt ptk. 14): 17. a eKr adopteeritud Gaius ja Lucius ning Agrippa Postumus (adopt. 4. a pKr, hüljatud 7. a), Augustuse kolmanda naise Livia pojad Drusus (adopt. 38. a eKr, surnud 9. a eKr) ja Tiberius (adopt. 4. a pKr), *pojapojaks* Tiberiuse poolt 4. a adopteeritud Germanicus.

Ajastu mängud (*ludi saeculares*) oli iidised religioossed üritused, millega tähistati *saeculumi* (100 või 110 aastat) lõppu ja uue algust. Vabariigi aja viimased *ludi saeculares* toimusid 146. a eKr. Augustuse korraldatud mängud kätkesid endas Rooma riigi tugevnemise ja uuestisünni sümboolikat, Rooma astumist uude ajastuse tänu Augustuse tegevusele.

Ptk. 25. Mere puhastamise all peetakse silmas sõda Sextus Pompeiusega, mis lõppes 36. a eKr.

33. või 32. a eKr lõppesid Octavianuse volitused triumvirina. Oma seisundi sanktsioneerimiseks sai ta ametlikult vägede juhatajaks, kusjuures tema valitsetavate provintside elanikud pidid talle truudust vanduma. Formaalselt hakkasid nii kehtima patrooni ja kliendi suhted Octavianuse ja ta alamate vahel. Sama toimus ka idaprovintsid, kus valitses Antonius.

Sõjas Octavianuse ja Antoniuse vahel toetas Octavianust umbes 700 senaatorit, Antoniust umbes 300.

Ptk. 26. Sõjad Põhja-Hispaania ja Lõuna-Gallia hõimude vastu peeti 30.-20. a eKr ja lõppesid nende alistamisega. Sõjad Reini ja Elbe vaheliste alade hõivamiseks algasid 12. a eKr. 5. a pKr moodustati seal *Germania* provints.

Sõdu vabade Alpi hõimude vastu peeti 1. sajandi eKr viimase veerandi jooksul.

Ekspeditsioonid Araabiasse toimusid Egiptuse prefekti Aelius Galluse juhtimisel. Jõuti tänapäeva Adeni juurde, saamaks kontrolli India-kaubanduse üle (25.-24. a eKr). Püsivamaid tulemusi siiski ei saavutatud. Samuti juhtus retkel Nuubiasse 24.-22. a eKr.⁵²

Ptk. 27. Egiptus allutati 30. a eKr, peale Actiumi lahingut. 20. a eKr saadeti Rooma armee eesotsas Tiberiusega Armeeniasse. Armeenia kuningas Artaxes tapeti

vandenõu tulemusena, mis oli vististi provotseeritud roomlaste poolt. Asemele pandud Tigranes III toetus roomlastele. Järgnevalt kirjeldatud sündmused leidsid aset 1. sajandi lõpus eKr - 1. sajandi algul pKr. Viimane roomlaste marionett kukutati 6. a pKr ja Armeenia langes partlaste mõju alla.

Aadria merest idas olevad provintsid – Antonius oli andnud suuri valdusi Rooma idaprovintsidest Kleopatrale ja ta lastele, samuti oma liitlaskuningatele.⁵³

Sitsiilia ja Sardiinia vabastati Sex. Pompeiuse võimu alt.

Ptk. 29. 20. a eKr andsid partlased diplomaatiliste läbirääkimiste tulemusena roomlastele tagasi sõjaväemärgid, mis olid võetud Crassuse armeelt 53. a eKr Carrhae lahingus, Decius Saxalt 40. a eKr ja Antoniuselt 36. a eKr.⁵⁴ Seda saavutust on ülistatud ka poeetide poolt. Sõnagagi ei mainita Augustuse enda vägede kaotatud märke.

Ptk. 30. Sõjad Pannoonia hõimudega peeti 14.-9. a eKr, algul Agrippa, pärast selle surma aga Tiberiuse juhtimisel. Sõdade tulemusena liideti Pannoonia *Illyricum* provintsi. Daaklased suundusid üle Doonau 10. a eKr, vasturetk toimus 1. ja 3. a vahel pKr.

Ptk. 31. Saatkonnad Indiast ilmusid Augustuse juurde 25. a eKr Tarracosse ja 20. a eKr Samose saarele.

Ptk. 32. 9. a paiku pKr pani Augustus Partia troonile prints Vononese, kes oli saanud kasvatus Roomas. 11. a paiku ta kukutati.

Ptk. 34. 27. a eKr teatas Octavianus senati istungil, et paneb maha kõik oma ametid, annab riigi üle senati hoolde ning hakkab eraisikuks. Seepeale palus senat tal edasi ametisse jääda ja andis talle Augustuse nime.

Omades kõikide üksmeelel kogu võimu (*per consensum universorum potitus rerum omnium*) – varasema versiooni järgi anti "kõikide nõusolekul" Octavianusele ainuvõim enne kodusõdade algust.⁵⁵ Hiljem on uurijad jõudnud üldiselt arvamusele, et tekstis mõeldakse siiski aega pärast kodusõdade lõppu, st rahva üksmeele kohaselt omas Augustus peale Actiumi lahingut kogu võimu.⁵⁶ Seega arvatakse fraasile *potitus rerum omnium* vastavat esimesel juhul triumviraalvõimu, teisel juhul *imperium consulare*. Samas on märgitud, et tekstis mainitud kõikvõimu ei tule mõista juriidilisena, vaid ainult faktilisena, "teene eest" (*pro merito*).

Potestase (*potitus*) all mõisteti Roomas seaduslikkusel põhinevat võimu, mitte usurpeeritud võimu, mis on ebaõiglane.

Augustus – taevalik, ülendatu. See sai *cognomeniks* edasistele Rooma valitsejatele. Nimi tuleneb sõnadest *augeo* 'suurendama' ja *augur*, mis oli vabariigi lõpu ajal autoriteetseim preestriamet (ka sõna *auctoritas*

tuleneb *augeost*). Rooma alguses viidi läbi auspiitsid – auguri teostamiseks lindude vaatlusega seotud sakraalne talitus.⁵⁷

Kodanikupärg (*corona civica*) oli autasu sõdurile, kes oli päästnud lahingus Rooma kodaniku elu; see oli punutud tammeokstest. Augustust autasustati sellega riigi ja kõigi kodanike elu päästmise eest.

Virtus, clementia, iustitia, pietas – tekst nimetab nelja Augustuse ideoloogia põhimõistet.

Virtus (mehisus, vaprus) oli aukohal vabariigi aja väärtuste süsteemis.

Clementia (armulikkus) mõiste on seotud Rooma vabariikliku ja ka stoitsistliku mõõdukuse-ideaaliga (*moderatio*), mis pidi kaasa tooma armulikkuse oma alamate ja võidetud vastaste suhtes.⁵⁸

Iustitia (õiglus). 13. a pKr pühitses Augustus sisse Iustitia templi.⁵⁹ Olid olemas Iustitia Augusta kujud ja sacerdos Iustitiae Augustae.⁶⁰

Pietas – aupaklikkus (jumalate, riigi ja esivanemate suhtes).

Neist *clementia* ja *iustitia* rõhutavad Augustuse positsiooni Rooma kodanike üle, sest ainult printseps saab olla armulik ja õiglane, omades veel ideaalse kodaniku väärtusi (*virtus ja pietas*).

Auctoritas – Augustus nimetab seda oma võimu põhialusena. *Auctoritas* oli moraalne, poliitiline ja ideoloogiline mõiste ilma juriidilise aluseta. Vabariiklikus Roomas kasutati sõna *auctoritas* mõjuka poliitilise organi või tegelasega seoses, kellele kuulus initsiatiiv ühe või teise poliitilise kursi läbiviimisel (vrd. *auctor*): *auctoritas senatus*, *auctoritas principis senatus*.

Ptk. 35. Augustuse 13. konsulaat oli 2. a eKr.

Isamaa isa (*pater patriae*) – *cognomen*. Augustuse elkäija Caesari kohta käibis *parens patriae*. Siin kantakse Rooma linna asutaja nimetus üle Caesarile ja Augustusele.

Pater patriae assotsieerub väga kergesti perekonnapea, *pater familias* nimetusega. Seega valitses *pater patriae* riigi üle nagu *pater familias* perekonna üle.⁶¹ Hiljem oli see kõigi printsepsite *cognomen*.

Kui ma seda kirjutasin — aastal 14 pKr.

Lisa (appendix)

P. 1. 600 miljonit denaari = 2, 4 miljardit sesterti.⁶²

P. 2. Kordab ptk. 19 ja 21.

P. 3. Kordab ptk. 20.

P. 4. Vt ptk. 22.

Tõlke ja kommentaaride autor tänab väärtuslike nõuannete eest Märt Tänavat ja Marju Lepajõed.

Viited

Käesoleva publikatsiooni aluseks on: **A. Altmets**. Jumaliku Augustuse teod - Res gestae divi Augusti. Peaseminaritöö. Juhendaja dots M. Tänava. Tartu, 1994. Käsikiri TÜ Ajaloo osakonna raamatukogus.

¹ **M. Schanz, C. Hosius**. Geschichte der römischen Literatur. T. II. 4. Aufl. München, 1980. S. 14.

² Caesaris Augusti Imperatoris operum fragmenta. Ed. Henrica Malcovati. Torino, 1928.

³ Vt **M. Schanz, C. Hosius**. *Op. cit.* S. 16-17.

⁴ **G. Wissowa**. Religion und Kultus der Römer. 2. Aufl. München, 1912. S. 68-69.

⁵ Nt **W. Hoffmann** on kirjutatud sellest spetsiaalse essee-laadse artikli: **W. Hoffmann**. Der Widerstreit von Tradition und Gegenwart im Tatenbericht des Augustus. 2. Aufl. // "Saeculum Augustum". Bd. 1. Darmstadt, 1987. S. 92-110. Vt ka: **W. Weber**. Princeps. Bd. 1. Stuttgart-Berlin, 1936; **H. Volkmann**. Res gestae divi Augusti. T. II. Besprechung des Schrifttums der Jahre 1914-1941. // "Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft". Bd. 279. Jhrg. 1942. Leipzig. S. 1-94.

⁶ **E. Allmann**. Wesen und literarische Stellung der "Res gestae divi Augusti." Magistratöö. Tartu, 1926. Käsikiri TÜ Raamatukogus.

⁷ Vt **H. Volkmann**. *Op. cit.* S. 64; **M. Schanz, C. Hosius**. *Op. cit.* S. 16.

⁸ **H. Volkmann**. *Op. cit.* S. 50.

⁹ Suetonius, Aug. 101; Cassius Dio 53, 33.

¹⁰ **W. Weber**. *Op. cit.* S. 53.

¹¹ Vt viide 8.

¹² **E. Hohl**. Zu den Testamenten des Augustus. // "Klio", 30/1937. S. 323-342.

¹³ **W. Weber**. *Op. cit.* S. 139.

¹⁴ **H. Bengtson**. Grundriss der römischen Geschichte mit Quellenkunde. München, 1980. S. 272.

¹⁵ **J. Bleicken**. Zwischen Republik und Prinzipat. Göttingen, 1990. S. 50-64.

¹⁶ Suetonius, Iul. 85.

¹⁷ **Th. Mommsen**. Res gestae divi Augusti. 2. Aufl. Leipzig, 1886. S. 11-18. (= **Th. Mommsen**. Res gestae).

¹⁸ **Th. Mommsen**. Römisches Staatsrecht. Bd. 1. Leipzig, 1871. S. 14-18.

¹⁹ Cambridge Ancient History (=CAH). Vol. X. Cambridge-London, 1936. P. 131.

²⁰ Vt **Th. Mommsen**. Res gestae. S. 28-30.

²¹ Fragmentid sellest toob ära Appianos, b. c. 95, 398; Illyr. 28.

²² Suetonius, Aug. 35; 37.

²³ **A. Piganiol**. Die Verfassungsmässigen Befugnisse und der Prinzipat des Augustus. 2. Aufl. // "Saeculum Augustum". Bd. 1. S. 141-160.

²⁴ **Th. Mommsen**. Römisches Staatsrecht. Bd. 2. Leipzig, 1875. S. 1046.

²⁵ **H. Volkmann**. *Op. cit.* S. 71.

²⁶ **Th. Mommsen**. Res gestae. S. 35-40.

²⁷ **H. Volkmann**. *Op. cit.* S. 70.

²⁸ *Ibidem*. S. 91.

²⁹ Suetonius, Aug. 89.

³⁰ Livius, praef. 10.

³¹ Suetonius, Aug. 59.

³² Horatius, carm. 4, 5, 31 jj.

³³ **Th. Mommsen**. Res gestae. S. 41 ff.

³⁴ **W. Weber**. *Op. cit.* Anm. 614.

³⁵ Appianos, b. c. 5, 132; Orosius 6, 18, 34.

³⁶ **P. Lambrechts**. Die "apollinische" Politik des Augustus und der Kaiserkult. 2. Aufl. // "Saeculum Augustum". Bd. 2. Darmstadt, 1987. S. 88-107.

³⁷ Neid kirjeldab pikemalt Cassius Dio 54, 10.

³⁸ **W. Weber**. *Op. cit.* S. 175-176; **Th. Mommsen**. Res gestae. S. 46-47.

³⁹ Ovidius, fast. 1, 709.

⁴⁰ **W. Weber**. *Op. cit.* S. 176.

⁴¹ **Th. Mommsen**. Res gestae. S. 50-51.

⁴² **E. Hohl**. *Op. cit.* S. 325.

⁴³ Cassius Dio 54, 8.

⁴⁴ Suetonius, Aug. 26; Zonaras 10, 35.

⁴⁵ Cassius Dio 54, 18.

⁴⁶ CAH X. P. 204.

⁴⁷ **W. Weber**. *Op. cit.* Anm. 623, 624.

⁴⁸ **A.H.M. Jones**. Das aerarium und der fiscus. 2. Aufl. // "Saeculum Augustum". Bd. 1. S. 349-360.

⁴⁹ Södurite errusaatmisest vt: **Th. Mommsen**. Res gestae. S. 67-76.

⁵⁰ **W. Weber**. *Op. cit.* S. 188.

⁵¹ **L. Wickert**. Caesars Monarchie und der Prinzipat des Augustus. 2. Aufl. // "Saeculum Augustum". Bd. 1. S. 141-160.

⁵² **H. Bengtson**. *Op. cit.* S. 282.

⁵³ **Th. Mommsen**. Res gestae. S. 118.

⁵⁴ Iustinus 42, 5, 11; Livius, ep. 141; Suetonius, Aug. 21.

⁵⁵ **W. Weber**. *Op. cit.* S. 217 ff.

⁵⁶ **F.E. Adcock**. The Interpretation of Res gestae divi Augusti, 34. I. // "The Classical Quarterly". Vol. XLIV, 1951. Nr. 3/4.

⁵⁷ **J. Gage**. Die Priesterämter des Augustus und seine religiösen Reformen. 2. Aufl. // "Saeculum Augustum". Bd. 2. S. 52-87.

⁵⁸ **W. Weber**. *Op. cit.* Anm. 574.

⁵⁹ Ovidius, ex Pont. 3, 6, 23jj.

⁶⁰ Cassius Dio 56, 25; Ovidius, fast. 1, 709.

⁶¹ **W. Weber**. *Op. cit.* Anm. 692.

⁶² Summad vt: **Th. Mommsen**. Res gestae. S. 157.

Tõlkinud ja kommenteerinud

Aado Altmets

Nõo kiriku taastamisaeg teada

Alar Läänelaid
Udo Tiirmaa

Nõo kiriku ehitamisloost

Nõo kirik on üks vähestest hästisäilinud keskaegsetest kirikuhoonetest Lõuna-Eestis, väärides seetõttu erilist tähelepanu keskaegse arhitektuuri- ja kunsti stiili näidiseks. Monograafiline käsitus Nõo kirikust seni puudub, kuigi see kirik leiab äramärkimist enamikus Eesti arhitektuuri ajaloo alastes üldteostes. Kiriku praeguse kivihoone ehitamisaeg ei ole täpselt teada. V. Vaga järgi¹ on see ehitatud 1300. aasta paiku, K. Altkoa peab kirikut veel varasemaks. Tõenäoliselt osutatakse Nõo kirikule juba ühes ürikus 1319. aastast. K. Altkoa järeldeb hoone kunstiteadusliku analüüsi alusel, et Nõo Laurentsiuse kirik on ehitatud arvatavasti kahes etapis: tõenäoliselt XIII sajandi keskel või hiljemalt kolmandal veerandil on püstitatud hoone välisseinad ja on valminud Baltikumis unikaalne koorivõlv, kuna kolmelöövilisena kavandatud pikihoone on arvatavasti jäänud esialgu võlvimata. Veel selsamal XIII sajandil on võlvitud ka pikihoone.² On teada, et 1642. a on Nõo kiriku katus ja torn lagunenud; 1683. a kirikukatsumise protokollist aga nähtub, et need puudused on kõrvaldatud.³ Nõo kirik põles Põhjasõjas (1700.-1721. a). Õnneks on põlemises säilinud kiriku kõik keskaegsed võlvid.⁴ Kiriku taastamisaeg pärast Põhjasõda ei olnud seni teada. Oletatavalt pärineb kiriku pikihoone praegune katusekonstruktsioon Põhjasõja-järgsest ajast. Viimased põhjalikud remondid Nõo kirikus on tehtud 1897., 1901. ja 1936. aastal.⁵ Praegune viilutorn ehitati Nõo kirikule 1819. a.⁶

Dendrokronoloogilisest dateerimisest

Mitmesuguste dateerimismeetodite seas on puidu vanuse määramine aastarõngaste järgi saanud üheks oluliseks abiliseks ajalooliste ehitiste rajamis- ja taastamisaja kindlakstegemisel. Selle meetodi eelistena saab nimetada suurt täpsust – kuni üks aasta – ja kõrget usaldatavust – 95 % või enam. Kasutamine dendrokronoloogilist meetodit Nõo kiriku praeguse katusekonstruktsiooni päritoluaia täpsustamiseks.

Dendrokronoloogia rajaneb puude aastarõngaste uurimisel. Igal suvel kasvab puutüves selle välispinnale juurde õhuke puidukiht, mida tüve ristlõikes (näiteks

kännul) nähtava kuju järgi nimetatakse aastarõngaks. Aastarõngad on puidu anatoomilise ehituse tõttu üksteisest eristatavad, nende paksust saab mõõta. Meetodi põhiprintsiibiks on eeldus, et mingis piirkonnas samasugustes kasvutingimustes kasvanud puude aastarõngad moodustavad sarnase mustri.⁷ Aastarõngaste laiust mõjutab ilmastik kogu piirkonnas eeldatavalt ühtemoodi. Dendrokronoloogilisel dateerimisel nihutatakse uuritava puidu aastarõngaste laiuste ridu üksteise suhtes ja otsitakse laiuste järjestuse kokkulangevust. Eeldatakse, et sarnase rõngamustriga puud on kasvanud samal ajal. Nende aastarõngaste laiused keskmistatakse kronoloogiaks. Nõnda saadud teadmata vanusega aastarõngaste kronoloogiat võrreldakse samal viisil teadaoleva vanusega kronoloogiaga. Ühtelangeva aastarõngamustri korral on selge, et on leitud uuritava kronoloogia puude kasvamise aastad. Selle kronoloogia viimane, hilisem aasta on nende puude viimaseks kasvuaastaks enne langetamist.

Puidu dendrokronoloogilisel dateerimisel tuleb ette mitmesuguseid juhtumeid, kus puude langetamiselset kasvuaastat ei saa täpselt kindlaks teha. Näiteks kui ehituspalgil on välimine puidukiht hävinud, kuid säilinud on maltspuitu (heledamat puitu tüve välisosas), siis saab hävinud puidukihi paksust ligikaudselt hinnata maltspuidu ja lülipuidu iseloomuliku suhte järgi.⁸ Kui maltspuitu pole üldse säilinud või uuritaval puuliigil pole maltspuit ja lülipuit eristatavad, siis saab teha kindlaks aasta (kronoloogia hilisem kalendriaasta), millest varem ehituspuit ei saanud olla langetatud (*terminus post quem*). Oluline on teada ka ehitajate tava kasutada kas toorest või kuivatatud puitu, st kas langetatud puud töödeldi otsekohe ehituspuiduks või lasti neil enne mõni aasta kuivada. Selle küsimuse lahendus oleneb suurel määral puidu töötlemiseks kasutatud olnud vahenditest. On selge, et kirvega on märksa hõlpsam järgata toorest kui kuiva puitu. Saagimisel ei ole vahe nii oluline. Teadaolevalt võeti Eestis saagimise metsa ülestöötamisel laialdaselt kasutusele alles XIX sajandi teisel poolel.⁹ Varem järgati ehituspuit ainult kirve abil. Sae- või kirvejäljed on palkide otstel hästi eristatavad.

Loogiline on arvata, et varasemad ehitised on püs-

titatud valdavalt kirvega järgatud ja tahutud toorestest palkidest. Viimasele viitavad ka ehitises kuivanud palkidesse tekkinud pikilõhed. See tähendab, et dendrokronoloogilisel analüüsil saadud viimase aastarõnga kalendriaasta on vahetult ehitamiseelseks aastaks: järgmisel kevadel alustati talvel langetatud palkidest kiriku katuse ehitamist.

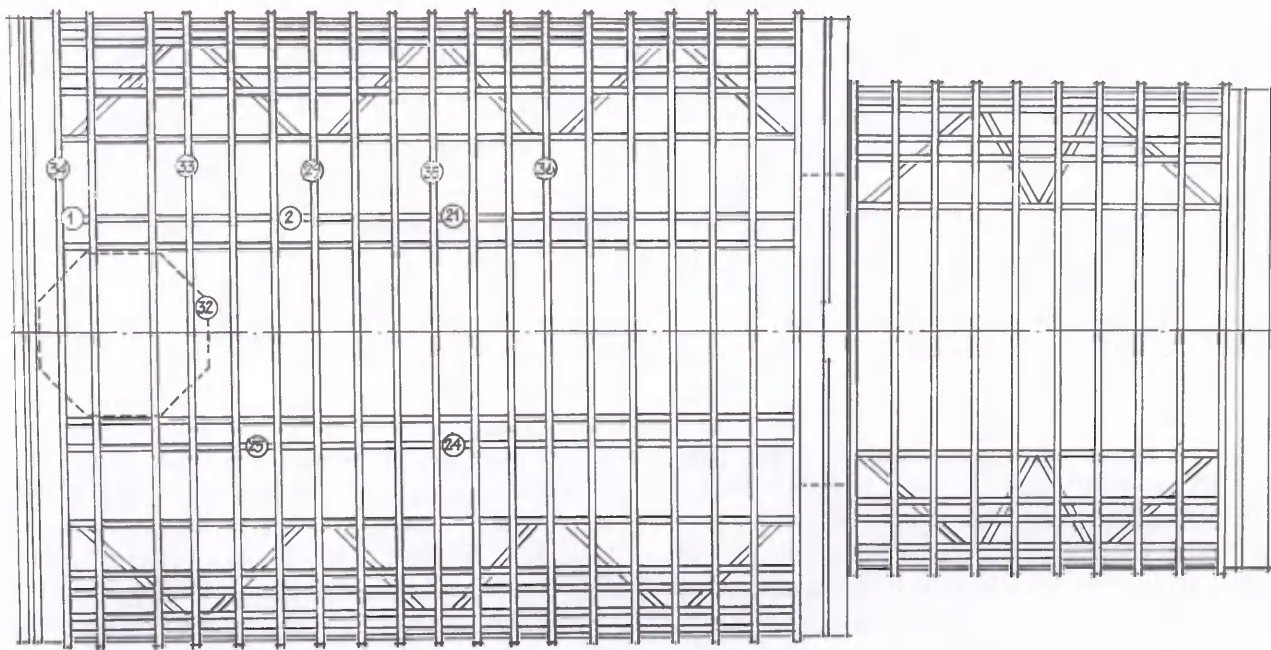
Kuiva puidu kasutamise korral tuleb ehitusaja leidmiseks dendrokronoloogilisele dateeringule lisada veel kuivatamise aeg, mis tavaliselt on aasta või paar.

Korduvkasutus on teine probleem, millega puidu dateerija vanemate ehitiste juures kokku puutub. Sageli on kasutatud mõnest vanemast ehitisest pärinevat hästisäilinud puitmaterjali. Sellise puidu aastarõngad osutavad muidugi varasemale langetusajale kui dateeritava ehitise püstitamiseks metsast raiutud puit. Teistkordselt kasutatud ehituspuitu on enamasti võimalik ära tunda olemasolevas konstruktsioonis tarbetute tapijälgede vm töötlemisjälgede järgi.¹⁰ Korduvkasutatud puit ei anna uuritava ehitise rajamise aastat, vaid sellest mitukümend aastat varasema dateeringu.

Dendroproovid Nõo kiriku katusekonstruktsioonist

Võtsime elektridrelliga Nõo kiriku võlvidepealsel katusekonstruktsiooni taladest 23 puursüdamikku (joon. 1). Enamasti ei olnud koorealust pinda säilinud isegi talaservadel. Mikroskoopilisel määramisel osutusid talad männipuiduks (*Pinus sylvestris* L.), välja arvatud kolm tala (proovid nr 3, 21 ja 32), mis on tahutud kuusepuidust (*Picea abies* (L.) Karsten). Proovides mõõdeti aastarõngaste laius 0,05-millimeetristes ühikutes. Aastarõngaste arv proovides ulatus 34 kuni 129 (proovis nr 29).

Kuus puursüdamikku jäeti nende lühiduse tõttu kõrvale. Puurproovis nr 4 on 38 aastarõngast, puurproovis nr 5 – 34 aastarõngast. Aastarõngaste väike arv nimetatud proovides tuleneb asjaolust, et talade pealispind on tugevalt tahutud ja nii on talades säilinud vaid puutüve sisemised laiad aastarõngad. Aastarõngaste paksus neis proovides ei ole silmapaistvalt suurem kui teistes proovides. Ka rohkem kui saja aastarõngaga proovides annavad suurema osa tala jämedusest sisemised laiad aastarõngad. Näiteks proovis nr 25 moodusta-

Joonis 1. Puiduproovide võtmise kohad Nõo kiriku toolvärgist.

vad kümme sisemist aastarõngast ligi 3,1 cm paksuse puidukihi, kümme välimist aastarõngast aga ainult 0,4 cm paksuse kihi!

17 puursüdamiku aastarõngalaiuste indeksite read korreleeriti paarikaupa omavahel, nihutades neid kuni 30 aasta võrra mõlemale poole. Aastarõngalaiuste indeksiteks ehk juurdekasvuindeksiteks nimetatakse suhtarve, mis on saadud aastarõngalaiuste jagamisel puu aastajuurdekasvu keskmise tasemega vastaval ajajärgul. Selle keskmise taseme leidmiseks kasutati madalama astme polünoomfunktsioone, kusjuures funktsiooni graafik sobitati iga proovi aastarõngalaiuste rea jaoks eraldi. Aastarõngalaiuste ridade teisendamine juurdekasvuindeksite ridadeks on vajalik puude ealiste kasvumuutuste elimineerimiseks, et muuta aegread omavahel võrreldavaks. Proovipaari indeksiridade igas vastastikusel asendis arvutati ridade lineaarse korrelatsiooni kordaja. Kokku leiti 17629 korrelatsioonikordajat, mis kujutati graafiliselt. Graafikute alusel valiti välja proovipaarid, mis andsid kõrgeimaid positiivseid korrelatsioone. Neile korrelatsioonidele vastavaid nihkeid kontrolliti visuaalselt rõngalaiuste indeksite graafikute abil.

Analüüsi tulemusena leiti seitse omavahel hästi korreleeruvat aastarõngaste indeksite seeriat (kõik männipuu-proovidest), mis keskmistati Nõo kiriku katusekonstruktsiooni kronoloogiaks. Selle kronoloogia pikkus on 133 aastat. On huvitav, et koorealune aastarõngas on ilmselt säilinud ainult ühe proovi, nr 23 pinnal. Ülejäänud puuritud talad on kaotanud oma välimised aastarõngad kirvega tahumisel. Kronoloogiasse võetud seitsme proovi viimaste aastarõngaste ajavahe on kuni 36 aastat. Proovi nr 23 välimised, koorealused 36 aastarõngast moodustavad kokku 2,7 cm paksuse puidukihi. On täiesti usutav, et ülejäänud prussidel on paari- kolme sentimeetri paksune puidukiht pinnalt maha tahutud, mis tähendab umbes 36 aastarõnga kaotust. Täiesti välistada ei saa ka mõne palgi korduvkasutuse võimalust.

Kiriku katuse taastamise aasta

Nõo kiriku katusekonstruktsiooni kronoloogiaga võrdlemiseks ei olnud kasutada kohalikke dateeritud kronoloogiaid ning abi tuli otsida naabermaade kronoloogiatest. Dr. Th. Bartholini (Lundi ülikool) lahkel loal oli võimalik Nõo kronoloogiat dateerida mõnede Rootsi männikronoloogiate abil. Nõo kiriku katusekonstruktsiooni kronoloogia osutus üllatavalt sarnaseks Gotlandi männikronoloogia ühe lõiguga (joon. 2). Gotlandi männikronoloogia järgi on Nõo kiriku männikronoloogia hilisem aastarõngas moodustunud 1738. aastal. Eeldades, et kirikuvõlvide katusega katmiseks vajalikud puud

langetati 1738./39. a talvel, võidi katuse taastamistööga alustada juba 1739. aasta kevadel. Toore puidu kasutamise versiooni kasuks Nõo kiriku katusekonstruktsioonis kõnelevad kirve tahumisjälgedega prussid. Palgiotsad näitavad, et puud on ka järgatud kirvega, mitte saega. Ehituses kasutatud toore puidu kiirele kuivamisele osutavad ka laiad pikilõhed prussides. Tõenäoliselt püüti kirik katuse alla saada ühe suvega, et alustada sisemisi taastamistöid ja jumalateenistusi. Nõo kiriku aastarõngaste kronoloogia näol on meil ühtlasi kasutada salvestis XVII sajandi ja XVIII sajandi alguse ilmastikuoludest Tartu piirkonnas. Võrdleme Nõo kiriku prusside aastarõngalaiusi teadaolevate ajalooliste andmetega. S. Vahtre toob ilmastikuseloomustusi aastate 1713 kuni 1870 kohta Eestis.¹¹ Nõo kronoloogia mändide üks kasvumiinimum on 1717. aastal. Vahtre refereerib J. Eckardit, kelle väitel 1716. aasta olevat Liivimaal olnud väga ebasõbraliku ilmastikuga: talv erakordselt külm, suvi ebaharilikult külm ja vihmane, mis põhjustas suvivilja üldise ikaldumise. Tõenäoliselt on Nõo mändide 1717. a juurdekasvumiinimum eelmise ebasoodsa kasvuaasta tagajärg.

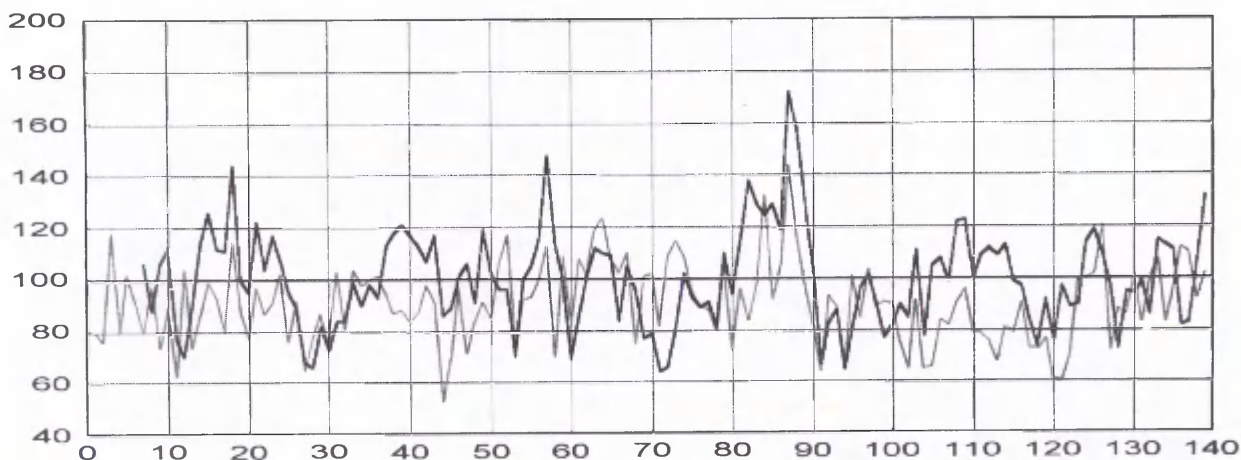
Järgmiseks kasvumiinimumiks Nõo mändide aastarõngalaiuste kronoloogias on aasta 1727. Vahtre refereerib Kambja kirikukroonikat, mille järgi eelmisel, 1726. aastal tunti Liivimaal niisugust puudust loomassöödast, et katuseõled söödeti ära ja vaid vähesed katused jäid puutumata. Võib oletada, et söödapuudus tulenes ikaldusest, mida tingis erakordselt ebasoodne ilmastik. Puude kasvus avaldub ilmastiku mõju sageli alles järgmisel kasvuaastal, antud juhul 1727. aastal.

Ka 1731. a juurdekasvumiinimumile Nõo männikronoloogias on eelnenud kaks erakordset aastat. Kirikukroonikate järgi valitses 1729. aastal erakordselt kuiv suvi, põud kestis sügiseni. 1730. aasta oli peaaegu samasugune põuane. 1731. aasta suvi oli väga külm (nagu 1716. a), augusti keskel esinesid tugevad öökülmad. Suvivilja üldisest ikaldusest teatatakse nii Eesti kui Läti alalt.

1735. ja 1736. aasta kitsaste aastarõngaste moodustumisele võib selgituseks olla erakordselt kuiv aasta 1734. Järgmisel aastal oli heinaaeg suurepärase, kuid suvivilja kuiva tõttu hästi ei õnnestunud. Ka 1736. aasta suvi oli väga kuum ja põuane.¹²

Nii võime väita, et ajalooallikates märgitud erakordse ilmastikuga aastad leiavad kinnitust Nõo kiriku aastarõngaste kronoloogias.

Seega on Nõo Laurensiuse kiriku katus Põhjasõja järel suure tõenäosusega taastatud aastal 1739, see on kaheksateist aastat pärast sõja lõppu.

Joonis 2. Nõo kiriku männikronoloogia võrdlus lõiguga Gotlandi männikronoloogiast. (Bartholin, isiklikult esitatud andmed). Olulisemad juurdekasvukõikumised toimuvad sünkroonselt nii Nõo kui Gotlandi mändidel. Nõo kronoloogia hilisem aastarõngas on kasvanud 1738. aasta suvel. Seejärel männid langetati ja kasutati Nõo kiriku katusetalastiku ehitamiseks tõenäoliselt 1739. aastal.

Viited

Käesolevat uurimust on finantseerinud Eesti Teadusfondi grant nr 404, mille eest autorid on siiralt tänulikud. Täname dr. Th. Bartholini Lundi Ülikoolist, kes lahkelt võimaldas dateerimiseks kasutada Rootsi männikronoloogiaid.

¹ V. Vaga. Das Problem der Raumform in der mittelalterlichen Baukunst Lettlands und Estlands. // Acta Univ. Tartuensis, Fasc. 86. Trt, 1960. S. 29-32.

² K. Alttoa. Nõo Laurentsiuse kirikust. // Kunstiteaduslikke uurimusi, 7. Tln, 1994. Lk 231-232.

³ Eesti evangeeliumi luteriusu kirikud. Toim: B. Ederma, A. Jaik. Trt, 1939. Lk 102-103.

⁴ K. Alttoa. *Op. cit.* Lk 231.

⁵ Eesti evangeeliumi luteriusu kirikud. Lk 102-103.

⁶ A. Lass. Kirikukihelkonnad ja kihelkonnakirikud. In: Eesti A & O. Tln, 1993. Lk 78.

⁷ D. Eckstein. Dendrochronological Dating. Handbooks for Archaeologists, No. 2. A publication of the Sub-committee for Archaeology of the Standing Committee for the Humanities. Strasbourg, 1984. P.9.

⁸ N. Bonde, Th. Bartholin, K. Christensen. Dendrochronological dating at the National Museum of Denmark 1993. // Arkæologiske Udgravninger i Danmark 1993. Copenhagen, 1993. P. 298.

⁹ I. Etverk. Metsa õpitakse tundma ja kasutama. In: Eesti metsad. Koost. U. Valk, J. Eilart. Tallinn, 1974. Lk 47.

¹⁰ D. Eckstein. *Op. cit.* Lk 26.

¹¹ S. Vahtre. Ilmastikuoludest Eestis XVIII ja XIX sajandil (kuni 1870. a) ja nende mõjust põllumajandusele ning talurahva olukorrale. // Eesti NSV ajaloo küsimusi, VI. TRÜ Toimetised, vihik 258. Tartu, 1970. Lk 57-137.

¹² Samas. Lk 60.

Kahe kõrge baltisakslasest riigiametniku hoiakud Samarini-Schirreni poleemikas

Malle Salupere

Eelmise sajandi kolmas veerand oli Eestis huvitav aeg: paralleelselt ja üksteist eriti segamata arenes kaks ideoloogilist suunda, mis tegelikult õõnestasid teineteise jalgealust. Mõtlen siin baltisakslaste ja slavofiilide võitlust balti erikorra ning privileegide poolt ja vastu, ja teisalt maarahva muutumist eesti rahvaks, mida tunneme ärkamisajana. Mõlema jaoks on üheks tähtaastaks 1869: toimus esimene üldlaulupidu ja Berliinis ilmus Tartu Ülikooli ajalooprofessori Carl Schirreni (1826-1910) julge ja emotsionaalne *Liivimaa vastus härra Juri Samarini*le, mis tingis professori vallandamise ja eluaegse paguluse. Nii sai temast baltisakslaste kangelane ja märter ning tänaseni püsiv sümbol, mida kinnitab seegi, et üks aktiivsemaid baltisaksa teadusseltse Lääne-Saksamaal on Carl Schirreni selts Lüneburgis.

Juri Samarin (1819-76), andekas, hea hariduse, laia silmaringiga slavofiil oli Baltikumile asjadega hästi kursis, sest ta oli 1840. aastatel asjaajajana Riias linna valitsemist ning majandamist uuriva komisjoni koosseisus mõnda aega töötanud. Pärast paljastavate *Riia kirjade* avaldamist oli ta sealt aga rüütelkondade nõudmisel eemaldatud. Oma järjekordse demaršina baltisakslaste vastu avaldas ta 1868. a Prahas oma *Venemaa ääremaa*de I ja II Baltikumile pühendatud osa. Väljaande vene keel piiras küll selle levikut nii Saksamaal kui Läänemereprovintsid, tekitas aga siiski tõelise tormi, mida ühekihtselt levitatav informatsioon Samarini saksavaenulikkusest ja russifitseerimistaotlustest pigem võimendas. Tegelikult oli kogu Samarini paatos suunatud Balti aadli vastu ja põlisrahvaste kaitseks.

Niisuguses olukorras ilmus 1869. a mais Carl Schirreni *Liivimaa vastus härra Juri Samarini*le, mis pani kogu saksa seltskonna kihama, saades nende usutunnistuseks ning võitluslipuks käesoleva sajandi alguseni välja. Seda brošüüri peavad baltisaksa ajaloolased tänini üheks parimaks saksakeelse publitsistika näiteks. Kõigis kõnealuse ajajärgu arvamusevõitlusi käsitlevates teostes ja ülevaadetes iseloomustatakse aga Schirrenit kui esimest võitlejat baltisaksa leeri.

Schirren pole siiski esimene ega ainus, keda Samarini rünnakud vastama ärgitasid. Nagu selgub arhiivimaterjalidest, olid vähemalt kaks meest temast ette jõudnud. Kuigi nad laiemat kõlapinda ei leidnud, on materjal siiski teaduskäibesse toomist väärt.

Eesti Ajalooarhiivis hoitava Wrangelli perekon-

naarhiivi (f. 2057) kõige mahukam osa hõlmab tuntud meresõitja, Arktika uurija ja riigimehe admiral *Ferdinand von Wrangelli* (1796-1870) materjale ja kirjavahetust. Selle hulgas on mõned toimikud, mis puudutavad talurahva olukorda Läänemereprovintsid ja Venemaal, pärisorjuse kaotamist Venemaal ning slavofiilide ja baltisakslaste poleemikat oma haripunktis, kogutud või kirjutatud admiral enda poolt, kes pärast erruminekut elas alates 1865. aastast oma Rakvere lähedases Roela mõisas. Üks toimik kannab pealkirja *Materjalid Schirreni "Liivimaa vastuse" kohta*,¹ milles peale kirjade ja kirjamustandite leidub 24 kvartlehel kalligraafiline koopia venekeelsest avalikust vastusest Samarini, mis on alla kirjutatud Tallinnas, 25. veebr. 1869. *Aleksei Krusenstern*.

Peter Magnus Alexis von Krusenstern (1813-87) oli esimese Vene lipu all ümberilma purjetaja Adam Johann von Krusensterni (1770-1846) onupojapoeg, kes 1843-63 oli töötanud Kaukaasias, sealhulgas viimased viis aastat Kaukaasia peavalitsuse ülemana. Mõlemad korrespondendid olid niisiis teeninud kodust kaugel kõrgetes riigiametites: Wrangell veerand sajandit Põhja-Jäämere ääres ja Alaskal, hiljem Peterburis mereministrina ja Riiginõukogu liikmena. Mõlemad tundsid kohalikke olusid vahetult vaid viimastel aastatel. Tõsi, Krusensternil oli olnud tihe kirjavahetus Harjumaal Järlepa mõisas elava ema ja vennaga. Need kirjad on säilinud Krusensterni arhiivis (f. 1414) ja sisaldavad muuhulgas väga huvitavaid kirjeldusi Järlepa naabruses Mahtas 1857. a asetleidnud sündmustest.

Admiral Wrangelli on peetud riigitruuks ja russifitseerunud isevalitsuse teenriks, kes tõenäoliselt mõtles rohkem vene kui saksa keeles. Juba tema 1828. a reisi-päevik teekonnast Moskvast Irkutskini on venekeelne,² kirjad sakslastele, näiteks admiral F. Lütkele (1787-1882) on tihti venekeelsed.

Nende kahe mehe mõttevahetus baltisakslaste jaoks põletavate päevaküsimuste kohta peaks pakkuma erilist huvi kui näide küllaltki arvuka balti-saksa päritoluga kõrgete vene riigimeeste³ hoiakutest 1869. aastal.

Krusensterni vastus on kirjutatud vene keeles, seega suunatud rohkem vene publikule kui oma kaasmaalastele, kelle riigikeele oskus oli enamasti üsna tagasihoidlik. Kui ta saatis selle, nagu selgub, talle isiklikult tundmatule Wrangellile, võib arvata, et ta levitas

neid eksemplare rohkemgi. Et kiri erilist vastukaja ei leidnud, tuleneb tema sisust.

Krusenstern läheneb asjale hoopis vastupidiselt Schirrenile. Toome kokkuvõtte tema arutlustest.

Krusensternile tundus, et tema koos kõigi baltisakslastega on süüdistatav, keda Samarini targalt ja osavalt koostatud süüdistusakt süüdistab kõigis surmapatudes ja inimlike tunnete puudumises, kelle tegelikuks püüdeks on olnud poliitiline eristumine sihiga säilitada see piirkond Saksamaa jaoks. Sealjuures tuginevat Samarini *kellelegi Bockile*, kelle olemasolust siinkirjutaja sai aimu alles tema kaudu (W. Bock andis Saksamaal välja ultranatsionalislikku *Livländische Beiträge*).

Krusenstern ei leidnud õigustust tema ja kaasmaalaste süüdistamiseks kuuluvuses vandeseltslaste ja vandemurdjate hulka, kes püüavad petta valitsust, rõhuda eestlasi ja lätlasi ning kahjustada Venemaad-isamaad.

Kõige olulisem Samarini süüdistustest puudutab talurahvaküsimust, põlisrahvaste olukorda. Selles osas võib sakslastele ilmselt teha mõningaid õigustatud etteheiteid.

12. sajandil hakkasid sakslased rahu- ja armuõpetust levitama tule ja mõõga abil, hiljem tegid nad kõik oma võimu säilitamiseks ja päriselanike orjastamiseks. Pole kahtlust, et viimased püüdsid igati võõrale ikkele vastu panna. Sakslasi õigustab vallutatud aladel enesesäilitamise vajadus, võttes olid samad, mis kõikjal noil aegadel. Kohalikud rahvad aga mäletavad ahistamist ja ebaõiglust, mis väljendub usaldamatuses ja vihkamises. Eestlased on valmis uskuma mistahes kuulujutte, aga ei usu härraste ühtki sõna. Selle taha takerduvad kõik viimaste head kavatsused. Krusensterni arvates on tegemist tõepoolest nagu Samarini ütleb *karistusega sajanditepikkuse ülekohtu ja hoolimatuse eest*, aga see tulenevat pärisorjuse olemusest. Ühe seisuse jagamatu valitsus võib seda ju tõepoolest vahel kallutada tegema otsuseid enda kasuks, aga aadlit pole mõtet süüdistada nagu mõtleks ta ainult oma kasudele talupoegade kahjuks. Rahva elu on siiski läinud paremaks...

Samas vaimus, rohkem õigustades kui ümber lükates, on maarahvaküsimusele pühendatud üle kolmandiku kirjutise kogumahust. Schirren mäletatavasti ei puudutanud seda üldse, mis oli tema lugejatele muidugi palju meelepärasem. Peaaegu sama palju ruumi pühendab Krusenstern ka vene-saksa suhetele ja vene keele küsimustele Baltikumis, puudutamata sealjuures põliseid kinnitatud õigusi, millel põhineb kogu Schirreni usutunnistus. Krusenstern arvab, et kui Vene valitsusel oleks olnud omal ajal eesmärk Baltikum venestada, siis vastavalt tegutsedes oleks see poolteise sajandi jooksul juba toimunud ja enam polekski millegi üle vaielda. Lõpetuseks ütleb ta, et kui Samarini eesmärgiks oli celarvamusteta, kuid olukordi mittetundvale vene lugejale sisendada jälestust vaeseid põliselanikke

rõhuvate ja piinavate balti rüütelkondade ja vaimulike vastu, siis on ta eesmärgi hiilgavalt saavutanud. *Kuid sealjuures ei saa unustada, et pole olemas rahvast, seisust, tegusid või tavasid, mida ei saaks esitada eemale-tõukaval moel, kui on veidigi osavust faktide valikul ning kõrvutamisel ja igale nähtusele rämpaste ajendite otsimisel.*⁴ Tõde ja crapooletus polevat aga Samariniile üldse korda läinud.

Wrangell vastas pika venekeelse kirjaga, mille mustand on toimikus tervelt viiel fooliolehel.⁵ Ta on väga vihane Samarini peale, kes tahtvat ühe hoobiga hävitada kõiki sakslasi Vene Keisririigis. Ja kirjutab: *Lugesin Teie avalikku kirja korduvalt ja olin hämmastunud Teie targa diplomaatilise tagasihoidlikkuse üle, millega Te püüate juhtida kaitset juhtunud valedes ja laimu vastu, mis ei vääri ennast õigustavate vastuväidete au.* Wrangell jätkab omapoolse nägemusega, milles on oluline koht talupoegade heaolul vene talupojaga võrreldes ja saadab Krusensternile oma artikli vene *tjaglo* ja Liivimaa talu võrdlusandmetega (Krusensterni vahendusel ilmus see järgmisel aastal Tallinnas). Admirali suurima rahulolematuse pälvil aga russifitseerimise teoreetilise võimaluse möönmine. Selle juurde pöördub ta ka oma järgmises kirjas, milles läheb üle saksa keelele. Siin arvab ta: *Panslavistide ja slavofiilide puhul, kusjuures valitsus neid meelsasti kuulab, on ohtlik rääkida nende ebaküpsete lapsikute soovide realiseerimise võimalikkusest.*⁶ Ühtlasi juhib ta Krusensterni tähelepanu Peterburi saksakeelses päevalehes *St. Peterburgische Zeitung* 21.-23. märtsini ilmunud fõljetonile (tolal tähendas see joonealust artiklit).

9. aprillil kirjutab Krusenstern, et on fõljetoni lugenud ja täiesti nõus selle seisukohtadega. Umbes sama tahtnud temagi väljendada, kuid on autorist veenvuses ja kohalike olude tundmises kaugele maha jäänud. Ta tunnistab, et russifitseerimise osas polnud tal õigus ja üldse oleks kiri võinud parem kirjutamata jääda; õnneks ei saa sel aga mingeid tagajärgi olla, mis võiks vaenlastele ohtlikke ideid anda. 16. aprilli kirjas teatab ta, et fõljetoni on kirjutanud hr Rinne ja ta tegelevat parajasti selle vene keelde tõlkimisega.⁷

Wrangell oli autori vahepeal juba teada saanud ja talle kirjutatud lootuses, et ta oma osavat sulge ka edaspidi publitsistikas kasutab, milleks annab mõningaid näpunäiteid ja saadab ka Krusensterni kirja. Ta usub, et Rinne võiks välja astuda *õpilasliku nõudmise vastu nagu peaks riik olema ühtne kõigi osade ühetaolisuse kaudu nagu ka sotsialismimaiguliste maarahvaõnnelikustegemise ihaluste vastu – ilma 150-aastaseid pargamente appi võtmata.*⁸

Nimetatud ajalehte Tartus ei leidunud, kuid artiklil pealkirjaga *Läänemereprovintsidest ja allkirjaga Mitte saksa parun* on säilinud väljalõigete mapis, mille Wrangell on pealkirjastanud *Sakslastevastast ässitust*

(die Deutschenhetze) puudutavad artiklid 1869. aastast.

⁹ Artiklis käsitletakse Samarinit nimetamata (tsensuur!) peamiselt Baltikumi geopoliitilist tähtsust, keeleprobleeme ja põlisrahva olukorda.

Carl Richard Rinne (1816-84) põlvnes pastori- perekonnast, oli üle 30 aasta Haapsalu supelart ja Põh- jaka mõisa omanik Järvamaal. Põhjalt on 13. aprillil kirjutatud ka tema kiri Wrangellile. Ta leiab, et Krusensterni kiri on koostatud tippametniku keeles, kes rahulikult ja väärilt kirjeldab olukorda ja lõpuks aval- dab Samarini tema ninatarkuse eest noomituse. Russi- fitseerimisküsimus on temaski pahameelt tekitanud.¹⁰

Wrangell pole suhet Rinnega nähtavasti edasi arendanud. 21. mail on ta kelleltki Kosküllilt palunud Schirreni raamatut ja kohe seepeale soovib ta seda lektööri välisreisiks valmistuvale Krusensternile: *195 lehekülge, millest igaüks, koguni iga rida väärrib kuld- tähtedega äratrükkimist ja iga baltisakslase mälus truud säilitamist. See teos on kahe teraga mõök nagu iga sügav ja haarav tõde, see näitab põhjalikult meie poliitilise vastase olemust; see on sündinud niisugusest vaimust, kelle selge mõistus ja terav pilk meie hukatu- seks loodud vandenõu kõige pimedamatesse urgastesse tungib. Autor usub haarava tõsidusega oma sügavaima veendumuse õigsusse.*

Samal lehel on veel ühele sugulasele saadetud kirja mustand, milles Schirreni kohta on kirjutatud: *Iga rida on briljantne! See on vaimurikas, asjaolusid selgelt ja sügavalt läbi nägev julge mees, õilsate püüetega, täis nõrdimust madaluse, vale ja pettuse vastu.*¹¹

Krusenstern vastas 31. mail. Ta olevat juba varem kuulnud, et Schirreni teos on ilmumas ja Tallinnas praegu muust ei räägitavatki. *Vähesed on seda aga lugenud ja vaid üksikud eksemplarid käivad käest kätte. Siinsetel raamatukaupmeestel seda ei ole ja ma pean lugemise kuni Lüübekisse jõudmiseni edasi lükkama.*¹²

Nähtavasti pole Krusenstern välismaalt Wrangel- lile kirjutanud, aga vaevalt suutis ta üldist vaimustust jagada. Oma märkusega *kõik räägivad* tabas ta naela- pead. Kindlasti oli tollal ja on tänaseni vähe neid, kes Schirreni vastuse tõeliselt läbi oleksid lugenud. Oman- dati ja korrati kõige lõõvamaid kohti, koguni sedavõrd, et nagu teatab Wrangell ühes artiklilisandis, üks neiu olevat neid deklameerinud isegi operatsioonilaul kloroformi narkoosis (samal ütleb ta, et kliiniku arstide tähelepanekute järgi laulavad eesti maanaised samas olukorras kirikulaule, mehed aga imiteerivad kõrtsikak- lust). Publik laskis end haarata Schirreni kirglikust veendumusest ega märganud tema loogilisi nõrkusi, mis Krusensternil kindlasti kahe silma vahele ei jäänud. Kui lähtuda ühest tolleaegsete kohalike saksa parteide ise- loomustusest, siis kuulus Krusenstern nähtavasti kol- mandasse, nagu neid on kirjeldanud *meie* Wrangelli poeg Ferdinand (1844-1918), kes noore mereväeohvit-

serina 1862.-65. a Tartus astronoomiat õppis. Seda aega käsitlebki mälestustekatkend: *Politiitika oli kolm saksa parteid: konservatiivid, kes taunisid mistahes vormis loobumist linnade ja rüütelkondade dokumenteeritud õigustest; liberaalid, kes taotlesid provintsikorralduse ajakohastamist ühtsusprintsübil, säilitades selle eripä- ra; lõpuks oportunistid, tegelikult kaduv vähemus, kes pidasid hädavajalikuks järeleandmisi Vene valitsusele ja vene keele sisseviimist ametiasutustes, et nende järe- leandmistega vältida valitsuse kahjulikumaid samme.*¹³

Analoogiliselt kirjeldab neid huvigruppe ka Gert von Pistohlkors oma suurteoses *Baltimaad*.¹⁴ Meile peaks aga huvi pakkuma hääli kõigi vaidluspoolte tähe- lepanuta jäänud laagrist, nimelt poliitika subjektiks kujuneva (ise ennast kujundava) põhirahvuse esindaja poolt. Elutark ja sarkastiline Võru tohter Fr. R. Kreutz- wald kirjutas akadeemik Anton Schiefnerile (1817-79) 15. mail 1870. a Peterburi: *Nõndanimetatud patrioodid – liberaalid ja konservatiivid – on otsekui pimedusega loodud, nad jooksevad vägisi oma hukatusele vastu; tuleval kuul mängitakse jälle Liivimaa aadlipäeva (mida vulgo nimetatakse maapäevaks!), arvatavasti, et jälle uute rumalustega hakkama saada. Parteid on jär- sumalt vastamisi kui iialgi varem, sellest hoolimata on aga üks punkt, kus nad võiks koos Heinega öelda: Ainult kui me leidsime end poris, mõistsime me kohe teineteist.* Selleks sitaseks punktiks on privileegiumid, mis võib-olla oma täies jõus veel mõned aastasajad pärast maailma lõppu eksisteerima jäävad! Siinse aadli hulgas on mõned üsna mõistlikud tervete vaadetega ini- mesed, aga niipea, kui privileegiumid kaalul on, siis pole muud kui: Hüvasti, mõistus ja arusaamine! Mõne aasta eest õndsalt suikunud "Dorpatier Tagesblatt" ja sellesama isa mullu sündinud tütreke "Liivimaa vastus" – näikse pead sootuks segi ajanud olevat. Mis tulipeade askeldamisest lõpuks saab, ei või ette näha, kindlasti aga mitte midagi head, ja mis on kõige hullem: viimaks peavad süütudki kaasa kannatama.¹⁵

Ütlus *pimedusega loodud* on tõeliselt tabav: vaid- luses, kas eestlased ja lätlased nende edaspidise arengu huvides tuleb muuta sakslasteks või venelasteks, keel- dusid eriti kohalikud sakslased kangekaelselt märka- mast, et neil polnud tegemist mitte üksikute *nooreest- lastest* ja *noorlätlastest* ässitajatega, kelle ajalehed T. Schiemanni 1886. a kurtmise järgi nagu seened maast kerkisid – autori arvates pole poliitiline ajaleht talu- rahva jaoks üldse sobiv vaimutoit.¹⁶ Sakste vastas sei- sis juba väljakujunenud eesti (resp. läti) rahvas oma kir- janduse ja kultuuriga, oma organisatsioonide ja pidu- dega. Paljudele oli ja jäi see arusaamatuks kuni Vaba- dussõjani. Muidugi oli ka Wrangell oma aja ja oma ringkonna laps ja Schirren suutis temagi *pea segamini ajada*. Mitmetes kirjades ja artiklilisandites on ta püü- nud analüüsida oma suhtumist kui suure riigi tippfunk- sinäär ja oma väikese isamaa patrioot. Ühes kohas on ta

seeda väljendanud nii: Millist muljet avaldab nimetatud teos (Schirren - M.S.) vanale mehele, kes sünnilt on läänemereprovintslane, kõigi kiududega seotud oma isamaa religiooni ja tavade, kuid samas ametitruudusest ja tänutundest on viimase veretilgani ja viimse tahteavalduseni andunud suurele riigile ja valitsevale dünastiale. Oma seisukohalt saab ta kaitsta vaid selliseid Läänemereprovintside lokaalhuvisid, mis ei lähe vastuollu üldriiklike huvidega või viimaseid oluliselt edendavad. Seevastu peab ta kinni põhimõttest: riigi kõrgematele olulistele huvidele tuleb väikesed kohalikud huvid ohverdada.

Samas arvab Wrangell: Liivimaalase Schirreni teos kajastab esimesest kuni viimase sõnani kõigi baltisakslaste tõelist sisemist veendumust, kuivõrd nende otsustusvõime pole mõjutatud saksavastase kasvatuselõpudest või kõrgete isikute soosingu armetust tagajärgidest. Kogu lugejaskond Läänemereprovintsidest tundis end nagu elustavast elektrilõõgast puudutatud: ta ütles välja selle, mida igaüks oli instinktiivselt tunneta-

Samarini soperdisest pöördub iga asjaoludega kursis olev inimene jälestusega ära; teda tuleb aga tänada, et see sai ajendiks Schirreni teosele, arvab Wrangell. Mitmete välismaal poleemika käigus ilmunud teoste ja artiklite (ka W. Bocki) kohta arvab ta, et need sisaldavad autentselt dokumenteeritud fakte, mis annavad tõese pildi siinsetest oludest.¹⁷

Vene press peasüüdistused, nagu poleks sakslased Vene riigile truud ja nagu oleks Pector 1 antud privileegid vaid kohalike eestlaste, lätlaste ja linnavenelaste õigusi ahistanud, pole vettpidavad. Venelaste ja sakslaste konflikt Baltikumis sisaldab seemet kõigi Euroopa kultuurrahvaste kehtivate poliitiliste olude kokkuvarisemiseks, usub Wrangell ja jätkab: Saksavaenulik partei on lammutamisvaimustusest nii sisse võetud, et ei mõista, kui tal õnnestuks hästikorraldatud Läänemereprovintsid muuta vene kubermangudeks ning siinised sakslased millekski, mida saab nimetada venelasteks, tooks see muutus vaid olulist kahju kogu riigile ja kaotusi igas suunas ilma mingi riikliku, sotsiaalse või humanse positiivse tulemuseta.¹⁸

Kuigi vene ajakirjandus kirjeldab eeskujuna ääremaa ümberrahvastamist Euroopas, on Venemaa olukord hoopis teine, arvab Wrangell ja annab hävitava hinnangu Venemaa hariduslik-kultuurilisele mahajäämusele, jättes küll eraldi välja toomata Baltikumi eesrindliku arengu. Näiteks asus 1896. a rahvaloenduse järgi kogu Vene impeeriumi koolidest ja õpilastest 10 % Baltikumis, põhiliselt Eesti- ja Liivimaal. Elanikkonna osakaal oli aga umbes 2 %. Veerand sajandit varem oli see suhe kindlasti veel rohkem Baltikumi kasuks, kus ilmus ka kõige rohkem kirjandust ja perioodikaväljaandeid, mille tiraažid võistlesid Moskva ja

Peterburi väljaannetega. Tänu ülikoolile ja vaimulikele ning riigi- ja munitsipaalametnike jaoks kehtivale kõrghariduse nõudele oli siin ka haritlaste osakaal suurem, põllumajanduse tase oluliselt kõrgem jne.

Wrangell ei süvendanud neid teemasid, sest tundub, käesolev mustand oli tal kavas vormistada artikliksi Pariisi ajakirjale *Revue des deux mondes*, millest annab tunnistust vastava pöördumise mustand. Kuna prantsuse ajakirjad levisid Venemaal palju enam kui saksa omad ning avaldasid aeg-ajalt üldeuroopalikku huvi pakkuvaid poliitilise kirjanduse ülevaateid, soovitas ta tähelepanu pöörata ka Baltikumile (järgneb 9 teose loetelu, sh mõistagi Schirren, Bock, Eckardt, Jung-Stilling jne).¹⁹ Kui ta selle ära saatiski, jäi kirjutus tõenäoliselt ajale jalgu, sest 1870. a suvel algas Prantsuse-Preisi sõda ja teravas poliitilises olukorras oli toimetusel vaevalt soovi kaitsta sakslasi venelaste vastu.

Tunduvalt kriitilisem on Wrangell venelaste suhtes ühes teises visandis,²⁰ mis oli kahtlemata mõeldud vaid n. ö. seesmiseks tarbeks, võib-olla sõnavõtuks maapäeval, mille istungid olid võõrastele suletud. Isegi kuberner ei tohtinud sinna ilmuda, või kui ta oli rüütelkonna liige, siis ainult tavamõisnikuna. Isegi keisri kohalviibimine oluks ennekuulmatu privileegide rikumine.

Oma käsikirjas peab Wrangell sakslasi osaliselt ise oma hädade põhjustajaks, nimelt omavaheliste lahkheidetõttu, mis olevat alguse saanud pärast aadlimatrikli sisseviimist 1740. a. Nii sai rüütelkond ainsana maapäeval hääleõiguse ja kõik teised seisused olid provintside juhtimisest kõrvale tõrjutud (Liivi- ja Eestimaa kokku oli immatrikuleeritud ca 300 perekonda). Siit tulenevate lahkheidetõttu esimeseks mürgiseks viljaks oli sajandi lõpul kehtestatud asehalduskord, järgnesid paganlikud ümberristimised (Wrangell mõtleb eestlaste ja lätlaste usuvahetusliikumist), siis 1850. a ukaas vene keele asjaajamiskeeleks ja koolide õppekeeleks muutmise kohta. Ukaas jäeti küll oma teostamatuse tõttu sihilikult unustusse, kuid nüüd on see Wrangelli arvates uuesti jõustatud. Meie, lojaalsed sakslased ja soomlased, peame ainsaks hädavajalikuks nõudeks lojaalsust ja kohusetundlikku administreerimist, mis on meil 150 aastat järele proovitud. Moskvas ja Peterburis aga arvati, et pole veel küllalt, kui verd ja vara on riigile ohverdatud, vaid patriootiline alam peab ka oma emakeele ja kõik sellega seotu maha salgama. Wrangell kirjeldab, kuidas töödeldi tsiviilkubernere soodsate arvamuste saamiseks ja kuidas vaid Riia oma julges protestida ning arvata, et venestamine oleks mõeldav, kui vene haridustase oleks kõrgem.

Omalt poolt annab Wrangeli hävitava hinnangu kõigi aegade suurima riigi rajanud rahvale, lõpetades: Vaatamata 1000-aastasele püsimisele pole aga selle paljurahvuselise riigi valitsev rahvas suutnud luua

midagi, millel oleks jääv väärtus Euroopa kultuurile, vaevalt leidub puhtvene leiutist, avastust või muud teadust ja kunsti edendavat saavutust. Isegi kõige lihtsamaid eluvajadusi rahuldatakse viisil, mis kinnitab, et vene rahvuslik vaim pole võimeline ka lihtsate asjade olemust mõistma ja analüüsima. Vene rakend ruineerib hobust, vene saan lõhub teid. Laevasõitu võimsatel jõgedel, maanteed laiadel lagendikel ei eksisteerinud, kuni Lääne-Euroopa vaim venelastele appi ei tulnud. Sel rahval on aga eriline jäljendamistalent ja teiste saavutuste omandamisvõime.²¹

Kohe järgmisel leheküljel on ilmselt avalikkuse jaoks mõeldud "Arvamus Roelast", milles autor otsustavalt ja kõigi baltisakslaste nimel distantseerub oma äsjarefereeritud hoiakutest, lükates ümber arvamust, nagu väljendaksid W. Bock ja taolised välismaal kirjutavad autorid Läänemereprovintside sakslaste vaateid. Bocki "Livländische Beiträge" sisaldas eriti räigeid arvamusi ja solvanguid vene rahva ja võimude aadressil, mida kasutas ohtralt ära Samarín. Rüütelkond mõistis Bocki avalikult hukka, pole küll teada, kas just Wrangelli initsiatiivil, kes ütleb: *Siinkirjutajale jätavad Bocki brošüürid mulje, nagu oleks nende autor vaimuhaigusest tabatud, mis ei võimalda tal õiget vaatepunkti leida ega õigeid otsuseid teha.*

Bocki ebaõigeid süüdistusi vene rahva vastu ei jagata baltisakslaste seas mingil määral, pigem eksisteerib sümpaatia. Valitsuse soodsat suhtumist näeme sõjaväe- ja tsiviilteenistuses olevate baltisakslaste arvukusest. Igaüks, kes on Bocki brošüürid kannatlikult läbi lugenud, saab aru, et sel teel me tekitame vene rahvas ja valitsuses ja kõrgete ning lugupeetud isikute juures vaid õigustatud pahameelt, mille tagajärjed meile tõsiselt kahju kaasa toovad. See veendumus on ühtlasi kindlaks tõendiks, et Bocki ja meie vahel ei saa olla mingit solidaarsust.

Me leiame Prahast ilmunud Samarini brošüüris, (mida mõlema residentsi pressis soodsalt mainitakse) end riigi kurjemate vaenlastena häbimärgistatud, oma meelsust riigireeturlikuna kujutatud. Meie, väike nõrk rahvagrupp suure rikka riigiteraviku kõrval, oleksime vältimatult hukule määratud, kui Samarinit ja ka neid vaateid võtaksime kui kogu rahva ja kõrge valitsuse suhtumisi ja lükkame juba seepärast otsustavalt tagasi arvamus Samarini solidaarsusest tõeliste ausate Vene Riigi patriootidega.²²

Muidugi ei ole siinkohal võimalik käsitleda kõiki Wrangelli poolt kogutud või kirjutatud, antud poleemikat puudutavaid materjale, kuid tema põhiseisukohad on nagunii selged: kuivõrd vene rahvas tema arvates on alati vajanud meistreid ja õpetajaid, keda sajandite vältel kõige sagedamini on värvatud just sakslaste hulgast, on riigi huvides vaja säilitada see eritingimustega kasvulava. Baltisakslaste jaoks omakorda pakub seotus

Venemaaga eeliseid, millest nad kunagi vabatahtlikult loobuda ei kavatse, nii olevat süüdistused riigireetmises ja eraldumispüüetes täielik absurd.²³

Viimases oli Wrangellil täielik õigus: meenutame vaid mõisnike jõukuse kasvu Vene valitsuse all ja uhkeid mõisaansambleid, mis rajati peamiselt viinatootmise tuludest. Seda müüdi kohalikes kõrtsides, kuid eriti tulused olid riiklikud kontsessioonid.

Krusensterni edaspidised arvamused nende küsimuste kohta pole meieni jõudnud. Wrangelli aktiivse kaasalöömise katkestas tema surm 1870. a suvel. Just viimast tuleks pidada üheks baltisakslaste tüüpiliseks esindajaks sel perioodil. Selle grupi arvukus ei ületanud kunagi 5% kogu Läänemereprovintside elanikkonnast, millest aadlikud omakorda moodustasid kaduvväikese osa, ometi ei mahtunud neile kunagi pähe mõte, et siinse elu juhtimisel võiks ka põlisrahvas kaasa rääkida.

Viited

¹ EAA. 2057-1-246.

² EAA. 2057-1-861.

³ Selle kohta vt lähemalt: P. Lätti. Baltisaksa aadel vene riigiteenistuses 1850-1914 (Eestimaa Rüütelkonna näiteil). Diplomitöö. Juhendaja prof H. Piirimäe. Tartu, 1994. Käsikiri TÜ ajaloo osakonna raamatukogus.

⁴ EAA. 2057-1-426. L 25p.

⁵ Samas. L 68-70.

⁶ EAA. 2057-1-425. L 66.

⁷ EAA. 2057-1-426. L 28, 34.

⁸ EAA. 2057-1-425. L 65.

⁹ EAA. 2057-1-568.

¹⁰ EAA. 2057-1-426. L 30.

¹¹ Samas. L 38.

¹² EAA. 2057-1-480. L 5.

¹³ EAA. 2057-1-879.

¹⁴ G. v. Pistohlkors. Baltische Länder. Berlin, 1994. S. 383-388.

* Originaalis: *Wo wir uns im Kothe fanden, da verstanden wir uns gleich.*

¹⁵ Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus A. Schiefneriga. //Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III. Tln, 1953. Lk 459.

¹⁶ T. Schiemann. Die Vergewaltigung der russischen Ostsee-Provinzen. Berlin, 1886. S. 35.

¹⁷ EAA. 2057-1-426. L 39.

¹⁸ Samas. L 39 p.

¹⁹ Samas. L 40 p.

²⁰ Samas. L 42-45.

²¹ Samas. L 45 p.

²² Samas. L 46.

²³ EAA. 2057-1-425. L 65 p.

Andres Saal Hollandis 1916-1918

Olaf Klaassen

Esimesed kuud Haagis

13. oktoobril 1916. aastal tervitas 600-aastane Amsterdam oma 56. eluaastas sammuvat Andres Saali ja tema peret viinakuule omase pohmelusepahura palgega. Kuid ega Saalid oodanudki Hollandilt Jaava päikesesära. Nad otsustasid veeta esimese öö neid üle ookeani kandnud *Prinses Juliana* pardal: polnud mõtet raisata raha hotelli peale.

Esmakordselt pärast 52-päevast väsitavat mere-reisi magasid nad rahulikult. Ei tulnud enam karta Saksa miine ja torpeedorünnakuid. Laeva ei kõigutanud enam vihased tormilained. Valitses rahu, vaikus.

Puhanud välja reisipingest, sõitsid Saalid Haagi.

Hollandi pealinna ametlik nimi on *s'Grevenhage* (*Krahvi Hekk*), lühendatult *Den Haag*. Andres Saali teada sai ta oma nime faktist, et 1247. aastal nurgakivi saanud krahviloss *Binnenhof* (Siseõu) oli piiratud müüri ja sügava kraaviga justkui kindlus.¹ Krahv Floris V oli ta teinud oma residentsiks 1291. aastal, kolm sajandit hiljem (1593) sai temast Madalmaade parlamendihoone.² Seda oli ta ka Saalide Haagis viibimise aastatel. Siia tuli kokku parlamendi mõlema koja ühiskogu, mis kandis Generaalstaadide (*Staten-Generaal*) nime.

Ajaloo vastu alati huvi tundnud Andres Saal selgitas välja, et Generaalstaadid olid 15.-16. sajandil olnud seisuste esinduskogu, mis 1581. aastal kuulutas Hispaania kuninga Felipe II (1556-98) võimu Madalmaades kukutatuks. Kujunenud iseseisva riigi parlamendiks, tulid Generaalstaadid kokku ühiskoguna veel harva, kui oli vaja muuta või täiendada riigi põhiseadust. Vahepeal teenis *Binnenhof* teisi ülesandeid: oli riigiarhiivi kolikambriks, kaubamajaks, pidude korraldamise paigaks, sõjaväe laatsaretiks.³

Hollandi monarhid ei resideerinud Haagis, kuigi siin oli kuningaloss (*Koninklijk Paleis*) olemas. Haagis asusid aga valitsusasutused, sealhulgas asumaadeministerium (*Ministerie van Kolonien*), mida Andres Saal vajab oma edasiste plaanide realiseerimiseks. Saalid ei kavatsenud jääda Hollandisse kuigi kauaks. Nende eesmärgiks oli Riviera. Sinna olid Batavia arstid soovitanud Andres Saalil sõita ravima oma *närvide kihvitamist*.⁴ Nad lootsid sinna jõuda Saksamaa ja Šveitsi kaudu. See lootus, nagu peagi selgus, oli rajatud liivale.

Saksa võimud ei andnud viisat inimesele, kellel taskus Vene pass. Saalidel tuli jääda Hollandisse.

Nad leidsid endale esialgu peavarju Celebesi tänavaja majas nr 49.⁵ Hiljem kolisid nad väikesesse omaette majja Archimedese tänavale nr 25. Võrreldes Saalide eluasemega Batavias oli maja nähtavasti üsna vilets, sest pereisa ei säästnud kriitilisi sõnu Hollandi ehituste kohta. *Heinaküünideks kõlbaks nad Eesti talupojale*, kirjutas ta päevikusse. *Tuul vilistab igalt poolt läbi. Ahjusid ei ole. Mis nad siin ahjaks nimetavad, on nagu meie Eesti vanaaegse talutaadi tugev piibutops, lipsupidi seina sees.*⁶

Alati pingeliselt töötama harjunud Andres Saalile mõjus sunnitud jõudeolek negatiivselt. Päevad kulgesid Haagis aegamööda, igavalt. 4. veebruaril 1917. a kirjutas ta päevikusse: *Ma ei tea, kus ma nii otstarbeta oma päevi olen mööda saatnud, kui siin. Tunned enese ülearuse olema. Elu ei paku midagi, mis üheselamise väärtiline oleks. Vaimu surmamine suurel viisil.*⁷ Olukorrast välja kasvanud pinged perekonnas viisid ta nukrate mõtisklusteni: *Holland on minu õnne haud. Ma olen koduta oma kodus ja ükski oma perekonnas. Lapsed on mulle võõramad kui ükski laps, kes uulitsal ringi jookseb. Nad on hollandlased ja võõrad, kes mind kui mitte hollandlast ei mõista ja mina neid. Ma ei tunne ühtegi kibedust elus, mis nii kibe oleks kui oma laste võõra rahva meelsus.*⁸

Regina ja Leo, kes olid Jaaval kasvanud kui *nederland'id*,⁹ tundsid end Haagis nagu kodus. Hollandi keel oli nende tavapärane suhtlemiskeel, Hollandi eakaaslasi pidasid nad omasugusteks. Vanemad ei olnud neile õpetanud eesti keelt,¹⁰ sugulasi Eestis nad ei tundnud ja Eesti oli neile üldse vaid üks punkt maailmaal. Andres Saali jaoks oli kõik teisiti. Sellest ka ta kibedus.

Ta sai sellest siiski üle. Üha rohkem hakkas ta istuma päeviku taga, usaldama sellele oma mõtteid, leidmaks pääsu tegevusetusest. Rohkesti luges ta Hollandi ajalehti (*Haagsche Courant*, *De Telegraaf* jt), tegi väljalõikeid ja kommenteeris neid. Tulemuseks oli mahukas koguteos: 12 kladet, kokku 775 lehekülge päevasündmuste kirjeldusi, arutlusi ja arvamusi, mõtteid ja mõtisklusi elust Hollandis ja sündmustest kogu maailmas. Lisaks kaks kladet kommenteerimata väljalõikeid, mis jäid ootama edasist läbitöötlemist.

Sõjaegse elu probleemid Hollandis

Kuigi Andres Saal oli harjunud elukallidusega Jaaval, ärritasid teda Hollandi kõrged hinnad ja nende jätkuv tõus. Ametlik statistika tähtsamate toiduainete jahhindade indeksi kohta Haagis näitab järgmist: (vt tabel 1).

Tabel 1

Tähtsamate toiduainete jahhinna dünaamika Haagis (1893. a hind = 100)¹¹

Toiduaine	1916. a	1917. a
Leydeni juust	179	221
margariin	110	122
või	149	235
kohvi	101	118
rukkijahu	130	144
nisujahu	159	212
riis	122	125

Probleemiks polnud mitte ainult toiduainete hinnad, vaid ka nappus. Andres Saali päeviku lehekülgedel kajastuvad sellised faktid, nagu raskused sealihaga kartulite hankimisel, hobuseliha tulek müügile, munade kadumine lettidelt, kalade ja hakkliha vähesus, jutud koeralihavorstidest jne.¹²

Hollandi valitsus hakkas 1916. a oktoobris mitmete produktide tarbimist normeerima. Tunda andis sõe ja gaasi nappus. Limburgi sõekaevandused suutsid rahuldada vaevalt kolmandiku Hollandi vajadusest. Ülejäänud tuli importida Saksamaalt ja viimase poolt okupeeritud Belgiast. Inglismaa roll oli väike, sest kardeti meretranspordi ohtusid.¹³ Sõe ja gaasi tarbimise piiramine tähendas mitte üksnes vabrikute sulgemist, vaid ka külma korterit, mille suhtes troopikakuumusega harjunud Saalid olid eriti tundlikud.¹⁴ Andres Saal kirjutas korduvalt raskustest, mida tuli ületada kütte hankimisel: puid tuli osta turult hingehinna eest, sütt ja turvast sai ainult küttekaardiga umbes 40 kg kuus, kõikjal püüti ostjat tüsata.¹⁵

Häirivad probleemid olid siiski vaid elu üks külg. Teine külg oli rõõmsam: tutvused, huviretked, kontserdid, kino ja teater, muuseumid, raamatukogu, poliitilised koosolekud. Kuigi hollandlaste iseloomus ei olnud Andres Saali arvates *seltsielu ega lõbustuste tunge*,¹⁶ toimus Haagis nii mõnigi kord huvitavaid üritusi, kus ka Saalid võimalust mööda osalesid. Nad käisid ooperimajas kuulamas Pjotr Tšaikovski *Jevgeni Onegini*, mille lavastamise hingeks oli venelannast krahvinna de Heemskerck. Nad nautisid *Diligentia* kontserdisaalis lauljatar Dilly Kuneni hollandi laulude õhtut, osalesid inglise sünnipäraga paruness van Brieneni lossis inglise

Punase Risti heaks korraldatud aiapeol.¹⁷ Suvekuudel oli pearõhk matkadel Haagi ümbruse küladesse, metsadesse ja mereranda. Siin, liivaküngaste vahel asus kuninganna Wilhelmina (1898-1948) suvemaja *Päris Saharas*. *Põlvist saadik liiva sees peab sinna läbi rüblemale. Maja on küll tuli-uus, aga väike ja alandlik. Keegi ei võiks siin riigi võitnud pead aimata, kui ta mitte ette ei teaks. Mõni vakamaad maad on traatvõrguga ümberpiiratud, liivakünkude vahelt valendab kuninganna maja punase telliskivi katusega vastu. Uksed aknad kinni, ees verandal paar lauda mõne väikse valge tooliga nõnda nim. "aiamööbel" – see on kõik, mis silma puutub. Terves majas ega aias mitte inimese hingegei. Kitsas puutrepp 94 astmega, seda olid lapsed välja lugenud, viib merekaldale – poolest saadik aga tuisuliiva sisse kaetud.*¹⁸

Sõja-aastail oli kuningannal vaevalt aega suvitamas käia. Riigi normaalne elu oli häiritud. Välispoliitiliste pingetele lisandus sisemise üksmeele puudumine. Liberaalide juhtimisel tegutseva valitsuse poliitikat ründasid nii konservatiivid kui ka sotsiaaldemokraadid.

Andres Saal suhtus samuti kriitiliselt valitsuse tegevusse, nähes selles liigset progermanistlikku kallakut.¹⁹ Kuid ta ei toetanud ka Hollandi pahempoolset opositsiooni, kes esines väga kärarikalt. Selle tuumiku moodustasid Sotsiaaldemokraatliku Töölispartei (*Sociaal-democratische Arbeiderspartij*) juhid eesotsas *sotsiaaldemokraatide koloniaalautoriteedi*²⁰ G. G. van Koli ning *Hollandi ilmarahu apostli*²¹ P. J. Troelstraga. 1917. a märtsis külastas Andres Saal sotsiaaldemokraatide pidulikku koosolekut Zoopargi suures saalis, mis oli pühendatud tsaari kukutamisele Venemaal.²² 1918. a jaanuaris kuulas ta Kunstide ja Teaduste Hoones (*Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen*) P. J. Troelstra esinemist teemal *odavad toiduained*, kuid ei suutnud koosoleku lõpuni olla. Teda ärritasid ettekandja ässituslikud üleskutsed.²³ Huvi pärast käis ta kuulamas ka tribunistide liidri, V.I. Leniniga koos töötanud D. Wijnkoopi esinemist. Tema kahetunnilist kõnet nimetas Andres Saal jahvatamiseks ning tühja kiidujutu ajamiseks bolševike saavutustest Venemaal.²⁵

Hollandi sisepoliitilise elu üheks komponendiks, mis huvitas Andres Saali, oli Hollandi kõrgkoolides õppivate indoneeslaste tegevus. Nende juhtivaks organiks oli 1908. aastal rajatud India Ühendus (*Indische Vereeniging*), mis tema asutaja, Surakarta (Solo) printsi Hadiwijoyo kava kohaselt pidi taotlema kultuurilisi eesmärke.²⁶ 1917. aastal reorganiseeriti ühning Indoneesia Liiduks (*Perhimpunan Indonesia*) ning tema juhtimine läks radikaalselt meeletatud rahvuslaste kätte, kes suhtusid kriitiliselt hollandlaste *eetilisse kurssi*²⁷ Indoneesias.²⁸ Selle kursi üheks väljenduseks oli 1918. aasta

mais kokku kutsutud Rahvanõukogu (*Volksraad*), mida Andres Saal nimetas *väärilapseks*.²⁹

Haagis oli rohkesti kultuuriasutusi ja arhitektuurilisi mälestisi, mis pälvisid Andres Saali taoliste vaimuinimeste tähelepanu. Mainigem Linnamuuseumi (*Gemeentemuseum*), hollandi renessansi stiili esindavat Rahupaleed (*Vredespaleis*), sajandite eest püstitatud kirikuid (*Groote Kerk*, *Nieuwe Kerk*), Kunstkäsitöö Muuseumi (*Museum van Kunstnijverheid*) ning Kuninglikku Raamatukogu (*Koninklijk Bibliotheek*). Viimane oli Andres Saali erilise huvi objekt. Kuigi ilma suuruse ja uhkusest majas ning suhteliselt väikeste fondidega, leidis seal nii mõndagi huvitavat ka paljulugend eesti kirjanikule.³⁰

Hollandi erapooletusest

Holland ei osalenud Esimeses maailmasõjas. Neutraliteet oli välja kuulutatud juba 30. juulil 1914. aastal, kui oli puhkenud sõda Austria-Ungari ja Serbia vahel. 5. augustil, kui Saksa väed olid tunginud Belgiasse, järgnes põhjalik *Deklaratsioon Madalmaade neutraliteedist Euroopa sõjas*.³¹ Holland jäi neutraalseks sõja lõpuni.

Andres Saal suhtus Hollandi neutraliteeti skeptiliselt. Ta nimetas seda kahepaikseks erapooletuseks.³² Hollandi valitsevad ringkonnad olid mitmeti seotud Saksamaaga. Kuninganna ema Emma ning abikaasa, Mecklenburg-Schwerini hertsog Heinrich olid saksa päritoluga. Hollandi generaliteedis oli rohkesti saksa sõjakunsti austajaid. Mitmed nimekad poliitikud (Kuijper, Staal, Nieuwenhuis jt) avaldasid sümpaatiat Saksamaale.³³ Paljud ajalehed ei varjanud oma germanofiilsust. Kõik see jättis oma pitseri Hollandi neutraliteedile. Saksa firmad said Hollandis tegutseda suuremate takistusteta, osta kokku ja saata Saksamaale toiduaineid. Andres Saal mainib Berliini Toiduainete Keskvarumispunkti (*Central Kaufstelle für Lebensmittel*) bürood Haagis, mis varus Saksamaa jaoks toiduaineid keskmiselt miljoni marga eest päevas.³⁴ Tema tähelepanu äratasid ka Rotterdami tapamaja andmed, mille järgi veeti 1916. aastal Saksamaale 2430 sarvloomu, 7685 siga, 60 700 vasikat ja 18 386 lammast (Andres Saal lisab: *Inglismaale – nihi!*).³⁵ Midagi tõhusat ei võetud ette ajakirjanduse progermanistliku propaganda taltsutamiseks, Hollandi merepiiride rikkumise takistamiseks Saksa laevade poolt, sõjalise tähtsusega Saksa veoste lõpetamiseks Hollandi raudteedel jne.³⁶ Poliitika muutus alles 1918. a suvel, kui liberaalid olid sunnitud loobuma maa valitsemisest ja uueks peaministriks sai konservatiiv *jonkheer*.³⁷ Ch. J. M. Ruijs de Beerenbrouck – esimene katoliiklasest peaminister Hollandi ajaloos.³⁸

Andres Saal mõistis, et teatud kõrvalekalded neutraliteedist olid Hollandi olukorras paratamatud. Ingla-

sed olid juba 1914. aasta augustis kuulutanud Hollandi sadamad blokeerituks. See tähendas Madalmaadele, kirjutas ajaloolane I. J. Brugmans, kogu läbiveokaubanduse seismapanekut ja seda, et arvukate artiklite eksport osutus Liitlaste tahtel keelatuks. Et ise elama jääda, pidid Madalmaad aitama Saksamaal kõri kinni pigistada. Teiselt poolt ei saanud Madalmaade valitsus mitte liiga kaugele minna, kui ta ei tahnud oma idanaabrit, kes peale muu oli tähtis sõe hankijana, enda vastu liiga vihale ajada. Nii leidsid Madalmaad end kogu sõja ajal olevat vähe kadekamisväärses asendis haamri ja alasi vahel.³⁹ Kaupade sissevedu Hollandisse vähenes 3,9 miljardilt floriinilt 1913. aastal 600 miljoni floriinini 1918. aastal, väljavedu samal ajal 3,1 miljardilt floriinilt 300 miljoni floriinini.⁴⁰

Olukorra mõistmine ei tähendanud Andres Saalile veel sellega leppimist.

Sündmustest Saksamaal ja Venemaal

Sunnitud elama sõjatangide vahele surutud Hollandis, püüdis Andres Saal innukalt saada pilti sellest, mis toimus väljaspool. Tema huvi keskpunktis olid sündmused Saksamaal ja Venemaal, mis Esimese maailmasõja lõpu poole võtsid dramaatilise ilme.

Saksamaa suhtes oli Andres Saalil kindel seisukoht: Keiser Wilhelm ja tema valitsus olid süüdi sõja puhkemises ja paljudes sõjakuritegudes. Ta kritiseeris neid saksa intellektuaale, kes ei tahtnud seda näha. 16. märtsil 1917. a kirjutas ta päevikusse 18 lehekülge pealkirja all *Saksa kultuur*.⁴¹ Osalt eesti, osalt saksa keeles sõnastatud kirjutis oli valdavalt pühendatud saksa loodusteadlasele Ernst Haeckelile (1834-1919), kes oli reisinud Jaaval ja Sumatral aastail 1900-01.⁴² Kuni Esimese maailmasõja alguseni rahuliikumises osalenud teadlane läks sõja puhkedes ootamatult üle militaristide leeri. Ta kirjutas artikli *Inglismaa veresüü Maailmasõjas* ning andis allkirja 93 teadlase avaldusele *See pole tõsi!*, mis oli adresseeritud tsiviliseeritud rahvastele.⁴³ Nendes kirjutistes eitati Saksamaa süüd sõja puhkemisel ja kutsuti üles toetama keiserlikku valitsust. Andres Saal nimetas teadlaste manifesti *kõmukirjaks* ja avaldas kahetsust, et E. Haeckel on end lasknud kiskuda *nii lapsiku ja vaimuvaese asja sisse*.⁴⁴ Sellega mitte piirdudes kirjutas teadlane 1915. a oktoobris pikema töö *Igavik. Maailmasõjamõtteid elust ja surmast, religioonist ja arengust*.⁴⁵ Selles ülistas ta Saksa militarismi, aga see oli Andres Saalile vastuvõetamatu. Oma kirjutises ründas ta teravalt E. Haeckeli vaateid ja seisukohti, samuti saksa vaimu ja iseloomu. Sakslasi nimetas ta *Euroopa jaapanlasteks*⁴⁶ ja valitsusvõimu ees lõmitavaks *orjameelseks rahvaks*.⁴⁷ Hilisemad sündmused Saksamaal sundisid teda nii mõndagi arvamust muutma. Ta jälgis

huviga Saksamaa sõjalise lüüasaamise ja sisepingete kohta käivaid ajalehesõnumeid. Ta tõdes, et saksa Mihkel⁴⁸ on lõpuks ärganud.⁴⁹

Saksamaa sündmustest rohkemgi veel olid ta tähelepanu all arengud Venemaal. 16. märtsil 1917. aastal tegi Andres Saal päevikusse esimese sissekande Venemaa teemal: *Vene revolutsioon. Vene Valitsuse ümberlükkamine tuleb ootamata kui välk selgest taevast. Terve ilm kiidab seda heaks.*⁵⁰ Ta tervitas Märtsirevolutsiooni Venemaal, mille tulemusena vana tsarismus oma terve autokraatia ja absolutistlike valitsuse aparaadiga kolikambrisse on visatud ja uuele, vabale demokraatia valitsusele tee vabaks on tehtud!⁵¹

Andres Saal osales 24. märtsil 1917. a Hollandis elavate Vene emigrantide koosolekul, kus avaldati toetust Venemaa Ajutisele Valitsusele.⁵² Ta suhtles Venemaa konsuliga Rotterdamis parun Otto Nicolaus Ferse-niga, kes oli *Väga sympathilik diplomaat*, ja sai temalt huvitavat informatsiooni.⁵³ Peamiseks infoallikaks jäid aga ajalehed, kus ilmunud teated tekitasid Andres Saalile sageli rohkem segadust kui selgust. Nii mõneski küsimuses ei jõudnud ta seetõttu adekvaatsele hinnangule.

Üldpildi ta siiski sai ja oma seisukohad kujundas. Ta suhtus positiivselt Aleksander Kerenski (1881-1970) demokraatlikku režiimi, kuid pidas teda mitteküllaldaselt karmikäeliseks bolševike suhtes, mis võimaldas viimastel võimu haarata. *Ülemaailmse sotsialismi fanaatikute* Vladimir Uljanovi (Lenini) (1870-1924) ja Leo Trotski (Bronsteini) (1879-1940) suhtes ei säästnud Andres Saal negatiivseid epiteete. Bolševike võimutsemist Venemaal pärast novembrimässu (mida nad ise hakkasid kutsuma Suureks Oktoobrirevolutsiooniks) iseloomustas ta sõnadega *hirnuvalitsus, terrorism, despotia*.⁵⁴ Pidades vajalikuks pikemalt analüüsida bolševike võimuletulekut ja valitsemist Venemaal, kogus ta hoolega väljalõikeid ajalehtedest (eriti Hollandis ilmuvast *Meie Kodumaast*)⁵⁵ ning kirjutas nende põhjal hiljem (arvatavasti aastail 1919-20, kui ta oli tagasi Indoneesias) 27-leheküljelise artikli *Bolševismist Venemaal*, mis on säilinud käsikirjana.⁵⁶ Selles kajastusid maailma ajakirjanduse mustad värvitoonid Venemaa sündmuste hindamisel. Andres Saali häirisid eriti bolševike head suhted keiserliku Saksamaa valitsusega, paljude nende juhtide pseudonüümid juudi päritolu varjamiseks (Zinovjev, Sverdlov, Krõlenko, Radek, Litvinov jt) ning massilised hukkamised.

Andres Saal pidas marksismi ja internatsionalismi põhimõtteid utoopiaks ja ennustas bolševike valitsemisele kurba lõpu.⁵⁷

Kontaktid Eestiga

Kuigi Holland oli neutraalne maa, oli Andres Saalil ühenduse pidamine Eestiga ning tema kohta teadete hankimine äärmiselt raske. Ta elas suuremas kui Egiptuse pimeduses, nagu ta ütles.⁵⁸

Teda pani sügavat muret tundma sakslaste sõjaline edu Balti rindel, eriti Riia vallutamine (3. septembril 1917).⁵⁹ Ta oli veendunud, et sakslaste plaanis on Läänemere idakalda liitmine oma impeeriumiga. 1918. aasta algul kirjutas ta päevikusse: *Meie kodumaa äravõitmine on ammugi Saksa plaan. Juba ligi 20 aasta eest hüüdis mulle üks Saksa imperialist, Dr. Thür Surabajas, kui ta kuulis, et ma Eestist tulen: Eesti-, Liivi- ja Kuramaa võtame meie veel Saksa sülle. Selle üle ei ole mingit kahtlust!*⁶⁰ Andres Saali arvates oli eestlaste ain-saks lootuseks liitlaste võit.

Hollandis elamise aastatel kohtus Andres Saal vaid ühe kaasmaalase, kellegi vaese põgenikuga.⁶¹ Kirjavahetus Eestiga oli kesine. Mitu Andres Saali kirja kas jäi vastuseta (nt kirjad J. Tannenthalile) või tuli tagasi saksakeelse templiga *Sõjalistel põhjustel pole edasi toimetatud* (kirjad K. E. Söödile ja Postimehele).⁶² Esimese kirja Eestist sai ta Anton Jürgensteinilt 1917. a aprillis. Selles oli teade Ado Grenzsteini surmast Mentonis Lõuna-Prantsusmaal aasta varem. *See teade põrutas mind vägevasti*, kirjutas Andres Saal sel puhul päevikusse. *Seega on üks täht Eesti elust kustunud.* Ja lisas: *Üteldagu temast mida tahetakse, seda ei või salata, et Gr[enzsteini]ga üks määratu tööjoud ja haruldane anderikkus Eesti avalise tegevuse väljalt hauda on langenud.*⁶³

Anton Jürgensteini kirjale järgnesid veel mõned harvad kirjad ja kaardid. Need ei suutnud aga kuigi-võrd varustada Andres Saali teadmistega sündmustest, mis arenesid Eestis 1917. ja 1918. aastal. Vajaka jäi ka informatsioonist ajalehtede veergudel. Mõnda aega oli ta arusaamatuses Eesti Maanõukogu välisdelegatsiooni⁶⁴ suhtes. Peagi aga mõistis ta nende eesmärged, kes olid sõitnud emissaridena Põhja- ja Lääne-Euroopasse, ning nimetas nende saatmist *meheteoks*.⁶⁵

Mõned kohalike ajalehtede teated vihastasid teda. Näiteks Saksa liberaalide liidri Gustav Stresemanni (1878-1929) avaldus selle kohta, et *Balti pärisrahvad alles veel nii algaval hariduse tasemel seisavad, et nende omavalitsusest kõneldagi ei võidavat*, või teade 58 Balti maanõuniku⁶⁶ pöördumisest Saksa keisri Wilhelm II poole palvega võtta Baltimaad oma kaitse alla.⁶⁷ Kui ta lõpuks (19. mail 1918) sai ajalehe *Le Temps* vahendusel teada Eesti Vabariigi väljakuulutamisest 25. veebruaril 1918. a, tundis ta, et ta süda on *kui põletavate raudtangide vahelt pääsenud*. Ta hindas seda sündmust kõrgelt: *Väikse riigi elu ei vaimusta mind mitte tema enese pärast – väikestel riigikel on*

ka oma pakud jalas – vaid Eesti rahva vabaduse pärast. Ilmale ei tähenda niisugune uus ilmapops midagi, temale enesele on see aga kõik, mis Eesti hing nõuab. Vabaduse tung elab iga olevuse hinges. See on iga üksiku inimese kui ka rahva loomuline õigus. Ning lisas: Mis mind õndsaks teeb, on see teadmus, et Eesti rahvas teab, mis ta rahule tarvis läheb ja et tema julged pojad oma rahva vaba tuleviku eest ühel meelel välja astuvad. Rahvas peab viimse hingeni nende taga seisma, muidu on need endid asjata ohverdanud ja rahva vabaduse ideaal langeb tühjaks unenäoks kokku.⁶⁸

Andres Saali peamine kartus oli võimalus Saksa okupatsiooni põlistumiseks, eriti seoses Vene-Saksa rahulepinguga Brest-Litovskis.⁶⁹ Kui aga Saksa okupatsioon siiski Eestis lõppes, kirjutas ta päevikusse 17. novembril 1918. a: *Kõige pealt hüüan ma aga oma kallile Eesti isamaale õnne. Sinu ahelad on igatahes purustatud. Keegi põrguvõim ei suuda neid enam su kätte-jalgade ümber uuesti kinni needida. Sa oled vaba!*⁷⁰

Nii see oli. Ent Andres Saal eksis põrguvõimu suhtes.

Jaavale naasmise probleemid

17. mail 1918. a sai Andres Saal teada, et arstlik komisjon on ta terveks tunnistanud. Asumaadeministeerium nõudis ta tagasisõitu Jaavale, sest ta puhkus lõppes augustis. See ei meeldinud talle põrmugi. *Meie olime kindla ettevõttega Jaavalt ära tulnud üalgi enam sinna tagasi minna. See kliima tapab*, kirjutas ta päevikusse.⁷¹ Ent parata polnud midagi. Tuli sõita.

Aprilli lõpul oli Hollandi valitsusringkondades tekkinud mõte saata Indoneesiasse laevade konvoi: sõjalaev *Hertsog Hendrik*, sõjalaev, sõjalaevaks kohandatud kaubalaev ning valitsuse reisijate ja nende perekondade transportimiseks mõeldud alus. Konvoi saatmise plaanist informeeriti mõlemat sõdivat poolt. Amsterdamist väljumine oli planeeritud 15. juulile, sõidu kestvuseks oli ette nähtud kolm ja pool kuud. Saalide perekonnale reserveeriti alusel *Noordam* neljakohaline kajut nr 268.⁷²

Andres Saal ei tahtnud reisida konvoiga. Talle ei meeldinud igavleda kolm ja pool kuud merel. Ta pidas paremaks sõita tagasi Jaavale Põhja-Ameerika kaudu. Siis olen ometi kord ümber ilma reisinud, kirjutas ta päevikusse.⁷³ Selle plaani realiseerimine osutus keerukaks. Kronoloogiliselt arenesid sündmused nii:⁷⁴

5. juuni 1918 – Andres Saal käis asumaadeministeeriumis palvega annulleerida piletid *Noordamile*; nõustuti ja lubati otsida uued reisijad.

8. juuni – registreerimine sõiduks *Nieuw Amsterdamil* Rotterdamist New Yorki.

22. juuni – asumaadeministeeriumi nõusolek sõiduks USA kaudu, kui reisivad juuli lõpul; Saalid tahtsid ärasõiduga viivitada suve lõpuni.

12. august – Andres Saal käis USA konsuli juures viisat taotlemas.

18. august – asumaadeministeeriumi uus nõusolek.

22. august – laevaselts teatas, et piletite ostmiseks on peale ministeeriumi loa vaja veel luba Saksamaa saatkonnalt ja USA viisat.

3. september – Andres Saali poolt kahe nädala eest esitatud ja vahepeal Hollandi välisministeeriumis kaduma läinud taotlus edastati Saksamaa saatkonda.

4. september – asumaadeministeeriumi resolutootne käsk koheselt teele asuda ja hiljemalt detsembris Jaaval olla.

17. oktoober – saabus USA viisa.

5. november – Andres Saali taotlus asumaadeministeeriumile, et Emmi Saal ja lapsed võiksid jääda mõneks ajaks USA-sse.

5. detsember – kõik load käes, piletid vormistatud.

Nii lõppes siis pooleaastane tants noateral, nagu Andres Saal seda diplomaatiliste sekelduste perioodi nimetas.⁷⁵ 21. detsembri ööl vastu 22. detsembrit lahkus moodne reisiaurik *Nieuw Amsterdam* Rotterdami sadamast.

Lisa

*Lehekülgi Eesti kohta Andres Saali päevikust*⁷⁶

8. november 1917: on see Eesti tuleviku koit? Kui palju Eesti ise selle juures kaastegev on ehk ei, seda ma ei tea. Aga ma kardan seda ka teada saada.

Ehk loodetakse üleüldise hääleõiguse peale Saksa mõju all! Seda pole veel saksad isegi oma kodumaal võinud saada. Ja nüüd peavad vististi siamaale saksa-vaenulised ära võidetud maad need olema, kes seda suurt eesõigust kingituseks saavad! Kas meie oma 700 aastast minevikku nii lõõgiga ära oleme unustanud? Ehk ei ole meie kõik kuulnud, mis Saksa valitsus äravõidetud maades allasurutud rahvastega teeb? Need kõik olid sakslastele kuni praeguse laastamise sõjani tundmata. Võitjad tulid maale, mille elanikkude vastu neil kõigevähematki paha südames ei võinud olla. Ja siiski, kuidas käisid nad nendega ümber.

Teine asi on meie eestlaste ja lätlastega. Meie ei ole saksa võidu ja valitsuse jänulitele rõõvliparvedele enam tundmata suurused. Mitte üksainuski sõpruseside ei ole meid 700 aastat suutnud üksteisele lähendada. Meie olime neile alati vastikud, kangekaelsed orjad, keda ainult isanda piits vaos suutis hoida. Ja nüüd olime veel nende vastased, mitte üksi juhtumisi, nagu terve liitlaste ilm, – vaid selge äratundmise ja terve südamega, kui tõsised poliitikalised vastased, kui vaenlased. Niisugustele ei tulda suuremat vabadust tooma, vaid vanu arvesid õiendama, kättemaksu iha täitma. Kes vaimliselt täitsa totter ei ole, peab sellega rehkendama. Ja ma loo-

dan, et minu sugurahval ka nii palju tervet mõistust on, et ta oma seisukorrast õigesti aru saab. Vene võidu ehk langemisega võidab ehk langeb ka Eesti.

8. veebruar 1918: Eesti raputab ahelaid. Eesti sõjaväe peakomitee, sotsiaal-revolutsiooni erakonna, sotsiaal-demokraatide, talupoegade ühenduse, põllutöö keskseltsi, iseseisvate ja võidetud maa elanikkude ühise poolt on Inglise, Prantsuse, Itaalia, Ühisriikide, Jaapani, Belgia, Serbia, Rootsi, Norra, Taani, Hispaania ja Portugali saadikute läbi järgmine protest avaldatud:

"Meie tunnistame sellega, et terve Eestimaa elanikud Saaremaa, Hiiumaa ja Muhu saare Saksa valitsuse käespidamist oma suverään õiguste jämedaks rikkumiseks peab. Need saared oma elanikkudega on lahutamata üks Eestimaaga.

Eesti rahvas protesteerib kõigest jõust nende saarte ühendamise vastu Saksamaaga, olgu see mis mõttel ehk vormis iganes tahes. Ta nõuab enesele ise oma saatuse üle otsustamise õigust ka nende saarte kohta täiel määral. Et seda õigust vabalt tarvitada, peavad saartelt kui ka kindlalt maalt kõik Saksa kui ka Vene sõjaväed välja minema."

See sõnum kisub mul kivi südame pealt. Kes nõnda räägivad, võivad ainult eestlased olla. Seega on meie kallis Eesti liikumas, et ahelaid oma käte-jalgade ümber maha raputada, mida talle nii suure hoolega taotakse. Kuhu jääb nüüd Sakste tõendus: Rahvad, kus meie väed maal, paluvad Sakste kaitset! Need on juba iseenese saatuse üle otsustanud: Lahti Venemaast, Saksa sülle! Minu arust on ülemal seisev protest kõige tähtsam samm, mida Eesti siamaale avalikult ilma ees on astunud. See ei või ka viljata jääda, ehk liitlased esiotsa veel midagi suurt asja Eesti kasuks korda ei või saata. Aga sellest protestist tõuseb Vene rahuparteile ja demokraatia põhjused vististi tugev tugi. Terve ilm näeb sellest, et Saksa väed valesti mängivad ja ilmale lausa valet silma puhuvad. See raputab Sakste moraali ikka rohkem, vahest ka ise oma sotsialistide silmis.

Õnnistatud olgu Eesti selle sammu eest!

11. Veebruar 1918: Isamaa prohvetid. Elavamalt kui iialgi enne tulevad Koidula isamaa laulud meelde: "Mu isamaa, sind olid nad matnud kinni külma kattega." "...Teid ma teretan, Eestimaa pojad." "...On sull' Eesti pind ka rääkind, vaikne öö sull' teada and ennemuistest rõõmupõlvest, kadund õnnest pajatand?"

Nendest hõljub puhas, püha isamaa armastus ja prohvetlik ettenägemine. Ja siis Piirikivi unenägu: "Ma nägin täna halba und, et väljas sadas rasket lund ja tuulemaru lõõtsus. Tuisk mattis Eesti allikad ja kattis lilled kaunimad ja Taara tamm, see õõtsus. ...Tuul ulus võõrast viisi. ... Ma ehmatades ärkasin ja une mõtet märkasin – ja pisar tuli silma."

See unenägu on nüüd tööks saanud

Bolševismuse kihvt tegutseb Eesti veres ja ähvardab tervet Eestit surmaga. Rahvakihid seisavad üksteise vastu sõjajalal, ja vaenlane rühub maale. Taara tamm õõtsub ... tuul ulub võõrast viisi. Raske must kate vajub lähemale.

7. aprill 1918: Alasti tõde. Saksa sõjaväed marsivad Tartusse. Praegu seisab mul üks sinne pildileheke ees, mis mu isamaalise südame värisema paneb. Päävapi on Tartu Turu ja Raekoja platsi nurgalt endise Ole-

viku kontori ja kivisilla poolt üles võetud ja esitleb esimest Tartusse marsivat Saksa rügementi. Seega on ka viimane kahtlus kadunud, et Taara tamm oma elu võõra väevalla all välja õhkub. Tartu elanikud vaatavad rahulikult pealt, kuidas Saksa dünastia sisse astub – vabadust päästma!

Mäherdune vapustav pilt. Oletame enestele aega paarikümne aastat tagasi, mil Oleviku kontor Kivisillal veel noore Eesti rahvuslase elu kogupunkt oli. Täna seisab ta kui endiste lootuste hauasammas Saksa bajonetide taga. Grenzstein on õigel ajal oma tööpõllult ära mõistnud minna ja ka õigel ajal ilmastki kadunud. Seega on talle see surmahoop andmata jäänud, mida nüüd nooremad Eesti vaimujõud peavad vastu võtma. Ka ei või see alasti tõde enam tema kõrvu ulatada, et üha dünastia toores võimu sümbol – Saksa vägi – tema vabaduse templi uksestist tallab. Oma kontorikese ehitab ta selles lootuses, et sealt tema rahva vabaduse kasvamine välja pidi lagunema. Mäherdune saatuse iroonia!

12. oktoober 1918: Eesti õnn. Rahu ei ole meil veel mitte. See on Sakste käes, kui ruttu nad Belgiast, Prantsusmaalt, Itaaliast, Serbiast, Rumeeniast ja Venemaalt välja saavad. Ka Venemaalt! See on meile kõige tähtsam küsimus, sest Balti kubermangud oma Eesti ja Läti rahvastega on liitlaste silmas ikka veel Venemaa. Siis võib Eestimaa ennast arendada, kuidas ta ise heaks arvab, kui Saksa rusikas enam ta kukalt ei ähvarda. Mul on täna nii õnnelik päev, et ma korraga ennast kõigist elumuredest vaba tunnen. Ma olen kindel selle peale, et minu kallis püha isamaa tänase võidusõnumi helidel püha peab. See tähendab Eesti vabaduse päikese ülestõusmist, millele mitte enam loojaminemist ei pea olema. Sünniks seda siiski, siis on see Eesti mehe enese asi. Õitse ja haljenda, Eestlaste maa! Kes meile vabadust tõid, ei olnud Saksad ega bolševikud – meie vabastajad on liitlased!

VIITED

¹ Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Kultuurilooline Arhiiv (EKM EKLA). F 113. M 3:8. L 21.

² K. Baedeker. Holland. Leipzig, 1927. S. 73, 83.

³ KM. EKLA. 113-3:8. L 21.

⁴ KM. EKLA. 113-9:8. L 22; A. Saal. Kiri Jaava saarelt. // Postimees 22. sept. 1916.

⁵ KM. EKLA. 113-6:1. L 15.

⁶ KM. EKLA. 113-6:5. L 13.

⁷ KM. EKLA. 113-6:1. L 21.

⁸ KM. EKLA. 113-6:1. L 22.

⁹ Nederlander – holl. k. hollandlane.

¹⁰ Vt. A. Grenzstein. Eesti aade hauas. // Olevik 30. märts 1913.

¹¹ H. W. Methorst. The cost of living, prices and wages. // The Netherlands and the World War. II. New Haven, 1928. P. 319.

¹² KM 113-6:1. L 21; 6:3. L 13; 7:2. L 22; 7:4. L 15, 35.

¹³ E. P. De Monchi. Commerce and navigation. // The Netherlands and the World War. II. New Haven, 1928. P. 138-140.

¹⁴ Haagis on keskmine temperatuur Celsiuse järgi novembris 6,3; detsembris 3,4; jaanuaris 1,9; veebruaris 2,1; märtsis 4,7. //E. Thiel. *Nederlande*. Pforzheim, 1982. S. 22.

¹⁵ KM. EKLA. 113-6:1. L 21; 6:2. L 31; 6:5. L 13; 6:6. L 16.

¹⁶ KM. EKLA. 113-6:1. L 16.

¹⁷ KM. EKLA. 113-6:2. L 15; 7:2. L 18; 7:5. L 27.

¹⁸ KM. EKLA. 113-6:3. L 24.

¹⁹ KM. EKLA. 113-6:1. L 14; 6:3. L 2.

²⁰ R. van Niel. *The emergence of the modern Indonesian elite*. The Hague-Bandung, 1960. P. 31.

²¹ KM. EKLA. 113-7:2. L 13.

²² KM. EKLA. 113-6:2. L 11.

²³ KM. EKLA. 113-7:2. L 13.

²⁴ *Tribunistid* – ajalehe *De Tribune* ümber koondunud Hollandi pahempoolsed.

²⁵ KM. EKLA. 113-6:5. L 20.

²⁶ R. van Niel. *Op. cit.* Lk 50.

²⁷ *Eetiline kurss* – hollandlaste poolt Indoneesias 20. sajandi algul rakendatud reformide suund majanduse ja kohaliku halduse edendamiseks. Lähemalt: A. Sanusi. *Sedjarah Indonesia*. III. Bandung, 1957. P. 97-102; M. Lubis. *Het land onder regenboog*. Utrecht, 1979. P. 141-145;

A. B. Belenkij. *Natsionalnoje probuždenije Indonezii*. Moskva, 1965. S. 47-76.

²⁸ J. Th. Petrus Blumberger. *De nationalistische beweging in Nederlandsch-Indie*. Haarlem, 1931. Lk 185-188.

²⁹ KM. EKLA. 113-7:4. L 33.

³⁰ KM. EKLA. 113-6:1. L 19.

³¹ A. Vandenbosch. *The neutrality of the Netherlands during the World War*. Grand Rapids, 1927. Lk 6, 318-321.

³² KM. EKLA. 113-6:3. L 2.

³³ A. Saal. *Erapooletuse lipu all*. Poliitiline veste. // *Postimees* 11. jaan. 1916.

³⁴ KM. EKLA. 113-6:1. L 13.

³⁵ KM. EKLA. 113-6:2. L 44.

³⁶ KM. EKLA. 113-6:1. L 13-14; 6:2. L 4, 24-25; 7:4. L 31.

³⁷ *Jonkheer* – tiitlita aadliku poole pöördumisel kasutatav sõna häära.

³⁸ KM. EKLA. 113-7:6. L 13-14.

³⁹ *Handbuch der europäischen Geschichte*. VI. Stuttgart, 1973. S. 491.

⁴⁰ *Ibid.* S. 492.

⁴¹ KM. EKLA. 113-6:1. L 24-32.

⁴² E. Haeckel. *Aus Insulinde. Malayische Reisebriefe*. Bonn, 1901.

⁴³ P. Klemm. Ernst Haeckel. *Der Ketzer von Jena. Ein Leben in Berichten, Briefen und Bildern*. Leipzig-Jena-Berlin, 1966. S. 231.

⁴⁴ KM. EKLA. 113-6:1. L 24.

⁴⁵ G. Uschmann. Ernst Haeckel. *Forscher, Künstler, Mensch*. Leipzig-Jena-Berlin, 1961. S. 267.

⁴⁶ KM. EKLA. 113-6:1. L 32.

⁴⁷ KM. EKLA. 113-6:6. L 18.

⁴⁸ *Saksa Mihkel* – Andres Saali väljend lihtsakslase kohta.

⁴⁹ KM. EKLA. 113-7:6. L 7; 8:1. L 23.

⁵⁰ KM. EKLA. 113-6:1. L 23. Mõeldud oli I. Goremõkini valitsuse langust.

⁵¹ KM. EKLA. 113-6:2. L 5.

⁵² KM. EKLA. 113-6:2. L 9.

⁵³ KM. EKLA. 113-6:6. L 3, 6; 7:3. L 3; 7:4. L 36.

⁵⁴ KM. EKLA. 113-6:4. L 16; 6:5. L 17; 6:6. L 2.

⁵⁵ Ajalehte *Meie kodumaa* (*Näša Rodina*) andis välja parun O. N. Fersen Rotterdamis. KM. EKLA. 113-7:3. L 3.

⁵⁶ KM. EKLA. 113-4:3. Käsikirjas on puudutatud sündmusi Venemaal kuni 1919. aasta aprillini.

⁵⁷ KM. EKLA. 113-6:4. L 14-15; 6:5. L 18.

⁵⁸ KM. EKLA. 113-6:5. L 10.

⁵⁹ KM. EKLA. 113-6:3. L 9.

⁶⁰ KM. EKLA. 113-6:6. L 9.

⁶¹ KM. EKLA. 113-7:4. L 27.

⁶² KM. EKLA. 113-6:3. L 16; 7:4. L 21.

⁶³ KM. EKLA. 113-6:3. L 16.

⁶⁴ 1917. a lõpul ja 1918. a algul komplekteeritud välissaatkonna kohta lähemalt: A. Piip. *Tormine aasta*. Tartu, 1934; F. Kull. *Esimesi Eesti diplomaate. Mälestusi Eesti välisdelegatsiooni tegevusest 1918. aastal*. Tartu, 1933; E. Virgo. *Minu esimesed volitused. Mälestusi aastast 1917*. // *Postimees* 17.-18. dets. 1927; *Mälestusi iseseisvuse võitluspäevilt*. I. Tallinn, 1927.

⁶⁵ KM. EKLA. 113-7:3. L 27; 7:4. L 18, 20, 22.

⁶⁶ Andres Saal pidas silmas Riias 12. aprillil 1918. a koos olnud *landesrati* liikmeid. 58. maanõuniku hulgas oli tema andmeil 3 saksa rüülimõisa omanikku, 13 saksa mõisnikku, 9 eestlast ja 4 lätlast maakogudustest, 20 linlast (neist 13 sakslast, 5 lätlast ja 2 eestlast), 7 vaimulikku (4 sakslast, 2 eestlast, 1 lätlane), 1 sakslane Tartu Ülikoolist ja 1 Petseri lätlane. Ironiseerides *Landsrat*'i esinduslikkuse üle, kirjutas ta: *Seega elab Baltimaadel 60 % sakslasi, 21 % eestlasi ja 19 % lätlasi. – Kes seal naerab?* //EKM. 113-7:4. L 13.

⁶⁷ KM. EKLA. 113-7:4. L 6, 13.

⁶⁸ KM. EKLA. 113-7:4. L 29.

⁶⁹ Lepingu tekst: *Papers relating to the foreign relations of the United States*. 1918. Russia. I. Washington, 1931. Lk 442-445. Lepingu 6. artikkel lubas Saksa okupatsiooni Eesti ja Liivimaa kuni maa omaenda institutsioonid kindlustavad avaliku julgeoleku ja valitsemiskord on taastatud.

⁷⁰ KM. EKLA. 113-8:1. L 18.

⁷¹ KM. EKLA. 113-7:4. L 24.

⁷² KM. EKLA. 113-7:4. L 27, 35, 37.

⁷³ KM. EKLA. 113-7:4. L 27.

⁷⁴ KM. EKLA. 113-7:4. L 37-38; 7:5. L 6, 31, 38, 40; 7:6. L 24; 8:1. L 31.

⁷⁵ KM. EKLA. 113-8:1. L 31.

⁷⁶ KM. EKLA. 113-6:4. L 14; 7:2. L 28-29, 38; 7:4. L 7; 7:6. L 22.

Diskussioon eesti kultuuripärandist Hruštšovi "sula" ajal

Olaf Kuuli

1. Diskussiooni taust

Mõttevahetus kultuuripärandisse suhtumise üle ajalehes *Sirp ja Vasar* (23. märts - 13. juuli 1956) toimus N. Hruštšovi *sula* ühel kõrgperioodil, vahetult pärast NLKP XX kongressi. Vaidluse objektiks oli Eesti iseseisvusaegne kultuur, selle hindamine. Diskussioon kujunes tähelepanuväärseks sündmuseks Eesti tolaeagse kultuurielus ning väärrib meenutamist ka tänapäeval.

Pärast J. Stalini surma (5. märts 1953) oli Nõukogude Liidus alanud valitseva totalitaarse süsteemi teatud liberaliseerimise ajajärk, mis sai I. Ehrenburgi samanimelise jutustuse järgi nimetuse *sula*.

Olulist osa etendas selles protsessis NLKP XX kongress (14.-25. veebr. 1956), eriti just N. Hruštšovi ettekanne kongressi kinnisel istungil *Isikukultusest ja selle tagajärgedest*. Tänapäeva seisukohalt on Hruštšovi kriitika pinnapealne ega puuduta totalitaarse režiimi olemust. 1956. aastal oli sellel ettekandel aga tohutu mõju nii N. Liidus kui kogu maailmas. Stalini kritiseerimine XX kongressil õhutas eriti intelligentsi julgemalt ja kriitilisemalt hindama nii minevikku kui kaasaega.

Hruštšovi *sulal* oli Baltimaades teatud eripära. NSV Liit oli annekteerinud Leedu, Läti ja Eesti 1940. aastal. Järgneval perioodil oli stalinistlik võim Baltimaade rahvaste vastupanu mahasurumiseks läbi viinud massilisi repressioone. Ühtlasi püüdis nõukogude propaganda-aparaat kujutada nende riikide iseseisvusaega kõige mustemates värvides. 1940. aastate lõpus - 1950. aastate alguses viidi Eestis läbi ulatuslikku kampaaniat nende kultuuritegelaste vastu, kes olid olnud tegevad iseseisvusajal.¹ Sellele kampaaniale andis hoogu EK(b)P KK VIII pleenum 1950. a märtsis. Kodanlikus natsionalismis süüdistatuna langesid repressioonide alla ka paljud kommunistid, kes olid aktiivselt osalenud nõukogude korra sisseseadmisel 1940. a. Domineerivatele positsioonidele EKP-s, riigiorganeis ja ka mitmetes teistes valdkondades tõusid *Venemaa eestlased*, kes olid tulnud Eestisse pärast 1940. aastat. Samal ajal kasvas ka venelaste osakaal partei- ja majandusaparaadis. Tekkisid pinged Eesti ja Venemaa eestlaste vahel. Juhtivatele kohtadele partei- ja riigiaparaadis jõudis siiski vaid

väike osa neist kümnetest tuhandetest eestlastest, kes pärast 1940. aastat Eestisse ida poolt saabusid. Ei olnud nad ka kõik nõukogude korra ustavad toed. 1930. aastate repressioonid olid hävitanud tuhandeid Venemaa eestlasi. Paljudel neistki, kes sõjajärgses Eesti NSVs tõusid kõrgetele ametikohtadele, oli nõukogude võimu poolt vangistatud või tapetud sugulasi. See oli räsitud ja hirmutatud põlvkond, seetõttu mõnevõrra sõnakuulelikum (mida ilmselt arvestas Moskva), kuigi kandis sageli südames kibestumist.

1950. aastate alguses valitsenud ideoloogia ilmekaks peegelduseks oli 1952. a lõpus ilmunud *Eesti NSV ajalugu* (toimetaja G. Naan). Kuna just selle raamatu mitmed seisukohad said 1956. a diskussioonis vaidluste objektiks, siis peatume neist mõnedel. Raamatu XII peatüki § 5 kannab pealkirja *Kodanliku kultuuri mandumine*. Kahe kultuuri võitlus eesti rahvuslikus kultuuris kodanliku kultuuri tingimustes. Mõned tsitaadid sellest: *Kodanliku Eesti muutmine imperialistlikest riikidest sõltuvaks poolkoloniaalseks maaks ja fašistliku diktatuuri kehtestamine Eestis kutsus esile ka eesti rahvusliku kultuuri mandumise/.../ Kodanlikud teadlased püüdsid oma töödega kinni mätsida suuri klassivahesid ja klassivõitlust Eestis, jutlustasid "rahvusterviklust", maltusiaanlust ja fašismi, võltsisid ajalugu, ülistasid kõigiti kodanlikku kurnamiskorda /.../ Koos kiratseva tööstuse ja põllumajandusega mandus samuti Eesti kirjanduslik looming ja kunst.*² Kirjanduse nn progressiivselt poolelt tõsteti esile proletaarseid kirjanikke (J. Lauristin-Madarik, P. Keerdo jt). Lisandus veel A.H. Tammsaare, J. Vares-Barbaruse, J. Sütiste ja A. Jakobsoni loomingu lühikäsitlus. Nimetati ka A. Allet, J. Kärnerit, O. Lutsu ja E. Tammilaant. Eesti Vabariigi aegsest teadlastest on raamatus kaks nime: keeleteadlane J. Aavik (negatiivne hinnang) ja bioloog A. Audova (positiivne). Muusikast ja teatrielust mindi mööda täieliku vaikimisega.

Eesti NSV ajaloos rõhutati võitluse tähtsust kodanlike natsionalistidega sõjajärgsel perioodil. Natsionalistide liidritena nimetati H. Kruusi ja N. Andresenit.³ Need mehed olid kuulunud J. Varesse valitsusse 1940. a suvel. 1946-49. a oli N. Andresen ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe asetäitja, H. Kruus töötas Teaduste Akadeemia presidendina (1946-50. a). Mõlemad arreteeriti 1950. a.

Vastavalt ajavaimule ülistas see ajalooraamat J. Stalinit kui *eesti rahva parimat sõpra ja õpetajat* ning sisaldas rohkesti tsitaate tema töödest.

1954-55. a kampaania *kodanlike natsionalistide* vastu nõrgenes. Loomingulistest liitudest väljaheidetute õigusi hakati vähehaaval taastama. 1954. a vabanes vanglast H. Kruus, 1955. a N. Andresen. N. Liidu Kirjanike Liidu II kongressil (detsember 1954) räägiti kirjanduspärandi objektiivsema hindamise vajadusest. Selle suunalisi arvamusi kõlas ka eesti kirjanike poolt.⁴ 1955. a algas töö *Eesti NSV ajaloo* uue väljaande ettevalmistamiseks. 1955. a lõpul oli juba ilmne, et eesti haritlaste ja kultuuripärandi nihilistlik materdamine ei ole *sula* tingimustes enam sobiv. Küsimus seisnes selles, kuidas seda poliitikat muuta. Kas anda üldistav kriitiline hinnang 1940. aastate lõpu – 1950. aastate alguse kultuuripoliitikale või jätkata vaikselt mõningate korrektiivide tegemist? See probleem kajastus ka *Sirbi ja Vasara* diskussioonis.

Enne kui minna diskussiooni enda juurde, tuleks meenutada *mängureegleid*, mida tol ajal iga trükiõnas esineja pidi silmas pidama. Alanud *sula* võimaldas küll mõningal määral kritiseerida N. Liidu mineviku ja oleviku väärnähteid, kuid see kriitika ei tohtinud puudutada valitseva ideoloogia põhidogmasid. Tähtsamad nendest võiks sõnastada järgmiselt: *N. Liidus kehtiv süsteem (nõukogude kord) on hea ja progressiivne. Selle süsteemi ülesehitamisel esinenud vead ei muuda ta positiivset olemust. Kapitalistlik kord on halb ja reaktsiooniline, kuigi mõnedes kapitalistlikes maades on mõnel alal edu saavutatud. Eelnevast tulenesid ka järeldused Eesti kohta: iseseisvas Eesti Vabariigis valitses reaktsiooniline kodanlik kord; progressiivsed olid need tegelased, kes kritiseerisid Eesti Vabariigis kehtivat korda, kõige progressiivsemad aga need, kes tahtsid seda kukutada. Vaielda võis vaid selle üle, kui palju väärtuslikku selles "reaktsioonilise korraga" riigis kultuuri alal saavutati. NLKP XX kongressil kritiseeriti küll mitmeid Stalini seisukohti, ent Lenini kirjutatu jäi endiselt väljapoole kriitikat. Kuna Lenin oli erinevatel aegadel ja erinevates seostes avaldanud üsnagi vastakaid mõtteid, siis andis see võimaluse Lenini tsiitaatidega manipuleerides rõestada erinevaid seisukohti.*

2. Diskussiooni algus ja Max Laosson⁵

23. märtsil 1956 ilmus ajalehes *Sirp ja Vasar* Max Laossoni mahukas kirjatöö *Progressiivse rahvuskultuuri arengust ja selle "mandumisest"*. Artikkel avaldati märkusega *Mõttevahetuse korras*. Selles kritiseeriti ägedalt *Eesti NSV ajaloo* avaldatud teesi *rahvuskultuuri mandumisest kodanlikus Eestis*. Laosson oli saatnud oma loo *Sirbi ja Vasara* toimetusele juba 1955. a detsembri alguses. Toimetuse kolleegium kiitis artikli

heaks, kuid kultuuriministeeriumi vastuseisu tõttu oli selle avaldamine veninud.⁶

Eesti haritlaskonnale mõjus Laossoni esinemine üllatusena. Kõigil oli meeles tema artikkel *Mõningaid eesti kirjandusteaduse ja kirjanduskriitika küsimusi*,⁷ mis oli hoogu andnud nihilistlikele rünnakutele kirjanduspärandi vastu ja *kodanlike natsionalistide* otsimise kampaaniale. Varsti oli aga Laosson ise sattunud ebasoosingusse. Talle heideti ette tema artikleid, mis olid avaldatud 1930. aastail ajakirjades *Ratsionalist* ja *Akadeemia*. 1949. a novembri lõpus vabastati ta *Rahva Hääle* toimetaja kohalt.⁸ Nüüd hakkas Laosson saatma protesti- ja kaebkirju Moskvasse. EK(b)P KK kirikuksal VIII pleenumil kritiseeris ta vihaselt *kodanlike natsionalistide peamehi* N. Andresenit, H. Kruusi ja J. Semperit. Ühtlasi süüdistas ta kodanlike natsionalistide toetamises N. Karotamme (EK(b)P KK I sekretär kuni VIII pleenumini) ja E. Pälli (ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees, vabastati töölt pärast pleenumit).⁹ 1950.-53. a töötas Laosson Kunstide Valitsuse juhatajana ja jätkas seal *kodanlike natsionalistide* paljastamist. Paraku sattus ta varsti vastuollu ka EKP KK uue I sekretäri J. Käbini ja ideoloogiasekretäri L. Lentsmaniga. 1953. a vabastati ta Kunstide Valitsuse juhataja kohalt ja tegutses seejärel aastaid vabakutselise kirjamehena (oli 1950. aastast Kirjanike Liidu liige).

Mis tõukas Laossoni esinema 1956. aastal hoopis uues rollis? Kas olid muutunud ta tõekspidamised? Tundis ta 1949-53 tehtu pärast süümepiina? Kindlat vastust on raske anda.

1953. a teisel poolel (pärast vabastamist Kunstide Valitsuse juhataja kohalt) võtis Laosson ennast parteiarvele Kirjanike Liidu EKP algorganisatsioonis. Peatselt hakkas ta seal silma paistma aktiivse sõnavõtjana ja küsimuste esitajana. Esialgu oli tema esinemistele iseloomulik asjalik-neutraalne toon. Mõne aja pärast aga muutusid Laossoni sõnavõttud teravamaks ja pretensioonikamaks. 7. septembril 1954 toimus Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni lahtine koosolek, kus L. Rimmelgas tegi ettekande *Kirjanduse parteilisuse eest*. Paar lõiku Laossoni sõnavõttust sel koosolekul: *Viimaste aastate jooksul on püütud luua meeleolu nagu oleksid kaheksanda pleenumi otsused võetud revideerimise alla. Võib kuulda isegi jaburaid küsimusi. Kirjastuse plaanis on nüüd ka J. Semperi romaan ja mulle on esitatud küsimus, et "Kuidas sa nüüd sellest supist välja tuled?". Kaheksanda pleenumi otsused jäävad ellu. On tehtud ka mõningaid vigu ja neid vigu parandatakse. Seda vigade parandamist muidugi kasutatakse vaenlase poolt. Meil on esinenud näiteks haritlaste lahmimist.../ On tarvis kirjanduse osas rääkida, et Kelbergi (oli pärast VIII pleenumit lühikest aega EK(b)P KK ideoloogiasekretär – O.K.) kärkimine seitsmendalt korralt ja mitmesugused sammud tegid suurt kahju meie kirjandusele. Ja kui ta sealt ära läks, siis ei tähenda see veel*

kõigi nähtuste kadumist sealt.¹⁰ See sõnavõtt ei näita küll kahetsust oma varasema tegevuse pärast. Kriitilised vihjed EKP KK aadressil muutusid Laossoni hilisemates esinemistes märksa teravamaks.

Kirjanike Liidu parteialgorganisatsiooni järgmisel lahtisel koosolekul (27. okt. 1954) oli päevakorras *Eesti kirjanduspärandi marksistliku läbitöötamise küsimusi*. Sissejuhatava ettekande tegi Laosson. Arutlusteema oli toonud kohale arvukalt kuulajaid – Kirjanike Liidu parteialgorganisatsioonis oli paarikümne liikme ümber, koosolekul osales 95 inimest. Laossoni esinemine valmistas aga pettumuse. Ta ei rääkinud midagi konkreetset Eesti kirjanduspärandi hindamisest, kõneldes selle asemel üsna uduselt võitluse vajadusest naturalistlike tendentsidega, mis olevat muutunud kodanliku Eesti kirjanduses domineerivaks ja mida esinevat ka sõjajärgses Nõukogude Eesti kirjanduses. Kirjandusajaloolased olevat aga naturalismi probleemi surnuks vaikinud.¹¹ Oma esinemises ei nimetanud Laosson ühegi kirjaniku nime. Tundub, et ta püüdis end esile tõsta kui kirjandusteoreetikut, kuid ei leidnud kuulajate seas märkimisväärt huvi või toetust.

1955. a kevadeks oli Laossonil tekkinud mõte hakata tõsisemalt tegelema kultuuripärandi ümberhindamisega. Sellele viitab tema esinemine Kirjanike Liidu parteikoosolekul 17. mail 1955. Arutusel oli NLKP KK ja N. Ministrite Nõukogu kiri tööstuse edasiarendamise abinõudest. (Tol ajal rääkis N. Hruštšov vajadusest tundma õppida ja kasutada lääneriikide saavutusi teaduse ja tehnika vallas). Oma sõnavõtu alguses kritiseeris Laosson eesti majandusmehi, kellel on küll korralik ankeet, aga ei ole erialaseid teadmisi. Edasi märkis ta, et nõukogude teadlaste juures on esinenud nihilistlikku suhtumist lääne teadusse. Seejärel tegi ta ootamatu pöörde ja jätkas: *Taoliseks nähtuseks meil Eestis on meie kodanliku perioodi halastamatu peksmine. Üldsõnaline peksmine, mis vahet ei tee hea ja halva vahel, on läinud sageli eesti rahva laimamiseks. Me teame, et kultuuri loob rahvas ja rahva pingutuste varal saavutati kodanlikul ajal üht-teist ka kultuuri alal, vaatamata raskustele.*¹²

M. Laosson oli hästi kursis *sula* atmosfääriga Moskvas: 1950-56. a õppis ta mittestatsionaarselt Moskva Gorki nim. Kirjandusinstituudis. Ilmselt leidis ta, et on just sobiv aeg tulla välja omapoolse algatusega. 1955. a teisel poolel kirjutaski ta artikli ajalehele *Sirp ja Vasar*. Laossoni väljaastumist võis kiirendada veel üks asjaolu. Nimelt valmis 1955. a novembris E. Pällil käsikiri, mis oli pühendatud Laossoni 1949. a artikli seisukohtade kriitikale. E. Pälli kirjutis ei näinud küll trüki-valgust, kuid Laosson oli teadlik selle olemasolust.¹³

Nüüd lähemalt diskussiooni avaartikli sisust. Artikkel näitab, et autor tundis hästi tolleaegseid män-

gureegleid. Siin on viidatud NLKP KK seisukohale, et kapitalistlike maade saavutusi (eriti teaduse ja kultuuri vallas) ei tohi alahinnata. On rõhutatud eesti sotsialistliku kultuuri edusamme ning kritiseeritud eesti kodanluse reaktioonilist poliitikat ja selle mõju kultuurielule. Sellise ideoloogilise ettevalmistuse järel tõi Laosson välja oma uued seisukohad kultuuripärandi suhtes. Kõigepealt kritiseeris ta teravalt rahvusliku kultuuri *mandumise* teesi *Eesti NSV ajaloos* ning mitmetes V. Maamäe töödes. Järgnes omapoolne hinnang Eesti Vabariigi kultuurielule: *Antud perioodil võib küll kõnelda reaktioonilise kultuuri mandumise süvenemisest, mitte aga progressiivse kultuuri mandumisest. Millisel eelneval perioodil eesti kultuur andis kvantiteedilt või kvaliteedilt rohkem väärtuslikku kui kahekümnendatel-kolmekümnendatel aastatel /.../ Rahva humanistlikud, demokraatlikud ideaalid leidsid kirjanduses mitmekülgse väljenduse /.../ Kunstilise üldistuse jõult, mõttekultuurilt, psühholoogilise iseloomustuse meisterlikkusest ja kunstilise küpsuse poolest tõusis rida teoseid maailmakirjanduse tasemele.* Progressiivsete kirjanike nimekirja kandis Laosson oma artiklis ka mitmed sellised, keda ta alles mõni aasta tagasi oli vihaselt sõimanud (Fr. Tuglas, J. Semper). Peale kirjanduse tõi ta esile ka teisi Eesti Vabariigi kultuurisaavutusi, kirjutades pikemalt näiteks Estonia teatri ja ooperikunsti edukast arengust. Artikli lõpuosas rõhutas Laosson: *Ebaõige, alahindav hoiak demokraatliku kultuuri suhtes, tees kogu rahvusliku kultuuri mandumisest enne nõukogulikku perioodi, desorienteerides sisuliselt ja metodoloogiliselt vastavat kaadrit, andis juba ette väära hoiaku ajajärgu uurijatele, on pidurdanud tõsiselt kultuuripärandi läbitöötamist, takistanud õige hinnangu andmist kirjandus- ja kunstielu nähtustele.*

Need seisukohad kõlasid tol ajal küllaltki julgetena. Iseenda varasemate aastate tegevust hinnates oli Laosson siiski rohkem kui tagasihoidlik. Võime leida ainult ühe ülestunnistuse: nimelt olevat ta omal ajal ebaõigesti vastandanud eesti kujutava kunsti arengut enne Stolõpini reaktsiooni (s.o. enne 1907. a) ning hilisemal perioodil, alahinnates graafika ja skulptuuri saavutusi ajavahemikul Stolõpini reaktsioonist 1940. aastani. Samal ajal õigustas Laosson enda ja teiste ideoloogide rünnakuid *Noor-Eesti* vastu: *Üheks vajalikuks sammuks väärtendentside pidurdamisel oli õige koha näitamine "Noor-Eestile" vabariigi parteilise ajakirjanduse ja kirjandusteadlaste poolt 1949.-50. a. See ei tähendanud ainult vastulööki katsetele üles upitada reaktioonilist pärandit, vaid ka hoopis rahvusliku nihilismi tendentsidele – on ju "Noor-Eesti" koolkond aastakümnete vältel olnud rahvusliku nihilismi tendentside innukas esindaja.* See ei näita küll kuidagi oma varasema tegevuse ümberhindamist Laossoni poolt. Kuid nii või teisiti – avalööki diskussiooniks oli antud.

3. Vaidlevad pooled ja nende argumendid

Kaks nädalat pärast Laossoni kirjutist ilmus G. Naani artikkel pealkirjaga *Laosson on eksiteel* (*Sirp ja Vasar* 6. apr. 1956). Järgnevatel nädalatel avaldati vaheldumisi vastandlikke seisukohti kaitsvate autorite kirjatöid: 13. aprillil ilmus M. Pesti, 20. aprillil V. Maamäe, 11. mail I. Jankovski ja 25. mail E. Pälli artikkel. 1. juunil andis ajalehe toimetus ülevaate teistest seoses diskussiooniga saabunud artiklitest ja kirjadest. Ülevaates refereeriti ja kohati ka tsiteeriti 8 autori arvamusi (A. Kaal, N. Andresen, V. Lattik, A. Ramm, K. Siilivask, Ö. Elango, H. Tiits, V. Leede). Lisaks toodi samas numbris tervikuna ära N. Zelentsova kiri *Sirbi ja Vasara* toimetajale. Poolteist kuud hiljem (13. juulil) tegi ajalehe toimetus omapoolse kokkuvõtte diskussioonist.

Mõttevahetuses osalejad jagunesid kahte arvuliselt ebavõrdsesse leeri. Ühele poole jäid G. Naan, V. Maamägi ja E. Päll. Nende põhilisteks oponentideks olid Laosson, M. Pesti, I. Jankovski ja N. Zelentsova. Samasse suunda kuulus ka enamik neist, kelle kirjutisi oli toimetus vaid lühidalt tutvustanud. Paar autorit (A. Kaal ja N. Andresen) piirdusid oma kirjades üksikmärkustega ega avaldanud päris selget arvamust diskussiooni põhiprobleemi suhtes.

Millised olid kummagi leeri peamised seisukohad? Alustame G. Naanist ja tema mõttekaaslastest. Kaitstes rahvusliku kultuuri mandumise teesi, kirjutas G. Naan: *Demokraatlik kultuur sel perioodil* (s.o. aastail 1920-40 - O. K.) andis rohkem kui ühelgi eelneval perioodil, see on õige. Kuid mitteprogressiivne kultuur sel perioodil andis tuhat korda rohkem kui ühelgi eelneval. Kasvutendents seega ei olnud kaugeltki demokraatliku kultuuri kasuks. Ja see ongi üks põhjusi, mis annab meile õiguse rääkida rahvusliku kultuuri mandumisest [...]. Kodanlik-natsionalistliku diktatuuri kehtestamine oli hoobiks rahvuslikule kultuurile, viis rahvusliku kultuuri mandumisele [...] valitsevaks kultuuriks eesti kultuuris oli läbinisti reaktiooniline kultuur, mille kõrval ja võitluses millega said eksisteerida ainult demokraatliku kultuuri elemendid.

Selgituseks olgu öeldud, et N. Liidus oli tol ajal üldtunnustatud seisukoht, mille järgi kodanlikus ühiskonnaas eksisteerivad kolm kultuuri: kodanlik, demokraatlik ja proletaarne. Seejuures oli tõestuseks tavaliselt viide V. Lenini artiklile *Kriitilisi märkmeid rahvusküsimuse kohta* (kirjutatud 1913. a). Kultuuri taolise klassifitseerimise aluseks oli poliitiline suunitlus: kodanlik kultuur kaitseb kodanluse huvisid ja tema võimu; demokraatlik kultuur kritiseerib kodanlikku ühiskonda ja selle väärnähteid, kuid ei suuda näidata sellest väljapääsuteed; proletaarne kultuur aga võitleb sotsialismi ja nõukogude korra eest. Ideoloogilistest dogmadest

vabale inimesele näib kultuuri selline poliitiline lahterdamine muidugi absurdne. Paraku oli see tollane ideoloogiline tegelikkus ja ka *Sirbi ja Vasara* diskussioonis oli oluline koht vaidlustel kodanliku, demokraatliku ja proletaarne kultuuri osakaalu üle Eestis aastatel 1920-40.

V. Maamägi märkis oma artiklis *Demokraatlikust kultuurist kodanlikus Eestis*, et tuleb vahet teha proletaarne ja demokraatliku kultuuri vahel, sest ainult proletaarne kultuur võitles nõukogude võimu eest. Demokraatlikud kirjanikud kritiseerisid küll kodanliku ühiskonna pahesid ja kirjutasid kõrge kunstiväärtusega teoseid, kuid nad ei suutnud vältida mitmetes oma raamatutes kodanliku ideoloogia mõju.

Kokkuvõtlikult oli Naani-Maamäe-Pälli mõttekäik järgmine: *nõukogude korra kaotus ja kodanluse võimu kehtestamine* (s.o. iseseisva Eesti Vabariigi loomine - O.K.) oli reaktiooniline sündmus. Sellega pidi paratamatult kaasnema ka kultuuri "mandumine". On iseloomulik, et ei G. Naan ega E. Päll esitanud oma teoreetilise konstruktsiooni tõestuseks ühtegi fakti. Ka V. Maamägi piirdus vaid mõne näitega kodanliku ideoloogia mõju kohta Eestis. Samal ajal püüdsid nad oma oponente lüüa poliitiliste süüdistustega. Nii tegi E. Päll oma artiklis (*Mõtteid diskussiooni puhul*) järgmise järelduse: *Seega on Laossoni seisukoha pooldajad, tahavad nad seda või ei taha, võtnud endale ülesandeks revideerida tuntud marksistlikku, Lenini poolt sõnastatud seisukohta, mille järgi rahvusliku kultuuri loosung kodanlikul perioodil on reaktiooniline loosung. Aga reaktiooniline on ta just selle tõttu, et kodanlus surub rahvuslikule kultuurile peale kodanlik-natsionalistliku, purutagurliku arenemissuuna, st surub peale mandumistendentsi. Eitada seda - tähendab teha tõsine järeleandmine kodanlikule ideoloogiale meie teoreetilisel rindel.* Poleemikas kasutasid G. Naan ja E. Päll ära vihjeid Laossoni rünnakutele eesti haritlaskonna vastu mõned aastad tagasi. Sellega püüti nõrgendada mandumise teooria vastaste positsioone.

Peatume nüüd Naani-Maamäe-Pälli oponentide argumentidel. Nad rõhutasid demokraatliku kultuuri suurt mõju Eestis ning püüdsid näidata selle lähenemist kommunistlikule töölisliikumisele. Viimast ei olnud aga kuidagi võimalik tõestada. Tegelikult oli kommunistide mõju Eestis pärast 1924. a võrdlemisi nõrk. Enamik kirjanikke ja teisi haritlasi, kes kritiseerisid Eesti ühiskonna puudusi, olid oma vaadetel üsna kaugel kommunistidest. Hoopis mõjuvam oli nõue uurida põhjalikult ja objektiivselt Eesti kultuuri aastatel 1920-40. Mõisteti hukka katsed lahendada kultuuri arengu keerukaid probleeme dogmaatiliste skeemide alusel. Hästi sõnastas selle seisukoha poleemikas E. Pälliga kirjandusteadlane N. Zelentsova: *Kas saab pidada metodoloogiliselt õigeks seda, et artikli "Mõtteid diskussiooni puhul" autor (muide, see artikkel tahab olla nagu "mandumise"*

teooria teoreetiliseks kreedoks) kardab paaniliselt fakte, kardab neid nagu tuld, öeldes, et "mitte igasugune faktide loogika ei ole suuteline avastama nähtuste põhiolenumust". Igasuguse faktide loogikaga tõepoolest ei ole võimalik asendada üldistust, kuid üldistus rajatakse alati faktidele, ja on rohkem kui imelik, kui palja teoretiseerimisega asendatakse elavat kõnelust rahvusliku kultuuri iseärasustest, sunnitakse lugejat uskuma dogmaatilistelt serveeritud teoreetilisi teese, jättes kõrvale kultuuri arenemisprotsessi mitmekülguse ja keerukuse. Analüüsides diskussiooni käiku, märkis ajaloolane K. Siilivask, et vaatamata Laossoni liigsele pretensioonikusele lugeda küsimus tema poolt juba lahendatuks, samuti ebakriitilisele suhtumisele oma varasematesse vigadesse on tema artiklis küsimus asetatud põhiliselt õigesti. Kodanliku diktatuuri kultuuriajalugu on tegelikult võimatu käsitleda ühekülgse rahvusliku kultuuri mandumise teesi abil. See desorienteerib uurijaid ja lugejaskonda ning on vastuolus faktidega.

Mandumise teooria vastased tõid oma artiklites rohkesti materjali kultuuri edusammudest Eesti Vabariigi. Eriti faktirohke on selles suhtes Õ. Elango kirjutis. Tolle aja tingimustes polnud võimalik otse välja öelda, et perioodil 1920-40 saavutas eesti kirjandus, muusika, kujutav kunst, haridus ja teadus tõelise õitsengu. Siiski viisid Naani-Maamäe-Pälli mitmete oponentide kirjutised lugejaid just sellisele mõttele. Seda taipas G. Naan juba Laossoni artikli puhul: *Kogu asja tuum on selles, et rääkides progressiivsest kultuurist tahab Laosson meile peale suruda teesi "kogu rahva kultuuri õitsengust" kodanlik-natsionalistliku diktatuuri perioodil.*

4. Diskussiooni põhilistest tegelastest ja nende ühiskondlikust seisundist

Nii G. Naan kui Viktor Maamägi kuulusid nende *Venemaa eestlaste* hulka, kes 1950. aastate alguses tõusid juhtivatele kohtadele Eestis. G. Naan oli õppinud Leningradi ülikoolis füüsikat, kandidaadi väitekirja aga kaitsnud filosoofias (1950. a). 1950-51. a oli ta olnud ENSV TA Ajaloo Instituudi direktor (eelmine direktor Richard Kleis oli vallandatud süüdistuna kodanlikus natsionalismis). 1951. a sai G. Naanist akadeemik ja Teadust Akadeemia asepresident. Tema järglaseks Ajaloo Instituudi direktori toolil sai Viktor Maamägi (Leningradi ülikooli lõpetanud ajaloolane). Mõlemad mehed olid olnud *Eesti NSV ajaloo* (1952) põhiautorid.

Mõnevõrra erinev oli keeleteadlase E. Pälli seisund. Ta lahkus Eestist 15-aastase noorukina 1918. a. Seejärel õppis ja töötas ta üle 20 aasta Venemaal. Tagasi Eestisse tuli E. Päll 1940. aastal ja tegi kiiret karjääri. 1943-47. a oli ta EK(b)P KK idoloogiasekretär ja 1947-50. a Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees. EK(b)P KK VIII pleenum tähendas temale aga järsku langust – 1950-55. a tuli tal töötada Tallinna

Pedagoogilises Instituudis kateedrijuhatajana, seejärel sai ta Keele ja Kirjanduse Instituudi direktoriks.

Mandumise teooria vastaste liidriks oli Madis Pesti. Ta oli Eestis sündinud ja saanud siin gümnaasiumihariduse. Sõja ajal oli ta Eesti laskurkorpuses, pärast sõda töötas ajakirjanikuna. 1955. a lõpetas M. Pesti Moskvas Ühiskonnateaduste Akadeemia ja kaitses ajalookandidaadi kraadi. Seejärel suunati ta tööle sektori-juhatajana ENSV TA Ajaloo Instituuti. Seal lülitus ta *Eesti NSV ajaloo* uue väljaande ettevalmistamisse. Varsti tekkisid tal põhimõttelised lahkkelid instituudi direktori V. Maamäega. Samal ajal saavutas M. Pesti kiiresti populaarsuse ajaloolaste noorema põlvkonna seas.¹⁴

M. Pesti hea sõber oli Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppejõud Igor Jankovski – rahvuselt poolakas, sündinud Eestis ja siin ka keskkariduse saanud. I. Jankovski vahendusel lülitus diskussiooni Niina Zelentsova. Viimane oli venelanna, lõpetanud Moskva Ülikooli, kaitsnud seal filoloogikandidaadi kraadi ning seejärel asunud tööle TPEDI vene keele ja kirjanduse kateedrisse. Tal olid head sidemed Moskva demokraatlikult meelestatud kultuuriringkondadega.¹⁵ N. Zelentsova osavõtt diskussioonist oli ka taktikaliselt oluline, et tõrjuda tagasi Pesti leeri süüdistamist eesti kodanlikus natsionalismis.

Diskussioonis osalejate seas oli suur osakaal ajaloolastel. 15 inimesest, kes sel puhul *Sirbi ja Vasara* veergudel esinesid, oli kuus professionaalset ajaloolast (V. Maamägi, M. Pesti, I. Jankovski, K. Siilivask, Õ. Elango, V. Leede). Selles kajastus paljude ajaloolaste huvi seni ainult mustades värvides kujutatud Eesti Vabariigi perioodi objektiivsema käsitluse vastu. Teatud mõju avaldas siin ka M. Pesti isik.

Tagasihoidlikult esines mõttevahetuses loomeintelligents. Sõna võttis küll kolm Kirjanike Liidu liiget (M. Laosson, N. Andresen, A. Kaal), kuid teised loominguulised liidud jäid esialgu kõrvaltvaatajaiks ja kaasatundjaks. Tõenäoliselt avaldas siin pärssivat mõju asjaolu, et diskussiooni oli alustanud M. Laosson.

13. juulil 1956 ilmunud *Sirbi ja Vasara* toimetuse kokkuvõttes konstateeriti diskussiooni tähtsust ja avalikkuse suurt huvi selle vastu. Märgitakse, et *diskussioon on elava arutluse objektiks paljudel teadlastel ja teiste intelligentsi esindajate koosolekutel ja nõupidamistel*. Toimetuse kritiseeris Naani-Maamäe-Pälli vaateid ja rõhutas, et ühineb *mandumise* teooria vastaste seisukohatadega.

Üllatava julgusega astus toimetuse välja kultuuriministeeriumi vastu: *Kõnealuse diskussiooni korraldamise käigus ilmnes samuti katseid lahendada teaduslikku vaidlust administratiivsel teel kui siltide külgekleepimise retsidiive. Pärast mõttevahetuse alustamist võttis Eesti NSV Kultuuriministeeriumi kolleegium*

vastu otsuse, millega toimetust kohustati kiires korras (pärast G. Naani artikli ilmumist) diskussioon lõpetama. Samal kolleegiumi istungil püüdsid mõned kolleegiumi liikmed "mandumise teooria" hukkamõistmist tembeldata "leninismi revideerimiseks", nägid selles kodanliku diktatuuri ülistamist jne. Siltide külgekleepimise katseid ilmnas ka mõttevahetusest osavõtnute artiklites (TA Keel ja Kirjanduse Instituudi direktori E. Pälli artiklis "Mõtteid diskussiooni puhul", "Sirp ja Vasar" nr 21). Niisuguseid asju tuleb kvalifitseerida kui vaba mõttevahetuse lämmatamise katseid.

Kokkuvõte lõpeb järgmise ettepanekuga: Toimetuse arvates peaks vajalikeks ja esmajärgulise tähtsusega organisatsioonilisteks sammudeks olema Eesti NSV TA, ENSV Kultuuriministeeriumi, Tartu Riikliku Ülikooli töö koordineerimine kultuuripärandi läbitöötamisel, rea diskussioonide läbiviimine meie ajaloo, kirjanduse ja kunsti arengu küsimustes.

Tekib küsimus, kes oli *Sirbi ja Vasara* toimetuses Pesti leeri seisukohtade nii innukas kaitsja. Toimetaja oli tol ajal Ants Saar, asetoimetaja Leida Tigane. I. Jankovski meenutab aga, et nii temal kui ka M. Pestil oli tihe kontakt toimetuse kirjandusosakonna juhataja Otto Sammaga, kes etendas peaosa nii diskussiooni korraldamisel kui ka toimetusepoolse kokkuvõtte koostamisel.

5. Vastukajad ja tulemused

Paljud haritlased suhtusid pooldavalt sellesse diskussiooni ja eriti toimetuse kokkuvõttesse. Selles nähti eelkõige soodsat märki totaalse surve nõrgenemise ja dogmaatilistest skeemidest vabanemise kohta. Seda arvamust on käesolevate ridade autorile avaldanud mitmed inimesed, kes osalesid diskussioonis või seisid selle lähedal.¹⁶

Paar kuud hiljem andis Kirjanike Liidu juhatuse tolleaegne sekretär L. Rimmelgas ühes oma sõnavõtus järgmise hinnangu: "*Sirbis ja Vasaras*" toimunud diskussioon oli esimene tõsine diskussioon Eestis 16 aasta jooksul /.../. Diskussioon pole tähtis ainult mineviku kultuuripärandi seisukohalt, vaid on otseselt seotud meie kõige aktuaalsemate tänapäeva küsimustega, kas maailm on loodud 1940. aastal või varem. On trükitud seisukohti, mille järgi Eestis nagu polekski enne 1940. a midagi loodud ei kultuuri ega teaduse valdkonnas.¹⁷

Julgemat ja objektiivsemat lähenemist kirjanduse ja kunstipärandi käsitlemisel võime leida mitmetes artiklites, mis ilmusid 1956. a teisel poolel *Sirbis ja Vasaras* ja *Loomingus*. K. Kask kritiseeris oma artiklis *Märkmeid meie teatri arenguteest kodanlikus Eestis*¹⁸ Eesti NSV ajalugu ja V. Maaamäe seisukohti ning rõhutas, et kodanlikus Eestis töötanud näitlejad ja lavastajad panid aluse Eesti teatri edasisele arengule. Sama autori teises artiklis *Mõtteid ühe näitekirjaniku loomingust*¹⁹

on antud põhiliselt positiivne hinnang Hugo Raudsepa loomingule (H. Raudsepp hukkus nõukogude vangilaagris 1952. a). Retsensioonis *Eesti luule antoloogiale* (ilmus 2 köites 1955. a) mõistis H. Niit hukka eelmiste aastate loometingimusi, mis sundisid vaikima rea andekaid inimesi, põhjustasid argust, ettevaatlikkust ja lõmitamist.²⁰ Ühtlasi kritiseeris H. Niit antoloogia koostamisprintsipe, eriti Marie Underi ja Gustav Suitsu väljajätmist. Olgu märgitud, et 1956. aastani vaikiti emigreerunud kirjanike tegevus ja looming üldreeglina surnuks.

Loomingus ilmus ka ilma allkirjata lühiartikkel *Gustav Suitsu viimasest värsikogust*. See oli kirjutatud ilmse poolehoidu luuletaja suhtes²¹ (G. Suits oli äsja Rootsis surnud). Pikemas kirjutises *Äärejooni Eduard Viiralti elust ja loomingust* ironiseeris O. Kangilaski eelmiste aastate hinnangute üle ning näitas veenvalt E. Viiralti ja *Pallase* koolkonna suurt osa Eesti kunstis.²² Ka B. Bernsteini avarapilguline artikkel *Eesti kunsti arengu küsimusi* kritiseeris dogmasid kunsti käsitlemisel.²³ Taoliste näidete loetelu võiks veel pikalt jätkata. Kõigis neis kajastus mõnevõrra vabam õhkkond, mille kujundamisel oli oma osa etendanud mõttevahetus kultuuripärandisse suhtumisest.

Omamoodi järjeks *Sirbi ja Vasara* diskussioonile kujunes *Eesti NSV ajaloo* uue väljaande maketi arutlus.²⁴ See toimus kahes voorus, 19.-20. oktoobril ja 10.-11. detsembril 1956. Üldse võttis sõna 45 inimest. Peale eesti ajaloolaste oli kohal külalisi Moskvast ja mujalt NSVL-st. Sõnavõtjate seas olid mitmed *Sirbi ja Vasara* diskussiooni põhiesinejad (G. Naan, V. Maamägi, I. Jankovski, M. Pesti, K. Siilivask). Üldiselt konstateeriti, et makett on sammuks edasi võrreldes *Eesti NSV ajaloo* esimese trükiga. Siiski märkisid mitmed sõnavõtjad, et metodoloogiliselt järgib makett vanu skeeme. Kultuuriloolane V. Miller ütles selle kohta, et ikka valitseb endine meetod: skeem ees ja faktid järel. See tähendab, et sageli olid autorid lähtunud ideoloogilistest dogmadest, mille illustreerimiseks pakuti siis välja sobivaid näiteid.

Üheks keskseks vaidlusobjektiks oli eesti ja vene rahva suure sõpruse kontseptsioon. Nii nagu *Eesti NSV ajaloo* esimeses trükis, püüti ka maketis igal võimalikul ja võimalikul juhul seda rõhutada. Taolist seisukohta kritiseerisid paljud sõnavõtjad (I. Jankovski, K. Siilivask, H. Kruus jt). Akadeemik H. Kruus märkis, et raamatu põhiline kontseptsioon, nagu kuuluks Eesti territoorium "põliste Vene maade hulka", on väär, see on Vene tsaaride Ivan III ja Ivan IV kontseptsioon, ja meil tuleks see kõrvale heita. Räägiti ka kultuuripärandi ja üldse kultuuriajaloo küsimustest. Siin jätkas G. Naan endiselt mandumise teesi kaitsmist, kuigi ta teiste sõnavõtjate poolt märkimisväärset toetust ei leidnud.

Sirbi ja Vasara diskussiooni üheks loogiliseks tulemuseks oli 1940. aastate lõpul – 1950. aastate algu-

ses (sellel Eesti kultuuriajaloo ühel kõige mustemal perioodil) toimunu sügavam analüüs. See pöördus aga paratamatult diskussiooni algataja Laossoni vastu. Eriti teraval kujul ilmnis see L. Rimmelga põhjalikus artiklis, mis ilmus 1956. a novembris *Loomingus* ja *Rahva Hääles*.²⁵ See kirjatöö väärib mitmel põhjusel üksikajalikumat käsitlust. Kõigepealt mõjus teatud üllatusena, et L. Rimmelga artikkel ilmus ka EKP KK häälekandjas *Rahva Hääle*. Seni oli see ajaleht olnud vaikivaks pealtvaatajaks kultuuripärandi ümber käivates vaidlustes. Teiseks ei olnud *Rahva Hääles* ilmunud tekst päris kattuv *Loomingu* artikliga. Viimane kandis pealkirja *Vigadest ja väärhinnangutest, Rahva Hääles* ilmunu aga – *Kirjanduselust ja selle mõningatest puudustest*.

Neis artiklites kritiseeris L. Rimmelgas vulgaarsotsioloogilist meetodit, mille klassikaliseks näiteks pidas ta Laossoni artiklit *Mõningaid eesti kirjandusteaduse ja kirjanduskriitika küsimusi* (mööda minnes on mainitud samasuunalise tööna ka E. Sõgeli kirjutist *Rahvuslikust ja rahvavastasest kirjandusest*).²⁶ L. Rimmelgas rõhutas, et Laossoni artikkel pani aluse nihilistlikule suhtumisele kultuuripärandisse ja sama suunda jätkas Laosson ka oma praktilises tegevuses: *M. Laosson oli see, kes real koosolekutel tembeldas F. Tuglase "Väikese Illimari" apoliitiliseks, kahjulikuks, eesti rahvast lollakana näitavaks teoseks. Laosson oli see, kes kutsus kokku ENSV Kunstide Valitsuse koosoleku, kus tema juhtimisel ja E. Sõgeli kaasabil (Rahva Hääles on E. Sõgeli nimi siinkohal välja jäetud – O.K.) materdati ja maeti maha A. Kitzbergi kirjanduslik pärand ning Libahunt tembeldati rassiteooria propagandaks. Laosson oli see, kelle ajal Kunstide Valitsuses roogiti välja ja pandi keelu alla niisugune draama nagu E. Tamm-laane Raudne Kodu. See on hea, et Laosson esineb nüüd kultuuripärandisse nihilistliku suhtumise vastu, algatades "Sirbi ja Vasaras" diskussiooni, kuid see on hoopis halb, et Laosson unustab selles võitluses ühe oma tähtsama vastase – Laossoni.*²⁷

Loomingu artiklis tõi L. Rimmelgas rohkesti drastilisi näiteid kirjanike ja kunstnike julmast materdamisest 1950. aastate alguses (*Rahva Hääles* oli seda näitematerjali tunduvalt kärbitud). Eraldi alaosana vaatles L. Rimmelgas oma *Loomingu* artiklis rahvuskultuuri mandumise teesi, meenutas *Sirbi ja Vasara* diskussiooni ja kritiseeris mandumise teesi kaitsjate argumente. *Rahva Hääles* on ka seda osa kärbitud ning viide diskussioonile välja jäetud.

L. Rimmelga artiklis oli ka kriitikat kodanliku natsionalismi aadressil ning reveransse kommunistliku partei otsuste ees (see kuulus mängureeglite hulka!). Siiski etendas see kirjutis tervikuna positiivset osa tolleaegses kultuurielus.

Esmakordselt anti ENSV trükisõnas nii ulatuslik pilt neist nurjatustest, mida oli tehtud eesti intelligent-

siiga mõni aasta varem. *Sirbi ja Vasara* diskussioonile järgnunud kirjutiste seas 1956. a teisel poolel oli L. Rimmelga töö kahtlemata kõige kaalukam. Mis puutub *Rahva Hääles* avaldatud varianti, siis oli see märgatavalt lahjem. Mulle pole teada, kas seda lahjendamise tööd tegi L. Rimmelgas ise või ajalehe toimetus. Iseloomulik on aga see, et kriitika Laossoni aadressil ilmus ka *Rahva Hääles* täies mahus. L. Rimmelga artikli muutmise tagamaad on ilmselt seotud ühe olulise faktoriga, millel peatume järgnevalt.

6. EKP Keskkomitee ja diskussioon

Ka sula ajal oli võimutäius NSV Liidus endiselt kommunistliku partei, õigemini selle tippjuhtide käes. Eesti kohalikes asjades oli mõningane sõnaõigus ka EKP Keskkomiteel. Kuidas suhtusid EKP tolleaegsed juhid *Sirbi ja Vasara* diskussiooni? Peame siin silmas eelkõige EKP KK I sekretäri Johannes Käbiniti ja ideoloogiasekretäri Leonid Lentsmani. Ka nemad olid mõlemad Venemaa eestlased, kellele EK(b)P VIII pleenum oli tähendanud tõusu karjääriredelil. Süveneva sula tingimustes, eriti pärast NLKP XX kongressi, mõõnsid nad küll, et VIII pleenumi otsuste elluviimisel on tehtud mõningaid vigu, kuid samas kinnitasid, et otsused ise olid põhimõtteliselt õiged. 1952. a ilmavalgust näinud *Eesti NSV ajalugu* oli heaks kiidetud EKP KK, st eelkõige J. Käbini ja L. Lentsmani poolt. Kõike seda silmas pidades ei olnud neile meeltmööda avalik diskussioon kultuuripärandi küsimustes. See suhtumine ilmnis nii diskussiooni eel kui ka selle käigus. Eespool märkisime, et kultuuriministeerium takistas kolme kuu vältel Laossoni artikli avaldamist ning püüdis hiljem lõpetada diskussiooni poole pealt. Kultuuriminister A. Ansberg oli EKP KK liige ja on vaevalt usutav, et ta neid samme astudes ei pidanud nõu L. Lentsmani või J. Käbiniga. Katsed takistada mõttevahetust ajalehes *Sirp ja Vasar* tekitasid tõsist rahulolematust intelligentsi, eriti kirjanike seas. Kujunenud olukorras ei sõandanud EKP juhtkond minna diskussiooni otsese keelamise teele. Ei olnud veel selge, kui kaugele läheb N. Hruštšov oma uuenduskursiga. 1956. a aprilli lõpus saabus Eestisse grupp NLKP KK töötajaid, et tutvuda ideoloogiastatuse olukorraga. Grupi liikmed kohtusid ka mitmete kirjanike jt intelligentsi esindajatega ning kuulasid nende pretensioone kultuuriministeeriumi ja EKP KK aadressil. Need asjaolud manitsesid EKP KK juhte ettevaatlikkusele. Peab ütlema, et J. Käbiniti iseloomustas nii sel ajal kui hiljemgi laveerimispoliitika, hoidumine teravatest konfliktidest.

EKP KK suhtumisest diskussiooni annab täiendavaid andmeid 25. mail 1956 Keskkomitees toimunud nõupidamise stenogramm.²⁸ Sinna oli kutsutud n.ö. valitud seltskond: mõned Kirjanike Liidu juhid, *Sirbi ja*

Vasara toimetaja, üksikuid inimesi Teaduste Akadeemiast, juhtivaid töötajaid kultuuriministeeriumist ja EKP Keskkomiteest. Ettekande tegi NLKP KK brigaadi liige V. Kušeljov (tema ettekande teksti stenogrammis ei ole). Arutluse põhiteemaks kujunes suhtumine kultuuripärandisse ja kultuuripoliitika hindamine. Seoses sellega oli muidugi juttu ka mõttevahetusest *Sirbis ja Vasaras*. Pärast ettekannet esimesena sõna saanud L. Rimmelgas rõhutas, et Eestis on mitme aasta vältel esinenud nihilistlikku suhtumist kultuuripärandisse. Selle tõestuseks tõi ta mitmeid fakte: Laossooni 1949. a artikkel, E. Enno mälestussamba mahavõtmine Haapsalus 1951. a, rida nihilistlikke kirjutisi *Eesti Kommunistis* (mis kajastasid EKP KK töötajate seisukohti), kultuuriministeeriumi vead kirjastuse ja kino töö juhtimises. L. Rimmelgale vaidlesid vastu E. Sõgel, G. Naan ja EKP KK teaduse ja kultuuriosakonna juhataja E. Inti. Nad väitsid, et esinenud vead olid tingitud eelkõige üksikute töötajate asjatundmatusest ning sellest ei saa teha järeldusi nihilistliku liini olemasolu kohta. Mitmed sõnavõtjad (J. Smuul, A. Saar, L. Kaik) rääkisid *Sirbi ja Vasara* diskussiooni kasulikkusest ning kritiseerisid *mandumise* teesi.

Nõupidamise lõpul esines pikema sõnavõtuga J. Käbin. Ta tunnistas üksikuid vigu ja kritiseeris A. Ansbergi jämeda käitumise pärast kirjanikega. Väite kohta, et Eestis on esinenud rahvuslikku nihilismi, ütles J. Käbin: *Tuleb kõrvale heita ebaõiged üldistused ./../ Selle loosungiga seoses ilmneb rohkem kodanliku natsionalismi elavnemist. Lühidalt peatus ta ka Sirbi ja Vasara diskussioonil: Ma lugesin mõned artiklid. Mulle tundub, et suurt kasu nad ei too ja seepärast tuleks lõpetada see üritus hea artikliga "Sirbis ja Vasaras". Kohe seejärel rõhutas J. Käbin, et on vaja tugevdada võitlust kodanliku natsionalismi vastu ning seoses sellega enam paljastada kodanlikku korda.*²⁹

Veel ühest huvitavast seigast sellel nõupidamisel. E. Päll kurtis oma sõnavõttus: *Ei ole selgust. See halvab ja tegeliku töö juures kutsub esile teatud väärkontseptsioonid. Selle tulemusena ongi see Laossooni artikkel "Sirbis ja Vasaras".*³⁰ Teiste sõnadega tahtis E. Päll saada Keskkomiteelt selget hinnangut eelmistel aastatel toimunud. Ilmselt soovisid seda ka mitmed teised. Totalitaarse korra mõju oli suur ning erinevate arvamuste avalik võitlus oli paljudele võõras ja harjumatu. Oma esinemises ütles J. Käbin, et tuleks avaldada EKP KK häälekandjas selline dokument või artikkel, kus oleks kritiseeritud mineviku ebaõigeid seisukohti kirjandusteaduse ja kirjanduskriitika vallas ja antud aprobeeritud orientatsioon (*ustanovka*). J. Käbini arvates võiks selle *ustanovka* koostada grupp, kuhu kuuluksid näiteks E. Päll, J. Smuul, L. Rimmelgas, E. Inti, A. Saaremägi, J. Undusk ja E. Mustmets.³¹ Taolisest kollektiivsest kirjatööst aga asja ei saanud. Selle asemel nägi ilmavalgust (kuigi hilinemisega) L. Rimmelga eel-

pool käsitletud artikkel, mis vaevalt küll saajaprotsendiliselt vastas J. Käbini soovidele.

Sirbi ja Vasara toimetuse kokkuvõtte diskussioonist ei meeldinud EKP juhtkonnale. Kirjanike ees esinedes ütles E. Inti otse välja, et diskussiooni kokkuvõttes esines mõõdalaskmisi.³² Ka NLKP KK brigaadi õiendis puudutati kultuuripärandi arutelu: *Tegelikult ei ole piisavalt alust, et väita, nagu viidaks Eesti NSV parteiorganisatsioon läbi kultuuripärandisse eitava suhtumise joont.*³³ Edasi märgitakse, et nii EKP KK kui ka kohalike partei- ja nõukogude organite sellealases töös esineb vigu (ebatäpsed formuleeringud *Eesti NSV ajaloos*, mõnede kirjanike monumentide mahavõtmine jne).

Uuesti tuli *Sirbi ja Vasara* mõttevahetus kõne alla EKP KK III pleenumil (23.-25. okt. 1956). See pleenum sai laiemalt tuntuks eelkõige kahe asjaga: siin räägiti, et Eestis elavad venelased peaksid õppima ka eesti keelt ning üks sõnavõtjatest (Hamlet Tiits) ütles otse välja, milles seisneb kohalike ja Venemaa eestlaste vaheline vastuolu. Pleenumile oli kutsutud peale Keskkomitee liikmete ja liikmekandidaatide 290 külalist (viimaste seas ka mitmed diskussioonis osalenud tegelased). Põhiettekanne *NLKP XX kongressi otsuste täitmise käigust ideoloogiatis* tegi L. Lentsman. Ta jätkas EK(b)P KK 1950. a VIII pleenumi otsuste õigustamist, möön- des seejuures, et nende elluviimisel tehti mõningaid vigu. Viimaseid olevat aga alates 1953. aastast peale hakatud parandama. L. Lentsmann peatus ka *Sirbi ja Vasara* diskussioonil. Ta väitis, et vaidluse aluseks olnud *Eesti NSV ajaloo* kaks ebatäpset formuleeringut eesti rahvusliku kultuuri arengu kohta kodanlikus Eestis. Neid formuleeringuid võis tõlgendada nii, nagu oleks sel ajal toimunud kogu eesti rahvusliku kultuuri langus. Lisaks sellele oli ilmunud ka artikleid, mis hindasid ebaõigesti eesti kultuuripärandit. *Seltsimehed Naan, Päll ja Maamägi selle asemel, et nõustuda nende formuleeringute ebatäpsusega ja kohe alguses tuua selgus küsimusse, hakkasid neid kaitsma.*³⁴ *Sirbi ja Vasara* toimetusele heitis L. Lentsman ette, et see ei ole oma kokkuvõtlikus artiklis pööranud piisavalt tähelepanu eesti kodanluse reaktsioonilise olemuse paljastamisele.

Esimesena sõna saanud E. Päll ütles, et just EK(b)P KK 1959. a VIII pleenumi otsused panid aluse rünnakutele kultuuritegelaste vastu. Seejuures heitis ta J. Käbinile ette oma vigade mittetunnistamist. E. Päll kritiseeris ka Laossooni, öeldes, et varem esines ta programmiliste artiklitega kirjanike hukkamõistmiseks, nüüd aga esineb vastupidiste programmiliste kirjutistega. *Sirbi ja Vasara* diskussioonile andis E. Päll järgmise tõlgenduse: *Kujunes kaks vaatepunkti, ühelt poolt Maamägi, Naani ja Pälli oma, kes kaitsevad Lenini seisukohti kultuuri küsimustes, teiselt poolt Laosson ja tema pooldajad, kes ignoreerivad neid seisukohti.*³⁵

M. Laosson kritiseeris omakorda nii J. Käbinit, L.

Lentsmani kui ka E Pälli. Olgu selle kohta toodud üks lõik tema sõnavõtust: *15 aasta jooksul juhtisid ideoloogiatõõd EKP KK-s seltsimehed, kes ei tundnud ei Eesti ajalugu ega kultuuri. Meenutame, kes need olid: sm.-d Sipsakas, Päll, Raadik, Käbin, Lentsman, Jaanimägi ja avantüristist Kelberg /.../ Kõigi nende teoreetilistes esinemistes ja praktikas ilmnisid Eesti progressiivse rahvuskultuuri alahindamine ja otsesed nihilistlikud jooned.*³⁶ Oma seisukohta illustreeris Laosson rohkearvuliste näidetega (eriti J. Käbini ja E. Pälli suhtes). Laosson tunnistas ka oma vigu, kuid tegi seda uduste väljenditega, näiteks: */.../mitmetes minu tolaegsetes esinemistes oli palju dogmatismi.*

Enamik sõnavõtjaid ei puudutanud otseselt diskussiooni kultuuripärandi üle, küll aga kritiseerisid paljud Laossoni (teiste seas ka L. Remmelgas ja J. Smuul). J. Käbin nimetas Laossoni *tigestunud intrigandiks*. *Sirbi ja Vasara* mõttevahetuse suhtes väljendas ta end ebamääraselt: *Ma arvan, et "Sirbi ja Vasara" veergudel toimunud diskussiooni kohta peame veel mõtlema, kuidas anda õigesti hinnangut.*³⁷ Nii J. Käbini sõnavõtus kui ka pleenumi otsuses oli rõhutatud vajadust tugevdada võitlust kodanliku natsionalismi vastu.

Eelpool toodut resümeeerides võib öelda, et 1956. a oktoobri lõpus olid J. Käbin ja L. Lentsman endiselt kõhkleva seisukohal: *Sirbi ja Vasara* diskussiooni tulemused ei meeldinud neile, aga esialgu ei peetud õigeks anda otsustavat vastulööki.

Peatume veel ühel probleemil: EKP KK III pleenum ja L. Remmelga artikli avaldamine *Rahva Hääles* 28. novembril. L. Remmelga artikkel *Loomingule* oli valmis enne pleenumit, selle kohendamine *Rahva Hääle* jaoks toimus aga pärast pleenumit. Nimelt on *Rahva Hääles* avaldatud variandis kaks lõiku, kus refereeritakse pleenumi otsust, *Loomingu* artiklis need aga puuduvad. L. Remmelga artikli kõik seisukohad polnud meelepärased EKP KK-le. Siiski toetati selle avaldamist (tõsi küll, lahjendatud kujul!). Keskkomitee hääle kandjas (ilma J. Käbini või L. Lentsmani soovituseta) poleks *Rahva Hääle* toimetaja A. Saaremägi sõandanud panna ajalehte sellist artiklit. Tõenäoliselt oli põhjuseks kirjutises sisalduv kriitika *tigestunud intrigandi* Laossoni aadressil. Arvatavasti loodeti selle kriitika kaudu mingil määral diskrediteerida ka *Sirbi ja Vasara* diskussiooni tulemusi. Varsti aga olukord muutus ning päevakorda tuli hoopis tõsisem reageerimine.

7. Vastulööök

NLKP XX kongressi järel hakkasid ennast aktiivsemalt avaldama need ringkonnad, kes ei olnud nõus totaalse režiimi pisiremondiga, vaid taotlesid radikaalsemaid ümberkorraldusi. Märksa tugevamaks kui NSV Liidus endas kujunesid need liikumised tema satelliitriikides, nn rahvademokraatiamaades. Kõrgpunktiks sai

rahvaülestõus Ungaris. Ka Eestis avaldati ungari rahva vabadusvõitlusele poolehoidu, eriti üliõpilaste ja õpilaste poolt.³⁷ Järgnes Hruštšovi perioodi esimene tõsisem kruvide kinnikeeramine. Muuhulgas avaldus see ägedas kriitikas nn revisjonistide ja natsionalistide vastu. Nendes tingimustes anti ka uus hinnang *Sirbi ja Vasara* diskussioonile.

1. veebruaril 1957 ilmus *Rahva Hääles* mahukas artikkel *Mõnedest kultuuri ajaloo käsitlemise probleemidest*. Kirjutisel ei olnud allkirja, seega oli tegemist toimetuse seisukohavõtuga. Artikli alguses on antud autorite nägemus momendi ideoloogilisest võitlusest: *Ei saa aga silmi kinni pigistada selle ees, et paraku esineb isikukultuse kriitika ja ideoloogiliste küsimuste "mitte-dogmaatilise" käsitlemise loosungi all püüdeid revideerida marksismi-leninismi põhiseisukohti*, "Ümber hinnata" seda, mis ümberhindamisele ei kuulu /.../. Nn "stalinismi" ning isikukultuse tagajärgede kriitika all püüab rahvusvaheline oportunism, nimetades ennast "rahvuslikuks kommunismiks", revideerida marksismi-leninismi põhiseisukohti klasside ja klassivõitluse, diktatuuri ja demokraatia, rahvus- ja rahvuskultuuri ning mõnedes teistes küsimustes /.../. Vuлгаarsotsioloogilise meetodi vastu võitlemise ja rahvuskultuuri "mitedogmaatilise" käsitlemise tuhinas libisetakse mõnigi kord mingile "üldrahvuslikule" ja "üldinimlikule" seisukohale /.../ ilustatakse ja lakeeritakse kodanliku reaktsioonilise kultuuri nähtusi. Järgnesid viited Lenini arvamusle rahvuslikust kultuurist ning seejärel asuti nuhtlema *Sirbi ja Vasara* toimetust: *Nende marksismi-leninismi selgete põhiseisukohtade revideerimise katseid võis tähele panna ajalehe "Sirp ja Vasar" veergudel mõõdunud aasta märtsist juulini toimunud diskussioonis. Ühe või teise mõttevahetaja sõnavõtus oli kahtlemata mõõdalaskmisi ja eksitusi, kuid peamine häda oli selles, et toimetuse poolt tehtud diskussiooni kokkuvõttes (13.VII 1956) ei olnud sõnavõtjate vead parandatud, vaid vastupidi, oma artiklis toimetuse ühines paljude vildakate seisukohtadega desorienteerides sellega lugejaid.*

Edasi süüdistati *Sirbi ja Vasara* toimetust *rahvusliku kultuuri ja rahvakultuuri* mõistete samastamises ning sellega libisemises kodanliku Eesti kultuurielulise idealiseerimisse. Artiklis selgitati, kui võrd reaktsiooniline oli rahvusliku kultuuri loosung Eestis ning rõhutati ka demokraatlike kirjanike poliitilist piiratudust. Kodanlikku kultuuri idealiseerivad jooned avalduvat samuti diskussioonile järgnenud kuudel ilmunud artiklites. Siin nimetati konkreetselt K. Kase artiklit H. Raudsepa loominguist (*Sirp ja Vasar* 30. nov. 1956) ja kirjutist *Gustav Suutsu* viimasest värsiraamatust (*Looming* 1956, nr. 10). Lõpuks püüti tõendada, et tees rahvusliku kultuuri mandumisest (või *mandumise tendentsidest*) Eesti Vabariigis on marksistlik ja õige.

Kokkuvõtteks võib öelda, et *Rahva Hääle* artikkel kajastas ja kaitses G. Naani ja tema mõttekaaslaste seisukohti diskussiooni ajal. Ilmselt tuleb selle kirjatöö autoreid otsida samade meeste seast. Taoliste artiklite ilmumine mitte mõttevahetuse korras, vaid EKP KK häälekandja toimetuseartiklina tähendas EKP juhtide heakskiitu seal avaldatud seisukohtadele. Seda kinnitas mulle ka I. Jankovski. Varsti pärast selle artikli ilmumist küsis ta *Rahva Hääle* toimetajalt A. Saaremäelt, miks viimane avaldas sellise kirjutise, mis tekitab rahulolematust intelligentsi seas. A. Saaremägi vastas, et artikkel saadeti talle Keskkomiteest avaldamiseks ning tema ei kavatse arendada mingit diskussiooni sellel teemal.³⁹

Mingisuguseid avalikke vastukirjutisi *Rahva Hääle* artiklile ei lubatud ajakirjanduses enam avaldada. Siiski on olemas mõned andmed intelligentsi reageeringute kohta. Nii on teada, et P. Kuusberg ja L. Remmelgas avaldasid L. Lentsmanile oma rahulolematust selle kirjutisega.⁴⁰ Ajalehes *Sirp ja Vasar* ilmus paar kaudset miniprotesti.

15. märtsil 1957 avaldas *Sirp ja Vasar* A. Kazem-Bei artikli *Ameerika ilma ilustusteta*. Selles kritiseeriti teravalt Ameerika Ühendriikide kultuurisituatsiooni ning väideti, et Ühendriikides ei ole tõeliselt rahvuslikku kultuuri. Artikkel oli ilmunud esialgu ajalehes *Literaturnaja Gazeta*. Sellele reageerisid protestiga *Literaturnaja Gazeta* ja *Pravdas* kirjanikud I. Ehrenburg ja N. Tihhonov. I. Ehrenburg süüdistas artikli autorit ameerika rahva laimamises. 5. aprillil 1957 ilmus *Sirbis ja Vasaras* avalik kiri ajalehe toimetusele. Selles väljendati nõrdimust seoses A. Kazem-Bei artikli avaldamise ning I. Ehrenburgi ja N. Tihhonovi protestide mahavaikimisega. Kirjas märgiti: *Kazem-Bei vassingute õiendamine on meie arvates eriti vajalik Eesti NSV-s, kus teatavasti ühe osa intelligentsi hulgas on veel käibel ekslikke seisukohti kultuuriloo küsimustes, seisukohti, mis on mõnes suhtes analoogilised Kazem-Bei mittemarksistlike lähtekohtadega*. Ilmne vihje G. Naanile ja teistele *mandumise* teesi kaitsjatele! Kirjale olid alla kirjutanud järgmised teadlased: I. Sildmäe (TRÜ õppeprorektor), A. Liebman (EKP KK Partei Ajaloo Instituut), I. Jankovski. N. Zelentsova (Tallinna Pedagoogiline Instituut), V. Leede, M. Pesti, H. Saarniit, Ü. Taigro (kõik TA Ajaloo Instituudist). Neli alla kirjutanut olid osalenud diskussioonis M. Pesti leeris. Ka ülejäänud olid M. Pestile üsna lähedased inimesed. *Sirbi ja Vasara* samas numbris ilmusid ka I. Ehrenburgi ja N. Tihhonovi protestikirjad. 19. aprillil avaldas *Sirp ja Vasar* A. Uibo pika artikli *V.I. Lenini mõtteid kahest kultuurist rahvuslikus kultuuris* (seoses Lenini sünniaastapäevaga). Selles refereeriti ja selgitati üksikasjalikult Lenini seisukohti kultuuriküsimuses. Artikli lõpus peatus autor ka Eesti kultuuripärandi ümber toimunud diskussioonil. Ta kritiseeris G. Naani, V. Maamäe ja E.

Pälli argumente (küll ilma nimesid nimetamata). Lõpuks rõhutas A. Uibo, et on vaja üksikasjalikult uurida, kuidas arenes nii materiaalne kui vaimne kultuur Eestis aastatel 1920-40. Alles seejärel on võimalik teha tõsiseid ja argumenteeritud järeldusi. A. Uibo kuulus nn juunikommunistide hulka. Ta oli õppinud Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas. EKP-sse astus ta 1940. a veebruaris. 1952. a lõpetas ta Moskvas Ühiskonnateaduste Akadeemia ja kaitses kandidaaditöö filosoofia alal. Järgnevatel aastatel töötas A. Uibo Moskvas Marksismi-Leninismi Instituudis.

Muidugi ei viinud need väikesed protestitorked EKP KK-d oma seisukohtade muutmisele, kuid nad kajastasid paljude haritlaste meeleolusid, nende rahulolematust Eesti Vabariigi kultuuri mahategemisega.

8. Paar kokkuvõtlikku lisamõtet

Kõigepealt kaotajatest ja võitjatest. *Rahva Hääle* 1957. a 1. veebruari artikli seisukohti keegi avalikult ümber ei lükanud (õigemini – seda ei lastud teha). Vaevalt aga tähendas see G. Naani grupi sisulist võitu. Intelligentsi seas olid võitnud hoopis suurema poolehoidu *mandumise* vastaste argumendid. Neid arvestas ka enamik kirjandusteadlasi ja ajaloolasi oma edasises töös. Tõsi küll, *Eesti NSV ajaloo* teises trükis (ilmus 1957. a lõpul taas G. Naani toimetusel) oli tunda veel *mandumise* teooria mõju (kuigi sellist terminit enam ei kasutatud). Siiski oli kultuuri käsitus teises trükis märksa sisukam esimese omast. Pesti leeri esinemiste üks peamisi nõudeid – tuleb laialdaselt ja põhjalikult uurida Eesti Vabariigi (*kodanliku Eesti*) ajalugu ja kultuuri – hakkas järgnevatel aastail järk-järgult realiseeruma. Tunduvalt laienes selle perioodi uurijate ring. Paraku ei saanud nad aga oma töö tulemusi vabalt avaldada. Kohustuslikud ideoloogilised raamid moonutasid väiksemal või suuremal määral enamiku publikatsiooni sisu. Siiski oli läbi murtud mahavaikimise ja lausmustamise ahelast. Seega võime rääkida *mandumise* vastaste edust.

Siin tuleb aga teha üks reservatsioon – vaevalt saame arvata võitjate hulka Laossoni. Oli ta ju diskussiooni algatajana taotlenud eelkõige enda rehabiliteerimist ja uut tõusu orbiidile. Seda ta aga ei saavutanud. Ta üliägedad rünnakud J. Kääbini ja L. Lentsmani vastu ei andnud praktilisi tulemusi. Mõlemad mehed jäid veel paljudeks aastateks kõrgetele kohtadele. Laossonil tuli aga leppida vabakutselise literaadi tagasihoidliku positsiooniga. Ei tulnud ka moraalsest võitu – haritlaskonna poolehoidu ja toetust. Liiga hästi mäletati tema sõnu ja tegusid eelmisel perioodil. Siiski meenutas Laosson oma jutuaajamises hiljem meelsasti *Sirbi ja Vasara* diskussiooni ja oma osa selles.⁴¹ Kuigi diskussioon ei täitnud M. Laossoni ootusi ja lootusi, pidas ta seda ikkagi mingil määral oma tähetunniks.

Lõpuks veel ühest küsimusest. Pääaegu kõik mõtlevahetuse kaalukamad esinejad olid kommunistliku partei liikmed. Mõlemad leerdid esitasid oma argumente ajajärgule vastavas ideoloogilises rüüs. Millised olid aga nende seisukohad ja taotlused ilma selle rüüta? Raske on anda siin täpset vastust, aga mõningaid oletusi võib teha. *Mandumise* liini meeste positsiooni üheks aluseks oli ilmselt soov õigustada oma varasemaid kirjutisi ja formuleeringuid, mitte tunnustada oma vigu. Peale selle tundsid nad tõenäoliselt ka hirmu, et väiksemgi kõrvalekalldumine valitsevast ideoloogiast võib tõsiselt kõigutada seda süsteemi, milles nad olid õppinud, töötanud ja edasi jõudnud.

M. Pesti ja tema mõttekaaslased olid elanud oma noorusaastad Eesti Vabariigis (välja arvatud N. Zelentsova). Nad ei hoidnud nii kramplikult kinni marksismileninismi kirjatähest ning kommunistliku partei käskudest ja keeldudest. Muidugi olid ka nemad tihedalt seotud

nõukogude süsteemiga ega olnud mingid dissidendid või Eesti Vabariigi taastamise eest võitlejad. Aga nad nägid selgemalt nõmedusi, mida totalitaarne süsteem surus peale kogu ühiskonnale ja lootsid, et *sula* ajal õnnestub loobuda lauslollustest ja muuta valitsevat korda inimsõbralikumaks.

Hruštšovi *sula* ei toonud veel kevadet. Ka *Sirbi ja Vasara* diskussioon ei suutnud muuta radikaalselt senist kultuuripoliitikat. Kuid totalitaarse süsteemi lagunemine algas esimestest väikestest mõradest – pisutki vabama mõtte avalikustamisest. Seejuures ei tarvitse- nud selliste mõtete avaldajad üldsegi ise taotleda süsteemi hävitamist. Tähtis oli kõigutada ideoloogiliste dogmade absoluutset võimu. *Sirbi ja Vasara* diskussiooni peamiseks väärtuseks võibki pidada kaasaaitamist valitseva süsteemi mõranemisprotsessile.

Viited

¹ Õ. Elango. EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum (märts 1950) ja loovintelligents.//*Sirp ja Vasar*. 14. apr. 1989.

² Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Toim. G. Naan. Tln, 1952. Lk 366-367.

³ Eesti NSV ajalugu. Tln, 1952. Lk 443.

⁴ Eesti Riigiarhiivi filiaal Parteiarhiiv (ERA PA) 2473-12-1, L 26; L. Remmelga esinemine NSVL Kirjanike Liidu II kongressil.// *Sirp ja Vasar*. 31. dets. 1954.

⁵ M. Laossoni elu ja tegevuse kohta vt lähemalt: M. Kalda. Max Laossoni tööst ja loomingust.// *Keel ja Kirjandus*. 1984, 8. Lk 498-500; P. Lias. Max Laosson 10.VIII 1904 – 4.IX 1992.//*Keel ja Kirjandus*, 1992. 12. Lk 750.

⁶ ERA PA. 2473-14-2. L 9-10, 66.

⁷ *Looming*. 1949. 6. Lk 739-757; 8. Lk 988-1004 (ilmunud ka ajakirjas *Eesti bolševik*, 1949. Nr 13 ja 15).

⁸ ERA PA. 1-851-32.

⁹ K. Tammistu. Tasalülitamine.//*Õhtuleht*. 14., 15., 16., 21. juuni 1989.

¹⁰ ERA PA. 2473-12-1. L 51.

¹¹ ERA PA. 2473-12-1. L 69-72.

¹² ERA PA. 2473-13-1. L 47-47.

¹³ ERA PA. 1-168-10. L 86-87.

¹⁴ Seda kinnitas käesoleva töö autorile Õ. Elango (20. apr. 1994).

¹⁵ Andmed saadud I. Jankovskilt (26. veebr. 1994).

¹⁶ Jutuaajamise autoriga kinnitasid seda I. Jankovski (26. veebr. 1994), P. Kuusberg (22. veebr. 1992), K. Siilivask (12. apr. 1994), Õ. Elango (20. apr. 1994) ja M. Kalda (6. mai 1994).

¹⁷ ERA PA 2473-14-2. L 66-67.

¹⁸ *Sirp ja Vasar*. 10. aug. 1956.

¹⁹ *Sirp ja Vasar*. 30. nov. 1956.

²⁰ *Looming*. 1956. 11. Lk 1657.

²¹ *Looming*. 1956. 10. Lk 1517-1518.

²² Samas. Lk 1489-1507.

²³ *Sirp ja Vasar*. 2. nov. 1956.

²⁴ Vt: *Sirp ja Vasar*. 26. okt. 1956; *Looming*. 1957. 1. Lk 155-158.

²⁵ *Looming*. 1956. 11. Lk 1598-1619 ja *Rahva Hääl*. 28. nov. 1956.

²⁷ *Looming*. 1956. 11. Lk 1603.

²⁸ ERA PA. 1-168-10. L 53-105.

²⁹ ERA PA. 1-168-10. L 73, 77.

³⁰ ERA PA. 1-168-10. L 87.

³¹ ERA PA. 1-168-10. L 72.

³² ERA PA. 2473-14-2. L 86.

³³ ERA PA. 1-163-2. L 17.

³⁴ ERA PA. 1-4-1939. L 57.

³⁵ ERA PA. 1-4-1939. L 90.

³⁶ ERA PA. 1-4-1939. L 102.

³⁷ ERA PA. 1-4-1939. L 249.

³⁸ ERA PA. 1-211-5. L 108-120; 128-131.

³⁹ Vestlus I. Jankovskiga toimus 26. veebr. 1994.

⁴⁰ ERA PA. 2473-14-7. L 57-59.

⁴¹ Sellest rääkis autorile M. Kalda (6. mai 1994).

Hiiumaast. Eriti Orjakust, Reigist ja Putkastest

Leo Tiik

1995. a suvi tõi meie Väinamere aladele suure muutuse, kui Saaremaa Triigi sadama ja Hiiumaa Orjaku sadama vahel hakkas jälle liikuma eeskätt reisijate vedamiseks väike mootorlaev. Enne Teist Maailmasõda pidasid saartega laevaühendust nii Tallinnast kui ka Rohukülalt väljuvad laevaliinid ja lisaks neile võis iga purje- või mootorpaadiga ühelt saarelt teisele pääseda. Nõukogude Vene võimud likvideerisid peatselt selle liigse vabaduse ning pärast sõja lõppu jäi ametlikult lubatuks ainult ühendus Kuivastu–Virtsu vahel laevaga, Virtsu–Haapsalu–Rohuküla bussiga ning edasi laevaga Rohukülalt laevaga Heltermale. Ja sedagi vaid vastavate sõidulubade omajaile. Lõpuks ka veel lennuliin Kuressaare ja Kärdla vahel. Aga nüüd siis märksa odavam ja kiirem suvine laevaühendus Triigi ja Orjaku vahel. Selle olulise uuenduse puhul püüame tutvuda Hiiumaaga Orjakust alates.

Orjaku sadam asub Jausa lahes, Kassari loodenurgal. Seda püüdis tsaarivalitsus korrastada ja süvendada enne Esimest maailmasõda sõjalaevastiku vajadusteks, kuid töödega ei jõutud lõpule. Seejärel kujunes sadam hiidlaste rannapurjekate talvekorteriks ja remontimise kohaks. Kuid sellel on oma pikk ajalugu.

Hiiumaa maakerget hinnatakse tänapäeval umbes kolmele millimeetrile aastas ning võib arvestada, et ümmarguselt 1200. aasta paiku oli veetase Hiiumaa rannades kahe meetri võrra kõrgem. Siis oli ka Käina laht väikestele laevadele sõidukõlbulik ja sadamakohti võis lahes olla isegi mitu. Lahe madaldudes ja laevade suurenedes tuli suurematel alustel peatuda juba Puulaiu sadamakohas, kuhu 1780. aastail Putkaste mõisa poolt rajati ka kõrts. Pisut hiljem rajas Orjaku mõis oma sadamakoha juurde samuti kõrtsi. Puulaiule oli raskem ligi pääseda ja seetõttu hakkas domineerima Orjaku sadamakoht. Õieti oli juba ammu enne seda aega ehitatud sild Puulaiu ja Orjaku vahele, mida nimetatakse 1709. a kaardil *vanaks sillakohaks (gamla broställe)* ja kuhu paari aastakümne parast ehitati uus sild, mida seejärel korduvalt uuendati, nii et Puulaiu sadamakoht jäi peamiselt kalurite kasutada.

Väärib tähelepanu, et Hiiumaa jagamise aktis 1254. a on mainitud ainult paar kohanime Saare-Lääne piiskopile langenud alalt ja need on *Oryocko* ja *Rauky* ning mõlemad on säilinud tänaseni. Orjaku oli tollal veel saar, kuid on mõni sajand hiljem kokku kasvanud

endise orduvalduse Kassariga. Orjakust ainult kitsa salmega lahutatud Reigi laidu ümbritseb vesi veel tänapäevani. Nende vahelt viis läbi laevatee Käina lahte ja sealsetele sadamakohtadele. Tee tähtsusele viitab asjaolu, et veel 1565. a on Orjaku vakuses elanud popsiden Bertliell Lossman (=loots) ja Jörgen Smett (=sepp). Ilmselt see sadamakoht Käina lahes põhjustaski nende nimede kirjapanemist. Tähtsaima sadama naabrusse rajatigi piiskopliku Hiiumaa esimene halduskeskus Käina kiriku ja selle juurde kuulunud kõrtsiga. Viimane oli ühtaegu nii võorastemajaks kui laohooneks, kust sadamasilla ja laevadeni oli ainult mõnikümmend meetrit.

Hiiumaa põhja- ja läänerrannik Hiiesaare Silmaki-vist kuni Sõruotsani jäi tookord jagamata, aga kui see toimus, siis on orduvõimud nähtavasti värvanud rootslasi asustama uue piiri äärealale, millega tekkis Reigi küla vastu piiskoplikku Kõrgessaare vakust.

Selle Reigi (ka Rõigi) küla nimesid on oma teoses "Eibofolke" esitanud C. Russwurm: *Roykell, Raika, Raucke, Röcke, Röckis, Röicks* jne, kuid neile võib veel lisada 1627 *Röcköa*, 1644 *Röcköö*. Kõik need on lähedased skandinaavia keeltes esinenud vormidele: islandi *reykr*, taani *røg*, norra *røyk*, rootsi *rök* ja samuti vanafriisi *reek*, vanasaksi *rook* saksa *Rauch*, mis tähendavad suitsu, auru, aga ka tuleaset, majapidamist. Nii võime oletada, et suitsu tegemisega saarel, neemel või ranna kõrgemal künkal anti signaale merelviibijatele. Muide, see nimi esineb ka Saaremaal (Raugu küla Jaani kihelkonnas) ning Muhumaal (Raugi küla ja selle lähedased liinituled Väinamere laevateel orienteerumiseks).

Ja kui Kõpu poolsaare lõunarannikul asub küla nimega *Kiduspe*, 1453. aastal *Kyttispe*, siis ka see räägib kütise ja suitsusignaalide andmisest merelviibijatele, kes olid kalastamas või hülgepüügil. Ohu suuruse näitajaks toome teate Reigi koguduse surmade registrist: 1784. aastal viis liikumahakanud jää ära 16 hülgepüügile läinud meest, kes pärinesid Kidastest ning paarist naaberkülalt. Muide, suitsusignaalide kauaegsust ja suurest tähtsusest Rootsi ja Norra rannavetes ja skäärides on korduvalt kõnelnud Stockholmi professor Sigurd Erixon (1888–1968) ajakirjas *Folk-Liv* ja mujal.

Ja nüüd Orjaku juurde. Suvaliselt oletame, et selle asaare lgupärane nimi oli *Orja-augu saar*. Ei maksa arvata, nagu oleksid eestlased saanud kõrvale jääda sellest tulusast majandusalast nagu orjakaubandus. 13.

sajandil nõuavad sakslastest vallutajad saarlastelt oma orjade vabakslaskmist. Eesti keeles on orja tähenduses kasutusel olnud veel trääil, kuid see pärineb skandinaavia keeltest (taani *træll*, rootsi *träl*, norra *trell*, *træll*) ning on meil teisejärguline, aga Skandinaavias paljude kohanime eesliiteks. Nii Rootsis kui ka Taanis on arheoloogid avastanud üsna mitu vana träälide laagrit ja järelikult pole ka meil põhjust vähemalt Orjaku ja Orissaare kunagist sidet orjakaubandusega maha salata. Tuleb ainult rahulduda faktiga, et 1254. a oli eestikeelse Orjaku otseses naabruses Reigi (*Rauky*) laid skandinaavlastelt saadud nimega, mis viitab küllaltki pikaajalisele kontaktile, kuid ei midagi rohkemat.

Käina kiriku naabruses Saulepa külla moodustatud mõisake esineb dokumentides mitme nime all – *Hösenhof*, *Tittfershof*, *Saulep* ja alates 1606. aastast *Putkas*, millele A. W. Hupel on 1782. a lisanud eestikeelse vastena *Putkasse - oder Keina mois*. Kuna neist kaks esimest sisaldavad piiskopiaegse vasalli nime, siis peatume hetkeks nendel.

Oma kirjas 8. oktoobrist 1510 on piiskop Johannes III nimetanud Hans von Hoeszeden'it oma sugulaseks ning enne 1522. aastat on viimase lesk sõlminud oma varade valitsemiseks lepingu Peter von Hossedeniga, kes seejärel 4. veebruaril 1528 on andnud truudusevande piiskop Jürgen Tiesenhusenile. Edasi on 15. augustil 1532 antud vasallivanne Wolmar Tydtferi lese ja pärijate nimel uuele piiskopile Hiiumaal asuva mõisa eest ning veel on samasugune vanne antud Peter von Hoesedeni lese ja laste nimel 6. aprillil 1551. Seejärel on juba rootslaste koostatud Hiiumaa 1564. aasta maa-raamatus seesama mõis märgitud Barent Tittferi omandina 4 talu ja 4 üksjalga.

Eeltoodu põhjal võime arvata, et mõis oli 1510. aastal Hans von Höseni valduses, kes piiskopi sugulase ja usaldusmehena valvas nii Käina kiriku kui ka Kõpu majaka chitustöid. Senised andmed aga ei selgita piisavalt Höseni ja Tittferi perekondade omavahelisi sugulussuhteid.

Kui hertsog Magnus 1560. aastal valiti Saare-Lääne piiskopiks, langes tema võimu alla muuhulgas suurem osa Saaremaast ja läänepoolmik Hiiumaast, seega Käina kihelkond. Põhjamaade 7-aastasest sõjas (1563-70) vallutasid rootslased 1563. aasta augusti algul Haapsalu ja septembris kogu Hiiumaa (ka Pühalepa kihelkonna, mis kuulus Maasilinna foogtile), kust Lihula vallutamise ning paljude mõisameeste vangistamisest kuuldes enamik sakslasi pages Saaremaale.

Eelmainitud Berent Tittfer, kelle isa Jakob oli küll Lihulas vangistatud, jäi siiski rootslaste poolele ja tegi kaasa oma naisevenna Claus Kurselli retke Tallinnast Maasilinna alla, mis vallutati 14. augustil 1568

ning oli seal kaks nädalat pealikuks. Järgmise aasta juunis sai ta Pühalepa mõisa valitsejaks ja Hiiumaa foogtiks ning 20. augustil 1569 tagastati talle isalt konfiskeeritud Võnnu mõis.

Maasilinna vana foogt Heinrich Wulff Lüddinghausenist oli vastu võtnud Taani kuninga Friedrich II meelitava pakkumise, astudes tema teenistusse aschaldurina, kui viimane lubas temalt ära osta Maasilinna valdused. Sõja tõttu jäid need tasud saamata ning peatselt määras kuningas Saaremaale uue aschalduri ja endine Maasilinna foogt lahkus pettunult ning tunduvalt vaesemana maalt ja suri oma sugulaste juures Reini maal 1574. aastal.

Pärast Maasilinna vallutamist sõlmiti kohapeal vaherahu, mille põhjal Maasilinn, Põide kihelkond ja Muhu saar jäid rootslaste otsesele haldamisele, Pajumõisa ametkond Loode-Saaremaal aga taanlastele vastutasuks hertsog Magnusele ostetud, kuid rootslaste poolt juba 1563. aastal vallutatud Hiiumaa Käina kihelkonna eest. Stettini rahulepingu põhjal 13. dets. 1570 ette nähtud tagastamised Rootsi poolt venisid kuni 1575. aastani, kuid Käina kihelkonna ja Pajumõisa ametkonna suhtes enam muutusi ei toimunud. Pikale veninud sõja käigus Erik XIV asemele 1568. aasta sügisel troonile asunud Johan III ei suutnud eriarvamusi lahendada, mis põhjustas ka Tallinnas suure ootamatuse. Rootslaste väepealik Claus Kursell oma mõttekaaslastega hõivas 7. jaanuaril 1570 Toompea lossi ja vangistas äsja saabunud kubneri Gabriel Christiernson Oxenstierna, kelle mõne aja järel küll vabastas. Aga 1570. a 24. märtsi öösel õnnestus riigitrüüdel lossi tungida ning ka Kursell vangistada. Riigireetmises süüdistatuna hukati ta mõõga läbi Tallinnas 3. juunil 1570.

Tema õemees Berent Tittfer neil aegadel Toompeal ei olnud, vaid ilmselt oma Võnnu mõisas ja läks seal üle hertsog Magnuse poolele, saades 12. märtsil 1571 Saaremaalt Pajumõisa alalt 2 1/2 adramaad ning kolm üksjalga, mida 1573. a kasutas tema lesk.

Berent Tittferi üleminekuga vaenlase poolele vabaks jäänud Saulepa mõisake anti kubneri korraldusel uuele Hiiumaa foogtile (1569-76) Jöran Eskilson Finkelle ja kui selle lesk oli abiellunud sõjasulaste pealiku Oleff Erichsoniga, siis 5. sept. 1577 kinnitati viimasele, kelle valduses oli mõis ka 1578.-79. aastal.

1582. ja 1583. aastal oli mõis läänimehe Moritz Wrangeli (s. 1625) käes, kuid 1854. a kroonu valduses ning asustatud oli ainult poolteist adramaad. Hiiumaa foogti Hans Grote aruandes on seda nimetatud Peter von Höseni päritavaks lääniks.

Jakob Koidu teatel oli Johan III huvitatud soolakoja asutamisest Aunakusse ja kuberner Pontus De la

Gardie võttis selle Hans Wachtmeisterilt ning andis asemele samasuure Saulepa 12. oktoobril 1584. (Kuberneriri kiri 20. märtsist 1584 ja kuninga kinnitus sellele on säilinud ära kirjadena.)

Alles kuningas Sigismund kinnitas Stockholmis 3. juulil 1594. a Hiiumaal asuva "Höstenhofi" selle mõisa õiguslikule ja seaduslikule pärijale Peter von Hösenile, kes oli abiellunud Uugla (*Udenküll*) mõisa endise omaniku Johan Farensbachi (1563. a Lihulas vangistatud ja Rootsi saadetud) tütre Magdalenaga ning andnud vasallivande Tallinnas aschaldur (1592-1600) Jöran Nilsson Boije. Nähtavasti on ta saanud ajutiseks lääniks veel terve Käina vakuse nagu seisab 1595-99. a maaraamatuis ja 1597. a on tema tiitliks "Hauptmann". Mingisuguse majandustüli tõttu püüdis ta 1596. a lahti saada Käina pastorist Johan Beckerist, kuid aschaldur võttis tolle siiski oma kaitse alla. Pärast Peter von Höseni surma (enne 5. nov. 1601) jäi Saulepa mõis tema lesele ning 1604. a oli selle rentnikuks lehestunud Magdalena Farensbachi õe Gertrudi mees Claus Tittfer, 1570. a hertsog Magnuse poolele üle läinud Berent Tittferi ja Claus Kurselli õepoeg. Rendilepingut on 10. septembril 1614 pikendatud veel kuni 1620. aastani.

Vahepeal abiellus lehestunud Magdalena Farensbach Mecklenburgist pärineva aadlikuga, Jürgen von Wulframsdorfiga (ka Jöran Wullstorp), kelle Karl IX määras 1608. a Ahvenamaa ja Kastelholmi foogtiks ning asechalduriks ja kes püsis sellel ametikohal kuni 1622. a sügiseni. Hiiumaa maaraamatuis on 1611-23 tema nimel nii Hösenshof kui ka terve Käina vakus ja 1624. ning 1625. a nimetab ta ennast asechalduriks Hiiumaal, olles seal ilmselt Jakob De la Gardie teenistuses kohaliku ülemvalitsejana. Ta on 21. juulil 1625 Hiiumaalt kirjutanud kuberner Per Banerile, et on Jakob De la Gardie ülesandel ostnud härgi ja lambaid ning saatnud Riiga, kuid selle aasta ikalduse tõttu on maa veistest väga tühjenenud ning jumalavits tapab loomi veel paljudes kohtades, nii et härgi on tulnud kokku osta ka Saaremaalt sealse asechalduri loal. Ka hanesid ja kanu ei saa praegu osta, kuna pole nende aeg. Seekord ei ole võimalik midagi rohkemat teha, kuivõrd ta ka tahaks kuningat teenida. Seejärel on Jöran Wullstorp peatselt surnud ning tema lesk Magdalena Farensbach on oma mõisad, Uugla ja Saulepa müünud Jakob De la Gardiele (kaks akti - 10. maist 1626 ja 7. okt. 1626).

Teatavasti oli kuningas Gustav II Adolf 1620. a pantinud Hiiumaal asunud kroonuvaldused Jakob De la Gardiele ning 26. juunil 1624 loovutanud need viimasele igavese donatsioonina 30 000 tuhande taalrise võla katteks sõjaajal saadud toiduainete ja muude summade arvel. Nende valduste ülemvalitsejaks sai juba 1622. a sügisel Jöran Wullstorp, kelle lesk 1626. a müüs Jakob

De la Gardiele ka Putkaste mõisakese. Järgmiseks ülemvalitsejaks oli Hiiumaal Johan Meeks (surnud enne 1634. a). Sinna saadetud komisjoni aruandes on landraat Bernhard von Scharenberg 2. septembril 1632 hinnanud Putkaste mõisa olukorda halvaks: viiest talupojast pole mingit kasu, selle maa kohta on neid liiga palju, nende maadest tuleks moodustada tubli ja kasulik mõis. Ühtlasi palub Scharenberg need viis talupoega temale loovutada, sest Hiiumaal on talurahvast enam kui küllalt ja seetõttu võib mõningaid loovutada ilma vähemagi kahjuta. Seejärel andis J. De la Gardie kaks oma mõisat Harjumaalt (Kiiu ja Kolga) rendile ning paigutas sealse valitseja Valentin Schillingi oma Hiiumaa mõisate valitsejaks, kes pidi ka Putkaste mõisat suurendama talumaade arvelt. Nähtavasti on ta käsku täitnud väga püüdlikult, sest juba poolteist aastat hiljem, 1634. a oktoobris, on Käina pastor Johannes Tausenius oma kaebekirjas kurtunud, et pastoraadi maksutulud on suuresti vähenenud, kuna Orjaku vakusest on juba mõisastatud 10 adramaad. Vastaval küsitlusel jätkus kaebusi Schillingi vägivaldse ja omakasupüüdliku tegevuse üle ning talupoegade järjekindla petmise pärast suurendatud viljamõõtudega. Kontrollimine toimus 1636. a sügisel ja 17. veebr. 1637 on Matthias Platzbeek teatanud J. De la Gardiele, et Valentin Schillingi asemele on määratud Hiiumaa mõisate ülemvalitsejaks (*Hauptmann*) Reinhold Martensohni (ka R. Mertens). 29. juunil 1638 järgnes uus ettekanne teatega, et Reinhold Mertens on vallandatud kui ülbe petis ja joodik.

Mõisatulude suurendamiseks on 1636/37. a maaraamatus endised üksjalad ning Jausa ja Pöderlaiu kalurid viidud üle adramaa-arvestusele. Viimane Saulepa küla talu kadus pärast 1656. a.

Edasised Hiiumaa mõisate ülemvalitsejad olid Dietrich Ledebuhr (surnud enne 1655. a), seejärel (1655-59) Hans Becker, kes oli eelmise väimees. Tema asemele asus De la Gardie raamatupidaja Joachim Transehe. Viimane sai 1669. a Hiiumaa mõisate rentnikuks, kuid suri juba 1671. aastal. Uus rendileping sõlmiti 12. novembril 1671 eelmainitud Hans Beckeriga kuni lihavõteni 1679. Sama aasta 30. aprillil võttis need mõisad üle De la Gardie kauaaegne raamatupidaja ja kammeriir, hollandlane Erasmus Jakobsson Bloedysel kui uus rentnik, kes muide, 1691. a sai rentnikuna oma võimu alla ka Muhumaa ning Saaremaalt Maasi, Uuemõisa ja Saaremõisa alad. See Erasmus Jakobsson ehitas välja suurejoonelise laevachituse tööstuse Hiiumaa Suursadamas (= *Djuphamn, Tiefenhafen*), kuid on surnud enne 14. märtsit 1694. Rendiõigus läks üle tema lesele Christina Löwingile ja väimees Lars Stierneldile, kuni nad 1710. a pagesid katku hirmul Rootsi.

Vahapeal oli Jakob De la Gardie Hiiumaa valduste peremeheks saanud tema noorim poeg Axel Julius De la Gardie (1637-1710), kes konsistooriumi nõusolekul sõlmis 18. aprillil 1660 kokkuleppe Käina pastori Martin Killhäuseriga. Viimane sai kirikult pool adramaad põldu Putkaste mõisa otsesest naabrusest ja ka köstri-maa (veerand adramaad) ning andis vastutasuks 1-adramaalise Lelu küla nelja taluga, mis asusid umbes 15 km kaugusel Käina kirikust, metsade põues ja väheviljakal liivasel pinnasel.

Rootsi pagenud rentnike asemikuna jäi kohale Pühalepa ehk Suuremõisa valitseja Andreas Wetterstrand (1674-1753) ning elas üle nii vene vägede maale-tuleku kui ka katku. Tsaar Peetri täievoliline komissar Gerhard von Löwenwolde andis Tallinnas 9. veebruaril 1712 korralduse Hiiumaa kroonumõisate rendileandmiseks ooberst-leitnant Johan Gustav v.d. Osten-Sackenile (1667-1717) ja major Fabian Gustav v. Aderkasile (1668-1725), aga juba 29. augustil 1715 ilmus tsaari käsk %o anda Hiiumaa ja Vormsi üle Admiraliteedile. See toimus siiski alles 1716. a kevadel, kusjuures opman Andreas Wetterstrand jäi endiselt teenistusse. Mõne aasta pärast leidis Kammerkolleegium, et senine majandamisviis ei ole otstarbekas ja andis 7. oktoobril 1723 käsu esitada detsembris revisjonimaterjalid, et saaks Hiiumaa mõisad soovijatele rendile anda. Viitse-kuberneri vajalikud instruksioonid saabusid alles 11. veebruaril 1724 ning revisjon algas Partsi mõisas 19. mail 1724, kuid selle materjale ei ole säilinud. Seejärel saabus 6. septembril 1725 Tallinna käsk Kammerkolleegiumilt: anda Hiiumaa kroonumõisad rendile parun Fabian Ernst v. Ungern-Sternbergile (surnud 1733), alates 1725. a lihavõtteist. Tallinnas anti käsk rendilepingu koostamiseks alles 20. detsembril 1725. Rentnikule anti üle Pühalepa, Partsi, Putkaste ja Kõrgessaare ilma Orjaku ja Hiiesaare mõisata, mis olid juba enne rendile antud. Rendilepingu kestuseks oli määratud kuus aastat, kuid juba 1727. a suvel saabus uus käsk – anda need mõisad samadel tingimustel 12 aastaks rendile ooberst Bernhard Friedrich v. Rosenthalile. Too suri 1734. a ning pärijate nimel teotses edasi väimees Otto Reinhold v. Delwig (1686-1739). Samad mõisad anti 1739. a jälle 12 aastaks rendile ratsakaardiväe leitnandile Karl Gustav v. Lilienfeldile (1711-59). See abiellus 1741. a vürst-titar Sofia Odojevskajaga, kes pärast 1741. a detsembris toimunud paleepööret langes kohtu alla uue tsaarina Jelizaveta Petrovna laimamise pärast ning saadeti 1743. aastal Siberisse, kuhu mees temale vabatahtlikult järgnes. Mõisad lubati 23. novembrist 1744 kuni renditäh-taja lõpuni tema vennale, Jakob Heinrich v. Lilienfel-dile (1716-85), seega kuni 1751. aastani, Senati ukaa-siga 31. juulist 1751 sai Putkaste mõisa rentnikuks pre-

mier-major Carl v. Swenson, kes kohe andis volituse mõisa vastuvõtmiseks ja majandamiseks Vaemla mõisa omanikule leitnant Heinrich Caspar v. Stackelbergile (1702-78). Mõis anti üle 19. juunil 1752 ja pidi jääma tema valdusse kuni 1764. aastani. Kuid rootsiaegse omaniku, Axel Julius De la Gardie pojatütre, Ebba Margareta Stenboeki (1704-75) päranditaotluse üritused õnnestusid lõpuks ja juba 26. mail 1755 võttis tema poeg Carl Magnus Stenbock oma ema volitusel vastu Putkaste mõisa. Ema pärandi jaotamisel 1776. a langes Putkaste teisele pojale, ooberst-leitnant Johann Stenbockile. 6. juulil 1781 müis ta selle oma nooremale vennale, Jakob Pontusele (1744-1824), kes pärandi jaotamisel oli saanud Suuremõisa omanikuks.

Oma suurte maavalduste tulukuse tõstmise eesmärgil oli Jakob Pontus Stenbock juba moodustanud mitu karjamõisat ja kiires korras laskis ta ka Putkaste kolmest külast (Jausa, Mönnama ja Ühtri) moodustada Aadma karjamõisa. Rahapuuduses pantis ta 10. märtsil 1792 Putkaste koos Aadmaga kuuekümneks aastaks Tallinna kohtukoja nõunikule ja hilisemale Tartu Üli-kooli viitse-kuraatorile Johann Friedrich Emmanuel Ungern-Sternbergile (1763-1825), kes oli Kõrgessaare ja Lauka omaniku O.R.L. Ungern-Sternbergi venna-poeg. Juba 1. märtsil 1797 loovutas J.F.E. Ungern-Sternberg Putkaste mõisa (ilma Aadmata) oma onule, Christian Renatus Ungern-Sternbergile (1746-1808), kellelt sai vastutasuks Haapsalu lähedase Ungu mõisa ning see omakorda andis 15. septembril 1799 Putkaste kui pandivalduse üle oma vennale, Otto Reinhold Ludwig Ungern-Sternbergile (1744-1811), kelle valduses oli selleks ajaks juba suurem osa Hiiumaast. Viimase tütar Magdalena Christine Auguste (1777-1840) oli 1793. a abiellunud Peter Gustav Stackelbergiga (1762-1826), kes 2. veebruaril 1805 sai Putkaste endale. Edasi kanti Putkaste 30. apr. 1837 nende poja, Otto Alexander Stackelbergi (1812-87) nimele ja sellelt 7. apr. 1885 omakorda pojale, Karl Adam Eduard Stackelbergile (1843-1911).

Nii oli Saulepa ehk Putkaste koos talumaadega kuni 1626. aastani ainult 4 adramaa suurune eramõis, mille siis ostis Jakob De la Gardie lisaks teistele oma mõisatele Hiiumaal. Seejärelle allutati Putkastele terve Käina vakus ja ka Orjaku vakus. 1630. aastail moodus-tati Orjaku laiu põhjatipule ratsurimajand, mida 1688. a kasutas ratsateenistuse leitnant Sven Karm ja mille nimeks oli siis Ninna Hof, hiljem Orjaku mõis.

Orjaku vakuse ülejäänud talumaad liideti Käina vakuse alla, kus need esinevad alates 1649. a vakuraamatust. Ilmselt 1781. a moodustatud Aadma karjamõis eraldati Putkaste alt 1792. a iseseisvaks mõisaks. Oluli-seks muutuseks oli Aadma müümine 24. juunil 1815

mereväe leitnant Carl Johann v. Gernetile (1776-1857), millega Aadma muutus Vaenlale kõrvalmõisaks ning **püsis** sellisena kuni Eesti maareformini. Gernetid pärinesid Tallinna kaupmeeste hulgast ja suutsid oma Hiiu-

maa mõisaid majandada selliselt, et isegi Tallinna baltisaksa ajalehte jõudsid artiklid, mis mõistsid hukka nende käitumist talurahvaga.

Kasutatud allikad

16. sajandi kirjade koopiad on saadud *dr. phil.* Vello Helgi abil Kopenhaageni Riigiarhiivist.

16. sajandi teise poole vakuraamatute koopiaid *fil. lic.* Jakob Koidi ja *dr. Jur.* Ilmar Arensi abil Rootsi Riigiarhiivist.

17. sajandi vakuraamatuid ja kirju on autor kasutanud Lundi ülikooli raamatukogus.

18. sajandi vakuraamatuid ja muid dokumente on autor kasutanud Eesti Ajalooarhiivis Tartus.

Geograaf ja ajaloolane Leo Tiik — 85

15. septembril 1995. aastal tähistas Leo Tiik oma 85. sünnipäeva. Vaatamata nii soliidsele eale pole ta jäänud koju vanaduspõlve nautima vaid töötahtelisena nagu alati veedab suurema osa oma ajast arhiivis ning otsib vanadest allikatest uusi teadmisi. Nagu ta ise ütleb olevat vaja veel palju õppida ja see aitab inimesel vormis püsida. Põhiline, mille üle ta kurdab, on ajapuudus. Ta on alati reipa välimuse ja otsekohese ütlemisega soliidne vanahärra kes huvitava vestluskaaslasena ei jää üheski seltskonnas märkamatuks.

Leo Tiigi huvidering on olnud väga lai. Kui aga vaadata, missugused on olnud tema lemmikteemad, siis võib siin leida tiheda seotuse selle keskkonnaga kus möödusid tema noorusaastad. Nendeks olid Tallinna Kalamaja linnaosa ja suviti Hiiumaa rannaküla. Oma hariduse sai ta Tallinna I Poeglaste Algkoolist, Tallinna Poeglaste Kommertsgümnaasiumist ja Tartu Ülikooli Õigusteaduskonna majandusteaduste osakonnast mille ta lõpetas cum laude 1940. a veebruaris. 1935. a kevadsemestril õppis ta stipendiaadina Stockholmi Ülikoolis majandusgeograafiat ning tema enda sõnusti olid just sealt pärit mitmed huvitavad ideed uurimistöde jätkamiseks. Kahjuks ei võimaldanud sõjajärgse perioodi olud enamust neist realiseerida.

Olude sunnil kaldus Leo Tiigi huvi üha enam ajaloo valdkonda kuid jäi ikkagi seotuks majanduse ja geograafiaga. Kui 1930. aastatel oli kõigil võimalik vabalt kasutada nii statistilisi materjale kui ka kõige erinevamaid kaarte ning kõigi nende uurimuste tulemusi ka avalikkusele tutvustada, siis peale sõda oli see kui mitte võimatu, siis igal juhul väga raske. Teadmine, et kõik mis sa teed varustatakse kirjega salajane või ametialaseks kasutamiseks ja jääb seetõttu kusagile seifi kolletama, Leo Tiiki kui teadlast ei innustanud. Tema lemmiktöökohaks sai ajalooarhiiv, kuhu ta esimest korda sattus 1935. aastal majandusajaloolase H. Sepa juhendamisel.

1958. aastal kaitses Leo Tiik kandidaadiväitekirja, mille pealkirjaks oli "Vana Tallinn". Kõigile asjast huvitatutele on kättesaadav ka samal ajal valminud käsikiri "Tallinna vanalinna kinnistute valdajad 14.-19. sajandil".

Viimane sisaldab andmeid ligi 500 kinnistu kohta, kusjuures vanim neist on jälgitav alates 1313. aastast. Veel üheks samasse valdkonda kuuluvaks suuremaks tööks on "Vana-Pärnu kinnisturaamat 1451-1599".

Teiseks suuremaks uurimisvaldkonnaks on Leo Tiigil alati olnud Hiiumaa (ka Saaremaa) asustus, rahvastik, majandus ja kultuur. Omal ajal jäi see kõik doktoritööks vormistamata vaid seetõttu, et kõik väitekirjad pidid olema venekeelsed. Niisuguseks mahukaks tõlketööks ei olnud praegusel juubilaril tahtmist ega ka erilisi võimalusi. Ajapikku ilmusid need materjalid kohalikes ajalehtedes, kodu-uurimuslikes kogumikes ja mujal.

Loomulikult pole need ainukesed teemad, millega Leo Tiik oma pika teadlaseteed jooksul on tegelenud. Temale omane tahtmine alati kõike lõpuni selgeks saada, on sageli viinud neist põhiteemadest vägagi kaugemale. Erilist heameelt on ta tundnud ikka siis, kui on suutnud midagi uut avastada, ning selle kaudu kusagil kellegi poolt väljaõeldud väidet täpsustada. Viimastel aastatel on ta tegelnud näiteks Tallinna majapere-meeste ja Hiiumaa rahvastiku (1709-1890) kartoteekide koostamisega, uurinud talurahva koormistega seonduvat. Palju tähelepanu on ta pühendanud vanade mõistete ja terminite täpse sisu väljaselgitamisele.

Ta on alati tähelepanelik ja abivalmis ning nii mõnigi hädasolnu on tänu temale saanud teada tundmatu sõna tähenduse või leidnud vajalikud allikad oma töö jätkamiseks. Ta on olnud paljudele abiks näiteks sugupuude koostamisel ja paljus muuski.

Leo Tiigist kui õppejõust tuleks kirjutada omaette kirjatöö, sest selle artikli maht ei võimaldaks seda teha piisava põhjalikkusega. Ta asus õppejõuna tööle kohe peale ülikooli lõpetamist 1940. a, olles seejuures juba ka üliõpilasena töötanud ülikooli ajutise abijõuna.

Kindlasti ühinevad kõik Leo Tiigi õpilased ja ka teised, kes on temaga kokku puutunud, juubelitervitustega soovides tervist ja jätkuvat teotahet.

Riho Mällo

Väärt litsentsiaaditöö Uppsalast

Jaak Naber. Statlig svenskhetspolitik och tyskt lokalvälde i stormaktstidens Estland. // Licentiatavhandling framlagd vid Torkel Janssons seminarium Historiska institutionen Uppsala universitet 18 februari 1994.

18. veebruaril 1994 esitas Jaak Naber Uppsala Ülikooli Ajaloo Instituudis kaitsmisele litsentsiaaditöö **Riiklik rootsistamispoliitika ja saksa lokaalvõim suurriikluseaegsel Eestimaal**. Vastset litsentsiaati "kasvatati" Tartu Ülikoolis küll majandusajaloolaseks,¹ kuid Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudis kujunes temast hoopis haridusajaloo uurija.² Ta on ka üks 1989. aastal ilmunud Eesti kooli ajaloo I osa põhiautoritest.³

Ajaloodoktor professor Torkel Janssoni juhendamisel valminud dissertatsioon koosneb õigupoolest kolmest eraldiseisvast osast. Esimesed kaks lühiosa on pühendatud J. Naberi senisele põhihuvile – kooliharidusele. Neist üks – **Rootsi riigivõim ja kooliharidus Eestis** (27 lk), on varem ilmunud Stockholm Ülikooli Balti Uurimiskeskuse 11. kogumikus.⁴ Teine osa – **Koolihariduse areng Eestis 18. sajandil** (12 lk), avaldatakse väitekirja raames esmakordselt. Mahukaim ja kandvaim osa tööst on pealkirjastatud äärmiselt intrigeerivalt – **Vastuoludes Narva: Kool kui riiklikult reguleeritud ühiskondlik võitlustanner 1581-1704** (130 lk). Käesolev tutvustus ongi pühendatud dissertatsiooni viimasele, nn Narva osale.

Probleemistik, mida Jaak Naber valgustab, käsitleb etniliste konfliktide jada Narva lokaalühiskonnas, mis saatis saksa ja rootsi kogukondi läbi 17. sajandi. Vastuolude taga oli kahe *valitsejarahva* võtmepositsioon linna poliitilise võimu ja majanduselu juures, mida mõjutas tugevalt keskvõim eesotsas kuningaga. Kuigi autor püüab anda panuse rootsiaegse Narva ajaloo (1581-1704) üldkäsitluse kirjutamisse, ei ole tal (linna ajaloo uurimisseisu silmas pidades) siiski võimalik tutvustada võrdväärselt kõiki probleemiringe: esiplaanile on tõstetud kohalik kiriku- ja koolielu. Seejuures on kooliajaloo küsimused Naberiile ainult vahendiks jälgimaks riigi reguleerivat osa Narva nn rootsistamisel, unifitseerimisel ja järgneval integreerimisel Rootsi riiki.

Võimude kiriku- ja kooliprogrammide taga olid majanduslikud kavad, alates 1630.-40. aastatest merkantilistlik poliitika. Majanduslikud huvid peegelduvad konfliktides rae ja kodanike ning kesk- ja kohalike võimude vahel küsimuses, millisele rahvusele kuuluvad

kirikud ja koolid. Ehk täpsemini, pidades silmas Narva kooli- ja ka kirikuajalugu, jälgib autor vaadeldaval perioodil Narva rae ja kodanikkonna ning viimase moodustanud kahe peamise rahvusgrupi õiguslikku asendit riigis. Samuti on Narva Naberiile mudeliks hindamaks laiemalt riigivõimude poliitikat, selle läbiviimist ja tulemuslikkust Läänemereprovintside linnades. Nii jääbki sageli lahtiseks, kas tegemist on Narva kooliajaloo, linna ajaloo või veelgi laiemahaardelisema käsitlusega.

Eristamaks selgemalt muutusi Narva kooli- ja kirikuelus, on J. Naber välja toonud kolm perioodi. Esiteks, Narva vallutamise 1581 kuni ülemereprovintside idaja lõunapiiride kindlustamiseni 1617/25, teiseks, 1617/25 kuni Vene-Rootsi sõjani ning kolmandaks, 1650. aastate lõpust 1704. aastani. Selline ajaline jaotus on igati õigustatud, ehkki alati võib tuua alaperioode, nagu näiteks kolmanda alajaotuse juures on selge vahe Karl XI eestkostevalitsuse ja Karl XI absolutistliku sisepoliitika vahel (lk 5-6).

Loobudes järgnevalt J. Naberi väitekirja üksikasjalikust tutvustamisest tooksin meelsamini esile mõned tööd läbivad kandvamad ja retsensenti enampaelunud probleemid, seejuures üldsegi mitte alati autoriga diskuteerides.

Esmalt kahest kogukonnast ja ülemvõimust. Naber räägib oma töös *rikkast ja privilegeeritud* saksa ning *vaesest ja privileegideta* rootsi kogukonnast (nt lk 57). Võiks lisada ka kolmanda tugeva, oma poliitilises tegevuses jõulise ja saksa kogukonnale äärmiselt problemaatilise rahvusgrupi – venelased. Väitekirja lugedes selgub, et Narva rootsi kogukonnaga tegelesid nii kesk- kui ka lokaalvõimud; iseseisvalt rootslased poliitikas ei tegutsenud, aga Narva venelased küll.⁵

Narva sakslased ja inglased moodustasid Suurgildi liikmetena enamprivilegeeritud kaupmeestekihi, kuhu oli vaba juurdepääs ka rootslastel. Venelased Suurgildi ei pääsenud. Seega, nagu tööstki ilmneb, ei olnud vastuolu mitte saksa ja rootsi kogukonna liikmete, vaid sakslasi esindanud Narva rae ning rootslasi oma poliitilise tööriistana kasutanud keskvõimu ja Ingerimaa kindralkubermangu valitsuse vahel. See ei olnud rootslaste ülemvõim, mida taotleti, vaid Rootsi kuninga ülemvõim, mis tuli Narvas juurutada sarnaselt emamaa ja Soomega (lk 95-96, 103).

Samuti ei tohi eraldi kogukonnana ära unustada juba eelpoolmainitud inglasi, kelle asend linnas oli riiklikul tasandil reguleeritud.⁶

Piirdumine kahe kogukonnaga on õigustatud, rääkides ainult vastuoludest lokaal- ja keskvõimude vahel, näiteks Narva rae koosseisu ja komplekteerimise küsimuses. Kuna aga väitekirja pealkirjas rõhutatakse kooli (millega orgaaniliselt liitub kirik) kui riiklikult reguleeritud *ühiskondlik võitlustanner*, siis oodanuks teistegi rahvusgruppide lähemat käsitlemist. Meenuvad ju kohe- selt Ingerimaa superintendent Johan Gezeliuse vastu- olud anglikaani kirikuga Narvas, vene õigeusu kiriku ja kooli probleemid jne.

Üheks probleemiks on ka **Rootsi linnaõiguse** keh- timine Narvas,⁷ millist fakti alati rõhutatakse (lk 12), toomaks välja linna õiguslikku erinevust näiteks naa- berlinna Tallinna ja ka Riia.⁸ Kuid kas need Rootsi linnasoadused olid üliluslikud kohalike privileegide ees? Ja kui, siis mil määral? Kas Rootsi linnaõiguse kehtestamisega kujunes Narvast *Rootsi linn*, mida val- lutsjärgne ruineeritud majandus ja kohalike võimu- struktuuride (raad, suurgild, tsunftid) peaaegu täielik puudumine võimaldanuks või säilis tema olemuslik kuulumine teiste Eesti- ja Liivimaa linnade hulka? Rootsi linnaõiguste kehtestamine/kehtimine on samas- tatar unifikatsioon- ja integreerimisprotsessidega.

Järgnevat Narva arengulugu silmas pidades võime küll väita, et linna autonoomia säilis ja seda *just kau- banduse osas*, ehkki Stockholmis ei unustatud kunagi linna liitmist relva jõul. Üldisemad, kogu Läänemere regiooni haaravad kaubanduslikud ümberkorraldused puudutasid võrdselt nii Narvat kui ka suurt autonoomiat nautivat Tallinnat. Samas ei saa rääkida ühtsest tervet Rootsi riiki hõlmavast majanduspoliitikast. Eriline *vabatsiooni* seisund oli Göteborgil.⁹ Õigustatult on ekspluateeritud väidet Rootsi majanduspoliitilisest ees- märgist tuua Venemaa-kaubandus Arhangelskist tagasi Läänemerele, mis tingis soodustuste tegemise Läänemeresõitudest huvitatuile. Samas ei tohi unustada koha- like linnade – Tallinna, Riia ja Narva privileege, mil- lega võõraste kaubandus oli reguleeritud neis linnades. Nii ei saa hollandlastele ja inglastele Göteborgis või- maldatud kaubandusvabadusi üheselt üle kanda Narva konteksti. Me võime küsida ka niimoodi: kas Rootsi riik oli kõigis eluvaldkondades huvitatud oma linnaõi- guste üliluslikkusest, unifikatsioonist ja inte- greerimisest? Kui, miks siis vaatamata mitmetele riiki- devahelistele lepingutele säilis Narva kodanike mono- pol teatud kaubaartiklitele, mida ainult nemad võisid turustada Venemaale?¹⁰ Sama retoorilise küsimuse esi- tasid inglise kaupmehed endisele Eestimaa kindralku- bernerile riiginõunik Anders Torstensonile, kes selle

probleemi edastas Kuninglikule Kommertskollegiu- mile.¹¹ Inglased lähtusid riikidevahelistest majandusli- kest kokkulepetest ja mitte kohalikest privileegidest. Viidates privileegides kinnitatud õigustele, jätsid narva- lased nii mõnegi ebasobiva kuningliku korralduse täit- mata, neid vaidlustades ja omapoolselt tõlgendades.¹²

Samasugust *seaduskuulekust* ja *kangekaelsust* pri- vileegide kaitsmisel näitasid narvalased teisteski elu- valdkondades, näiteks komplekteerides raadi, ehkki pri- vileegide kohaselt kinnitas väljavalitu kindralkuberner ja hiljem isegi kuningas, aga sellest lähemalt allpool.

Rootsi linnasoaduste võimalikku rakendamist, uni- fitseerimist ja linna integreerimist riiki on J. Naberil töös väga hea jälgida seoses võimude nn **rootsistamisprotsessi** kehtestamisega kooli- ja kirikuküsimustes, rae komplekteerimi- sel, viimase töökeele jpm osas. Siingi võib küsida – kas rootsistamispoliitika õnnestus või mitte? Kindlasti on õigus Naberil, kui ta kirjutab neist sise- ja majanduspo- liitilisest kaalutlustest (taustaks nii rahvusvahelised olud kui ka Rootsi Venemaa-poliitika), mis sundis riigi- valitsust suuremale liberaalsusele.

Üks esimesi suuremaid rootsistamiskatseid oli 1580.-90. aastatel seoses plaanidega koloniseerida Narva rootslastega (lk 14-15). Sellele järgnesid kiriku- ja koolielu enda kontrolli alla saamise katsed (lk 15-19) jne, mida aga ei õnnestunud ellu viia. 1615. ja 1617. aastal püüdis Gustav II Adolf juurutada rae töö- ja asjaajamisekeelena rootsi keelt (lk 23, 28), kuid needki korraldused ei jõustunud.

Juba tõsisem katse suruda läbi nn-*rootsi mudel* oli esimese Ingerimaa superintendendi Heinrich Stahli ametissemääramine 1641. Kuid taas olid valitsusele *rik- kad sakslased* meelepärasemad kui *vaesed rootslased*. Stahli laiaulatuslikke reformipüüdlusi taltsutati üldise merkantilistliku järeleandmispoliitika vaimus. Nagu J. Jheringi puhul tülis Eestimaa korporatsioonidega (lk 41-44) oli H. Stahli küll "luba" esindada valitsuse huve, aga seda ettevaatlikult, ja kui asi läks pikale (ehk untsu – *E.K.*), pidurdati esialgu temagi aktiivsust kesk- võimude enese poolt (lk 44-57). Uut rootsistamiskam- paaniat alustati seoses Kolmekümneaastase sõja lõpuga, mille tulemusel said linna rootslased oma triviaalkooli ja riigivõim saavutas saksa triviaalkooli üle kontrolli superintendendi ja konsistooriumi inspekteerimisõiguse näol. Linna raadi tugevdati kuningliku bürgermeistri Jakob Fougdtiga ning sisse seati linnusekrahvi amet (lk 58-67).

1640. aastaid iseloomustab keskvõimude huvi kasv Narva vastu. Lisaks bürgermeister J. Fougti tege- vusele rae töö ümberkorraldamisel, Ingerimaa esimese

superintendendi ametissenimetamisele ning Toomkiriku rajamisele (1649) langeb sellesse perioodi ka Narva kui teise pealinna idee (lk 37), (iseküsimus, mil määral teade Riiginõukogu sellesisulistest arutlustest narvalas-teni jõudis – *E.K.*). 1643. a avati Narva kaubandus lõp-likult välismaalastele¹³ ja 1648. a tollirendilepinguga võrdsustati linna kaubandustingimused täielikult Tal-linna ja Nyeniga.¹⁴ 1645 liideti Narvaga Ivangorod ees-märgiga tugevdada narvalaste positsioone kaubandus-konkurentsis.¹⁵ Samal ajal arutatakse Tartu Ülikooli võimalikku kolimist Narva (lk 38-40, 46). Kõik need lühikese aja jooksul toimunud muudatused ning ümber-korraldused mõjusid soodsalt Narva majanduslikule arengule ja kodanikkonna eneseteadvuse kasvule ning silmas pidades Vene-Rootsi sõja järgset linna õitseaga, ei olnudki ehk alati *veeks rootsistamisveskile*.

Hoopis järjekindlama rootsistamiskampaaniaga puutume kokku Karl XI ajal. Seejuures on Naber esile toonud isegi kaks etappi, mida ta nimetab Karl XI *esi-meseks ja teiseks lahinguks Narva all*. Esimese avalöö-giks oli 8. septembril 1673 kuninga nõue, et linna raad oleks võrdselt komplekteeritud nii rootslastest kui saks-lastest. Päevakorrale tõusis taas 1617. a korraldus kasu-tada suhtlemisel keskvõimudega rootsi keelt. Kohalikus asjaajamises säilis esialgu saksa keel. Kuid Karl XI segasid Narva privileegid ja tal tuli *esimeses lahingus* taanduda. Ressurssinõudev sõda 1674-79 ja redukt-siooni käivitamine ei lubanud valitsusel tekitada sot-siaalseid ja rahvuslikke pingeid, ehkki areng läks väära-matult keskvõimu tugevdamise ja kasvava sotsiaalse kontrolli suunas. 10. augusti 1676. a resolutsioonis kin-nitati rae õigust komplekteerida oma liikmed valimise teel ning terminile *rootslane* anti uus tõlgendus. Kõik need, kelle vanemad olid 30, 40 või 100 aastat elanud Rootsi krooni all ja kes ise olid sündinud Rootsi riigis, loeti rootslasteks. Nii oli riigis korraga kahte liiki roots-lasi. See oli keskvõimude poolt selge taganemine (lk 81-90).

Poliitika, mida 1670. aastatel oli ette valmistatud, tuli kontsentreeritult esile 1680. aastate esimesel poolel. See oli *teine lahing*. Keskvõimude eestvõitlejateks kujunesid Ingerimaa superintendent Johann Gezelius (1681-89) ning kindralkuberner Jöran Sperling (1683-91). Nende peacesmärk oli võrdsustada rootslased ja sakslased kiriku- ja kooliküsimustes (eelkõige mate-riaalses mõttes). Samuti tuli rootsistada Narva raad ja õigusemõistmine, unifitseerides need sarnasteks Rootsi ja Soomega. Rootsi ametikeele kasutuselevõttu enam edasi lükata ei võimaldatud. Alates 1686. aastast muu-tusid raeprotokollid rootsikeelseks (rootsikeelsed on ka stenogrammid ja alamkohtu protokollid, kolleegiumite

protokollid jäid saksakeelseks — *E.K.*). Alates 1684. a hakati Narva ja kogu Ingerimaa asju arutama Tartu Õuekohtu asemel Turus. Enam tähelepanu alla võeti rae komplekteerimine (lk 92-106).

Tooks omalt poolt ühe näite riigi reguleerivast osast ja nn rootsistamisest rae komplekteerimisel. Kui 13. oktoobril 1691 toimusid Narva raes surnud bürger-meister Ulrich Herbersi koha täitmiseks valimised, seati üles kaks kandidaati – sakslane Bastian Ritter ning rootslane Bengt Elfvendahl. Kuigi raeliikmete valik langes esimesele, ei leidnud ta kandidatuur ei Ingerimaa kindralkubeneri aset täitnud ooberst Rembert von Funcken toetust, kes meenutas vajadust täita bürger-mestri koht rahvuselt rootslasega (*natione Suecus*) ega ka Kuningliku Majesteedi kinnitust. Kuni 1699. aastani on B. Ritterile tasutud linna arveraamatute sissekannete alusel rachärra töötasu, ehkki veel 1695. aastal on teda kutsutud austavalt bürgermeistriks.¹⁶

Mitmete reservatsioonidega võime kokkuvõtteks konstanteerida, et kuningavõimul õnnestus Narvas juu-rutada nn *rootsi mudelit*, ehkki etniliste rootslastega sakslasi ühelgi elualal välja ei vahetatud.

Loobudes mitmesuguste faktivigade parandami-sest, vaatleks lõpuks veel töös kasutatud allikaid. Väite-kirja tugevamaks küljeks loeks rohkete Rootsi Riigiar-hiivi allikate publitseerimist. Raskesti kättesaadavad, kuid meie kultuuriajalugu puudutavad materjalid on töös sageli tsiteeritud kas täies ulatuses või olulisemate lõikudena. See võimaldab lisaks autori seisukohtadele ka lugejapoolset interpreteeringut. Samal ajal heidaks ette Eesti Ajalooarhiivi allikate nõrka kasutamist.¹⁷ Retsensent on veendunud, et Narva arveraamatute põh-jalik läbitöötamine oleks andnud tõhusat lisa nii rae töö kui ka kiriku- ja koolielu kohta. Naber on küll läbi luge-nud rae rootsiaegsed protokollid, kuid neis esile tulev keskvõimude reguleeriv osa ja rootsistamispüüdlus jääb väitekirjas kajastamata. On üllatav, et rääkides Narva kooli- ja kirikuelust ei ole Naber kasutanud Narva visi-tatsiooniprotokolle aastatest 1638-42.¹⁸

Hoolimata tutvustuses esile toodud märkustest on Jaak Naberi töö näol tegu tõhusa panusega Narva 17. sajandi kooli- ja kirikuloo, rae ja laiemalt linna õigus-liku asendi uurimisse. Jääb loota, et Naber laiendab oma uurimistööd nii Eesti- kui ka Liivimaale. Kirjuta-mata on ju veel ka 1930. aastatel planeeritud root-siaegse Narva ajaloo käsitus.

*P.S. Arvustus oli juba valmis, kui retsensendi töölauale jõudis Uppsalast J. Naberi väitekirja lühen-datud trükivariant.*¹⁹

Viited ja kommentaarid

¹ J. Naber. Riiklikud ehitus- ja kindlustustööd Tallinnas XVII sajandi lõpul vaadelduna majanduslikust aspektist. // Tartu Riiklik Ülikool. Ajaloalaseid töid. VI. ÜTÜ Ajalooringi kogumik. Tartu, 1977. Lk 117-150.

² Vt näiteks 17. sajandi osas: J. Naber. Koolid Eesti linnades 17. sajandi teisel poolel. // Nõukogude Kool. 1984. Nr 7. Lk 41-45; J. Naber. Koolid Eesti linnades 17. sajandi teisel veerandil. // Nõukogude Kool. 1981. Nr 7. Lk 50-53; J. Naber. Tallinna gümnaasiumi asutamine ja algus. // Keel ja Kirjandus. 1981. Nr 5. Lk 257-272; J. Naber. Tallinna gümnaasiumi asutamine. Kooli asukoht ja hoonestik. // Tallinna 1. Keskkool 1631-1981: NSV Liidu vanima keskkooli minevik ja tänapäev / Koost. E. Laul. Tln, 1981. Lk 11-22; J. Naber. Tallinna gümnaasium 17.-18. sajandil. // Ibid. Lk 23-48.

³ Eesti kooli ajalugu. 1 köide. 13. sajandist 1860. aastateni. / Tegevtoimetaja E. Laul. Tln, 1989.

⁴ J. Naber. Swedish Government Authorities and School Education in Estonia. // Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.-18. Jahrhundert. / Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia 11. Stockholm, 1993. S. 335-364.

⁵ Narva vene kogukonna kohta vt lähemalt: A. Soom. Ivan-gorod als selbständige Stadt 1617 - 1649. // Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1936. Tartu, 1937. S. 215 - 316; E. Küng. Narva vene kaupmees- ja kodanikkond 17. sajandi teisel poolel. I. // Kleio. Ajaloo Ajakiri. 1995. 3. (13). Lk 43-52.

⁶ Narva inglise kogukonna kohta vt lähemalt: H. v. Bruiningk. Englische Kaufleute in Narva. // Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands. Jg. 1909. Riga, 1910. S. 14-15; D. Erpenbeck. Die Engländer in Narva zu schwedischer Zeit // Zeitschrift für Ostforschung. 38. Jg. 1989. Heft 4. S. 481-497; E. Küng. Trading Conditions of the English in Narva in the Second Half of the 17th Century. // Kleio. Estonian Historical Journal. Special Issue in English. 1994. P. 18-23.

⁷ Peaaegu neli aastat peale vallutust sai Narva 22. juulil 1585 Johann III-lt oma esimesed rootsiaegsed privileegid, milles fikseeriti Rootsi linnaseaduste kehtestamine: EAA, 1646-I-1. L 15p.

⁸ A. Soom. Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina (aa. 1644-1653). // Ajalooline Ajakiri. 1934. Lk 18; A. Soom. Teos Narva ehitusajaloost: Sten Karling: Narva. Eine baugeschichtliche Untersuchung. Tartu, 1936. 384 lk, 198 pilti ja 2 kaarti. // Eesti Kirjandus. 1936. Lk 589.

⁹ H. Almquist. Göteborgs Historia. Grundläggningen och

de första hundra åren. I Delen. Göteborg, 1929. S. 227-250, 591-636.

¹⁰ E. Küng. Handelsverhältnisse für Fremde in Narva im 17. Jahrhundert. // Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.-18. Jahrhundert. / Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia. 11. 1993. S. 179-192;

Tasub meenutada kuningliku komissari Peter Anton Loo-feldti seisukohta, et Narva on küll Rootsi linn ja teda tuleb teiste Rootsi linnadega samastada, kuid tänu kohalikule omapärale toimub kaubandus ja võõraste liikumine teisel kujul: Narva, den 29 augusti 1643. - Peter Anton Loofeldts betän-kande över Narvas förutsättningar att bliva en stapelstad för ryska och internationella handeln. // Ekonomiska förbindelser mellan Sverige och Ryssland under 1600-talet: Dokumenter ur svenska arkiv. Stockholm, 1978. Nr 13. S. 61-62.

¹¹ Rootsi Riigiarhiiv (=SR), Kommerskoll. till K. Maj.:t; 5 (1676-80); 4. Okt. 1676.

¹² Vt näiteks: E. Küng. Narva vene kaupmees- ja kodanik-kond. Lk 44 jj.

¹³ E. Küng. Handelsverhältnisse. S. 180.

¹⁴ A. Soom. Die Politik Schwedens bezüglich des russischen Transithandels über die estnischen Städte in den Jahren 1636-1656. // Õpetatud Eesti Seltsi Toimetused XXXII. Tartu, 1940. S. 28-51, 79-128; E. Küng. Handelsverhältnisse. S. 180-181; A. Weinmann. Reval 1646 bis 1672: Vom Frieden von Brömsebro bis zum Beginn der selbstständigen Regierung Karls XI. // Historische Forschungen: hrsg. von der Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen. Bonn, 1991. S. 11-17.

¹⁵ A. Soom. Ivan-gorod. S. 272-281.

¹⁶ SR, Livonica II, Vol. 190, 206; EAA. 1646-I-1-1092.

¹⁷ EAA Narva magistraadi fondi nimistu 2 puhul on eksitav vana viiteaparatuuri kasutamine. 1985. aastal süstematiseeriti nimistu ümber ja säilikud said uue numeratsiooni.

¹⁸ EAA. 1187-2-5156, 5157.

¹⁹ J. Naber. Motsättningarnas Narva: Statlig svenskshetspo-litik och tyskt lokalvälde i ett statsreglerat samhälle, 1581-1704. // Opuscula Historica Upsaliensia 15. Uppsala, 1995. 156 s.

Enn Küng

Väljarännanud eestlaste uurimine geograafide diplomitöodes 1970. aastail

Ott Kurs

Eellugu

Venemaale väljarännanud ja rajamaadel elanud eestlastest ja lähihõimlastest on siinkirjutaja huvitunud juba varases lapsepõlves. Algteadmised nende kohta olen saanud oma emalt ja hiljem ka isapoolsetelt, Venemaalt naasnud sugulastelt. Mäletan, kuidas sügisel 1943 toodi Mustveesse Venemaa eestlasi, kes siis suurematesse taludesse majutati. Nii leidis minu lapsepõlvkodust umbes kilomeeter eemal metsavahi talus peavarju Rüütli-nimeline perekond. See koosnes vanast abielupaarist umbes 13-aastase pojaga ning umbes 30-aastase tütre ja kahe tütre tütreaga. Nende noorem tütar invaliidist vene mehe ja kahe lapsega majutati ühte teise tallu. Vanapaari kaks poega oli võetud punaväkke, kusjuures üks neist oli jäänud Leningradi piiramisrõngasse. Kaugematesse küladesse majutatud isapoolset naissugulastelt kuulsime bolševike hirmutegudest Peipsi taga. Nende mehed olid kadunud stalinlikesse hävituslaagritesse. 1946 läksin kooli, kus tollal õppis eesti laste (osa neist oli Venemaalt pärit) kõrval ka Ingeri soomlaste lapsi. Minuga samas klassis oli Verner Melto (koolis kirjutati: Meldo), kes aga 1948 koos vanematega välja saadeti. Verner oli minust kolm aastat vanem.

Kirjutatud teavet Venemaa eestlaste ja hõimurahvaste kohta oli minu noorusaastatel võimalik hankida *Eesti ajal* ja *Saksa ajal* ilmunud raamatutest. Hiljem hakkasingi endale neid soetama. Nii ostsin 1958 *täiturult* teose Setumaa (Eesti III. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts 1928) ning kavatsesin hakata uurima setusid, eriti teisepool 1944 kehtestatud piiri, st Petseri rajoonis.

1957-59 töötasin endise Lellepi (tollase Võidu) tehase valutsehhis vormijana ja kärnitegijana. Valutsehhis oli Petserimaalt pärit venelasi, Tartu tüdrukuga abiellunud Juurovi-nimeline Venemaa eestlane, Inglismaalt naasnud Russaku-nimeline eestlane ning rohkesti ingeri-soomlast. Petserimaalastega tuli tollal suhelda vene keeles, kuid ingerlased rääkisid eestlastega soomepärast eesti keelt. Minu teada üks tollaseid töökaaslasid, 1934 Irboska kandis sündinud venelanna, abiellus hiljem eestlasega ja hakkas kodus eesti keelt rääkima.

Uurimiskavad

Pärast seda, kui minust oli 1959 saanud statsionaarne geograafiaüliõpilane, rääkisin oma huvist Setumaa ja hõimurahvaste vastu osakonna- ja kateedrijuhatajale Endel Varepile (1915-88). Viimase jutu kohta vastas Varep lühidalt: *Meil on siis ühised huvid*. Hõimurahvaste geograafilise uurimisega Tartu ülikoolis püüdsid tollased üliõpilased alustada 1960, mil nad rajasid üliõpilaste teaduslikku ühingusse kuuluvas geograafia ringis etnogeograafia sektsiooni. Ürituse algatajaiks olid tudengid Madis Aruja (1936-95), Tiit Petersoo, Enn Loik ja Ott Kurs. Sektsiooni vanemaks sai Enn Loik, juhendajaks õppejõuks määrati Leo Tiik. Eesmärgiks võeti tollase Nõukogude Liidu võimkonnas elanud soome-ugri rahvaste tundmaõppimine. Üliõpilaste üritust toetas ettevaatlikult kateedrijuhataja Endel Varep, kes kord küll avaldas kartust, et meid võidakse hakata süüdistama natsionalismis. Selline kartus oli tollal täiesti põhjendatud. Varepi toetusel arvati geograafiaringi ülesannete hulka *Soome-ugri rahvaste geograafilise uurimine*. Geograafiaringi aastakoosolekul detsembris 1960 pidasin ettekande läänemeresoome väikerahvaste saatusest.

Ühel jutuajamisel Varepiga selgus, et 1960 oli tema kutsel Tartut külastanud ning seejärel ka soome-ugri keelte professori akadeemik Paul Aristega (1905-90) kokku saanud Permi ülikooli etnograafist geograafiaprofessor Boris Višnevski (1891-1965). Noores eas oli ta permi-komisid uurinud. Tänu Višnevski vahendusele avanes mul võimalus Petseri setude asemel uurida hoopis kaugemat hõimurahvast. Suvel 1961 töötasingi kaks kuud Permi-komi ringkonnas. Kogutud materjalidest valmis ettekanne geograafiaringis ja kursusetöö; kaugemale tollastes tingimustes ei õnnestunud jõuda. Leningradi ja Moskva geograafiakeskustega tihedates sidemetes olnud majandusgeograafia juhtiva õppeju Salme Nõmmiku (1910-88) mõjutusel liitus etnogeograafia sektsioon peagi geograafiaringi majandusgeograafia sektsiooniga, mis oli rajatud juba 1954/55. õppeaastal. Majandusgeograafias nähti tollal veel põhiliselt tootmisgeograafiat, kuigi mõne aja pärast hakkas nõukoguliku majandusgeograafia uurimisaine laienema ning haaras endasse ka rahvastikugeograafia.

Pärast ülikooli lõpetamist valisin endale töökohaks Mustvee I Keskkooli lootuses, et kooliõpetaja suvevaheagu saab kasutada uurimistööks Venemaal, ka Peipsi vastaskalda Oudova piirkonnas, kus küll enam eestlasi ei elanud. Kuigi Oudova kandis jäi käimata, õnnestus mul koolivaheagu kasutades külastada vepslaste (1963), vadjalaste ja isurite (1964) ning turgi rahva karaiimide (1965) asualasid. Viimase retke vepslaste juurde tegin 1968, siis juba geograafia kateedri nooremteadurina.

Minu taotlus paluda teaduslikuks juhendajaks tuntud etnogeograaf Solomon Bruk (1920-94) ja alustada kandidaaditööd vepsa teemal ebaõnnestus hoolimata sellest, et mul oli Varepi toetus. Oma mõju oli seejuures ka geograafia kateedri jaotamisel kaheks 1968. Nii tuli mul majandusgeograafia alal kõrghariduse saanuna jääda nooremteadurina majandusgeograafia kateedri koosseisu. Pärast väitekirja *Haldusjaotuse majandusgeograafilised alused* kaitsmist 1971 hakkasin jälle tasapisi tegelema soome-ugri rahvastega. Koostasini ka uurimisprogrammi, mis aga 1972 majandusgeograafia kateedri juhataja poolt tagasi lükati.

Vahepeal (1971) oli füüsilise geograafia kateedri juhataja Varepi juhendamisel valminud diplomitöö Alksne eestlastest. Seejärel andis Varep samalaadsete tööde juhendamise (õppeülesande korras) mulle. Nii juhendasingi diplomitööid Volgamaa eestlastest (1975) ning Volga-Kama piirkonna soomeugrilastest.¹ 1975 füüsilise geograafia kateedri ja ühtlasi geograafia osakonna juhatajaks saanud Ants Raik (1931-94) oli huvitatud Venemaa eestlaste asualade loodusoludest. Tema juhendamisel valmiski asjakohane diplomitöö (1978), mille autor sai siis suunamise Petseri eesti keskkooli. Saatsin talle sinna esialgse kava Petseri rajooni setude uurimiseks. Kahjuks tuli aga meie kasvandik Petserist ära juba järgmisel kevadel. Oma tollasest arusaamast hõimlaste uurimise alal olen kirjutanud järgmiselt: ... uurali rahvaste etnogeograafiline uurimine peaks hõlmama peale traditsioonilise etnoste leviku väljaselgitamise veel nende geograafilise asendi ja etnoste ning looduskeskkonna vaheliste seoste analüüsi eri ajaloo perioodidel. Eesti NSV teadlaste tegevusväljaks oleks kõigepealt Eesti territooriumil elanud ja praegu elavad etnosed, samuti eestlaste rühmad teistes vennasvabariikides. Kindlasti vajaksid meiepoolset võrdlevat uurimist ka teised läänemeresoomlased (liivlased, vadjalased, isurid, ingeri soomlased, vepslased, karjala, tihvini, valdai ja tveri karjalased), samuti laplased. Viimaseid peaks uurima loomulikult koostöös Leningradi ja Petroskoi vastava ala spetsialistidega.²

Samas esitatud töökavandis olen toonud geograafilise asendi ja looduskeskkonna toime asustusareali

sisemisele territoriaalsele ning sotsiaalsele ja demograafilisele struktuurile, tegevussfääridele, olmele ning vaimsele kultuurile ja etnilistele protsessidele, samuti etnoste mõju maastikule. Oma tollaseid arusaamasid etnogeograafiast ja sellekohasest uurimissuunast olen tutvustanud ka soome ja inglise keeles.³ Järgnevas võtan kokku 1970. aastate üliõpilasuuringuste tulemused väljarärganud eestlaste asualadel.

Alüksne eestlased

1969 koostas üliõpilane **Vaike Lorents**⁴ kirjanduse põhjal kursusetöö *Eestlastest Alüksne rajoonis*. Samal ja järgmisel suvel (15. juunist 2. augustini) kogus ta Alksne ja Ape linnast ning Alksne rajooni külanukogudest andmeid eestlaste kohta. Andmete täpsustamiseks käis ta läbi kõik sealsed eesti pered. Diplomitöö kirjutamise käigus õnnestus tal veel kasutada ka 1970. a rahvaloenduse materjale. Alüksne rajooni 2244 km² suurusel maa-alal elas tollal 21.180 inimest, neist 500-600 eestlast. Diplomitöö autor seadis ülesandeks selgitada välja eestlaste arv ning levik Alksne piirkonnas minevikus ja kaasajal ning uurida eestlaste olustikku, majandustegevust ja kultuurielu.

Alüksne eestlaste päritolu kohta märgib autor, et leivud ehk koiva maarahvas on kas liivlaste järeltulijad või siis umbes aastal 1600 Võrumaalt väljarännanute järglased. Eestlaste väljarändu 19. sajandi lõpus ja 20. alguses on autor püüdnud välja selgitada küsitlemise teel. *Küsimuse üksikasjalikumaks uurimiseks tuleks kasutada arhiivimaterjale, milleks autoril kahjuks ei olnud võimalusi*, märgib ta. Diplomitöö esimene osa on pühendatud uuritava ala asendi, suuruse, loodusolude ning rahvastiku ja majanduse iseloomustamisele. Töö põhiosa *Eestlased Alüksne rajoonis* käsitleb leivusid, eestlaste sisserännet 19.-20. sajandil, olukorda Läti Vabariigi ja nõukogude ajal. Eestlased on kaardile kantud punktmeetodil: ühele punktile vastab viis inimest. Samas käsitletakse ka Eesti-Läti piiri küsimust 1920. Läti pool piiri elas 1922 umbes 25 000 eestlast, neist Alüksne alal ligikaudu 1500, 1929 oli Alüksne vallas 200 eesti talu. Alüksne linnas töötas eesti algkool ja haridusselts. Eestikeelseid õpetajaid aitas koolitada Võru õpetajate Seminar. Kavandatud eesti keskkool jäi asutamata. 1927 alustasid ka Apes tööd eesti algkool ja haridusselts. Halvemad olid kultuuri- ja haridusolud Vana-Laitsnas. Et erinevate eesti asustuskollete omavaheline suhtlemine oli nõrk, siis püüdsid sidemeid arendada just seltsid.

Nõukogude ajal vähenes eestlast arv oluliselt. Nooremad inimesed asusid ka linnadesse või tulid Eestisse (Tartuski on selliseid eestlasi; kohtasin 1969 üht Liepnast tulnud meest, kes oli Mäe tänavale endale

maja chitanud). Majaraamatute alusel tegi diplomitöö autor Alüksne rajoonis kindlaks 552 eestlast; neist elas Alüksnes 105, Apes 47 ja maal 400. Kõige enam eestlasi (98) oli Eesti piiri lähedal Vecelaicene (Vana-Laitsna) külanõukogus, kus tollal oli veel eestlaste poolt asustatud külasid (Brivnieki, Leja jt). #Mrkalne külanõukogus (valdavalt Garjuri külas) elas 60 eestlast. 41,9% Alüksne, 70,2% Ape ja 57,2% maapiirkonna eestlastest olid pensionialised. Et eestikeelsed koolid puudusid, oli noorsugu tublisti lätistunud. Alüksne raamatukogust oli siiski võimalik laenutada eestikeelset kirjandust. Mitmes peres oli tellitud *Nõukogude Naine* ja *Kodumaa*.

Lisaks kaartidele ja tabelitele on diplomitöös mitmeid fotosid vanemast ajast. Fotode hulgas autori omi ei leia. Ka ei osanud diplomitöö autor läti keelt.

Eesti asundused Volgamaal

1973. ja 1974. a suvel kogus üliõpilane **Kersti Lepasaar**⁵ andmeid Volgamaa endistes eesti asundustes. 1975. a kaitstud diplomitöö esimeses osas käsitletakse väljarändamist põhjustanud ajaloolisi tingimusi, eesti asunduste loomist ning Volgamaa loodusolusid. Selle osa kirjutamisel on kasutatud nii kirjandusallikaid kui ka küsitlust. Andmed asunduste loomise ja arengu kohta pärinevad täielikult küsitlusel. Edasi tuleb juba üksikasjalikum asustuse, rahvastiku ja põllumajanduse kui põhilise tegevusala iseloomustus. Täpsemalt peatatakse majanditel, kuhu uuritud eesti asundused kuulusid. See osa on koostatud kolhoosikeskustesse kogutud materjali põhjal. Takistavaks asjaoluks materjali kogumisel mähib diplomitöö autor asunduste laialipaisatust ja halbu teolusid. Paljudel asundustel puudus rajoonikeskusega regulaarne ühendus. Diplomitöös on rohkesti tabeleid ja kaarte ning autori fotosid.

Esimene, Lifljandka asundus rajati Samara kubermangu Novouseni maakonnas 1858. Selle elanike arv ulatus alguses 123ni. 12 aastat hiljem rajati kolme kilomeetri kaugusele 400 elanikuga Baltika. 1880. aastail tekkisid samasse maakonda veel Goretsk ja Estonia. 1970. aastate alguseks olid säilinud just viimatinimetatud, mis kuulusid Saratovi oblasti Krasnõi Kuti rajooni. Samara kubermangu põhjaossa kujunes 1860 samuti Lifljandka-nimeline asundus. Sellest 130 elanikuga asulast kujunes kogu piirkonna tähtsaim keskus. Aasta hiljem loodi naabrusse 113 elanikuga Baltika ja 95 elanikuga Estonka. Soodne kliima ja viljakad mullad meelitasid juurde uusi asunikke. Nii kujunes 1865 külade ahel: Lohuküla, Sabali, Kivijärve, Lehmaküla ja Vasiaküla. Neile lisandus veel Uusküla ehk Tšesnokovka. Uurimuse läbiviimise ajaks oli neist säilinud neli: Lohuküla, Baltika, Lifljandka ja Uusküla. Külad kuulusid

Kuibõševi oblasti Koki rajooni. Enamik Volga vasakkalda eesti asundusi oli rajatud Liivimaalt ümberasujate poolt. Simbirski (Uljanovski) aladele oli rännatud aga valdavalt Eestimaa kubermangust. 1872 rajati Ogibnoe, mis aga mõne aasta pärast hüljati. Uueks asunduseks sai 400 elanikuga Smorodino. Neli aastat hiljem rajati lähedusse Lapšanka, mis hiljem samuti välja suri. Kõik need asundused paiknesid hilisema Sengilei rajooni maa-alal. Naabrusse Terenga rajooni rajati asundused 1880. aastail. Neist olulisemaks sai 250 elanikuga Svetloe Ozero, kuhu hiljem tuli eestlasi nii naaberasundustest kui ka Kaukaasiast. Svetloe Ozerost lahkunud löid omakorda Tšambuli ja Selenetsi metsakülad, mis aga ei säilinud. Sajandi lõpus tekkisid rahvarohked asundused kubermangu äärealal. Nendegi - Lommi ja Dobrovo - asutajate hulka kuulus endisi Svetloje Ozero elanikke. Viimasteks eesti asundusteks olid kubermangu lääneosas rajatud Tšistopolje ja Estonski. Esimene neist likvideeriti 1960. aastate lõpus seoses turbatootmise laiendamisega. 1970. aastate alguseks oli veel säilinud Barõši rajooni metsaküla Estonski. 19. sajandi 2. poolel Volgamaale rajatud 23st eesti asundusest oli 1970. aastate alguseks säilinud 11: viis Uljanovski, neli Kuibõševi ja kaks Saratovi oblastis. Autor on esitanud tüüpilisemate asulate põhiplaanide joonised. Hajaküla näitena on Svetloe Ozero, tänavkülanäide on toodud Lommi ja liit-tänavkülanäide Baltika.

Kui 1918 elas Simbirski kubermangus 2000 ja Samara kubermangus 2500 eestlast, siis aastaks 1974 oli nende koguarv Volgamaal kahanenud 370ni. Diplomitöös on toodud tabelid eestlaste arvu muutuste kohta ning näidatud endiste eesti asunduste rahvuskoosseis 1974. Eestlased olid paremini säilinud väikestes Uljanovski oblasti metsakülades: Dobrovo 98st elanikust oli eestlasi 55 (56,1%), Svetloe Ozero 53st 28 (52,8%). Soodsama asendiga külates oli nende osatähtsus tunduvalt väiksem. Nii oli Estonski 53st elaniku hulgas eestlasi vaid 8 (15%). Eestlastele ebasoodne olukord oli ka suuremates asulates: Lommi 236st elanikust oli eestlasi 63 (27%), Smorodinos (Sengilai rajoon) 200st 28 (14%). Väike oli eestlaste osatähtsus ka Kuibõševi oblasti asulates: Uuskülas 155st 12 (7,7%), Lohukülas 109st 14 (12,8%), Baltikas 109st 23 (21,1) ja Lifljandkas 103st 9 (8,7%). Umbes samasugune oli olukord ka Saratovi oblastis, kus Goretski 290st elanikust oli eestlasi 61 (21%) ja Baltika 323st elanikust 69 (21,4%). Nagu näha, erinesid säilinud asundused rahvaarvu poolest: Saratovi oblasti stepikülad olid tunduvalt suuremad Uljanovski oblasti metsaküladest. Eestlased olid vanemaalsed; laste osatähtsus oli suurem lõunapoolsetes asundustes.

Edasi käsitletakse eesti kolhooside rajamist ja hili-semat olukorda, mil eestlased moodustasid vähemuse vene-tšuvaši-mordva-kasahhi rahvastikuga kolhoosides. Tuuakse näiteid eestlaste kohanemisest uute tingimus-tega (asulate hoonestus, põllumajandustegevus).

Diplomitöö autoril oli kogutud rohkesti aines-tikku. Olime juba kokku leppinud selle edasises kasuta-mises kui autorit tabas raske perekondlik õnnetus, mis võttis talt soovi uurimistöö jätkamiseks.

Eesti asunduste loodusolud

Üliõpilane *Tiit Uibo*⁶ võttis oma klimatoloogist juhendaja soovitusel uurimuse aluseks inimest ja tema tegevust mõjutavate looduslike keskkonnatingimuste üldised printsiibid. Nende alusel võrdles ta Nõukogude Liidus elavate eestlaste keskkonnatingimusi Eestis elavate eestlaste omadega. Inimese biokliima karakteristi-kutest oli kasutatud neid, mille kohta osutus võimali-kuks saada territoriaalseid andmeid. Nii vaadeldi mediti-siinigeograafilist olukorda puukentsefaliidi ja malaaria ohu seisukohalt. Suuremat tähelepanu pöörati agrokli-maatiliste tingimuste iseloomustamisele, sest need olid väljarändamispiirkondade elanikele majadustegevuse jaoks suuresti määravad. Töö alguses käsitletakse eest-laste väljarändu ning tuuakse inimese töö- ja elutingi-muste hindamise alused. Seejärel antakse väljarännanud eestlaste looduskeskkonna hinnang põllumajanduse arendamiseks ja asulate rajamiseks. Lõpuks võrreldakse eesti asundusi ja elamuid Abhaasia Gagra rajoonis, Krimmis, Volgamaal ja Siberis.

Diplomitöö autori järelduste kohaselt erinevad loodusolud Eestist kõige vähem Siberis (just suve osas), Kaukaasia ja Krimm on aga oma pika ja mitte eriti kuum suvega soodsad nii põllumajanduse kui ka elu-tingimuste seisukohalt. Krimmi potentsiaali majandusli-kus mõttes vähendab põudade esinemine. Kõige raske-mad tingimused kohanemiseks olid Volgamaal, kus valitsevad kuumad ja põuased suved, suhteliselt karmid talved ning põllumajandusele kahjulik pinnase-ero-sioon. Eestiga võrreldes on Siberi mõnede piirkondade talved tunduvalt karmimad. Suve termilise režiimi osas on ümberasumispiirkondades soodsam kiirgusrežiim; Eestiga sarnaseks ultraviolettkiirguse defitsiidiga piir-konnaks on Tomski oblast. Ümberasunute elamud arvestavad kohalikke kliimatingimusi ja chitusmater-jale. Nii kaitsevad Volgamaade väikeste akendega samaanelamud inimesi liigse päikesekiirguse eest, Siberi elumajad aga sarnanevad Eesti omadega. Külade tüübid õuede paigutuse mõttes vastavad üldiselt uuel

asualal valitsevatele, kuid mitmel puhul (Abhaasias ja kohati Siberis) on aga selgelt jälgitav püüd säilitada tra-ditsioonilist eesti külapilti. Võrdusandmed on esitatud tabelite ja joonistena. Diplomitöö autor lootis, et tema toodud andmestik pakub huvi eesti väljarändajate adap-teerumise ja edasise käekäigu uurijaile.

Sellega lõppes Eestist väljarännanute järglaste geograafilise uurimise esimene katse. Käesolevate ridade kirjutaja püüdis oma kavandis püstitatud teise-gi eesmärgi, Teise maailmasõja ajal Eestist lahkuma sun-nitud sakslaste ja rootslaste soolis-vanuselise koosseisu uurimise poole, kuid pörkus juba esimesel katsel ületa-matutele (ideoloogilistele) takistustele. Nii et selles valdkonnas ei jõutud isegi katseteni. Uus ajajärk saabus 1980. aastate lõpus, millele järgnes Hill Kulu diplomi-töö 1992⁷ ja magistratöö 1993.

Viited

¹ O. Kurs. Uurimus idapoolsetest soome-ugri rahvastest. // *Akadeemia*. 1991. Lk 1759-1764.

² O. Kurs. Etnogeograafia ja fennougristika. Rezjume: Etnogeografija i finno-ugrovedenie. Zusammenfassung: Ethnogeographie und Finnougristik. // *Fenno-Ugristica*. Trudõ po finno-ugrovedeniju 2. Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, vihik 382. Tartu, 1976. Lk 37-44.

³ O. Kurs. Etnomaantiede ja fennougristiikka. Summary: Ethno-Geography and Finnougristics. // *Suomen Antropologi*, 1978. S. 131-135, 161.

O. Kurs. On ethnogeographical research of Baltic Finns, settled on the territory of the Soviet Union. // *Estonia. Selected Studies on Geography*. Tallinn, 1980. P. 70-80.

O. Kurs. Etnien kehitys ja etnomaantiede. // *Maapallo*, 1981. S. 67-71

⁴ V. Lorents. Eestlased Läti NSV Aluksne rajoonis. Diplo-mitöö. Tartu Riiklik Ülikool, Füüsilise geograafia kateeder. Tartu, 1971. Käsikiri TÜ geograafia instituudi raamatukogus.

⁵ K. Lepasaar. Eesti asundused Volgamaal. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool. Füüsilise geograafia kateeder. Tartu, 1975. Käsikiri TÜ geograafia instituudi raamatukogus.

⁶ T. Uibo. Vennasvabariikides paiknevate eesti asunduste looduslike tingimustest. Diplomitöö. Tartu Riiklik Ülikool, Füüsilise geograafia kateeder. Tartu, 1978. Käsikiri TÜ geograafia instituudi raamatukogus.

⁷ H. Kulu. Eestlased maailmas. Ülevaade arvukusest ja paiknemisest. Summary: Estonians in the world. An overview of quantity and localization. Tartu Ülikool, Majandusgeograafia kateeder. Tartu, 1992. Käsikiri TÜ geograafia instituudi raamatukogus.

Eraarhiivide erastamisest Eestis^{*}

Priit Pirsko

Tahan kohe alguses ära öelda, et minu kirjutise teema on tõepoolest vastuoluline ja mõttetu. Seega ei ole tegemist trükiveakuradiga ning loodetavasti pole ka jäägitult tegemist siinkõneleja asjatundmatuse või küündimatusega. Käesoleva ettekande pealkiri võiks eelkõige mõjuda ohuviibana, osutades mõningasele teoreetilise-legitiimsusele peataolekule meie arhiivinduses. Järgnevate minutite jooksul kõnelen niisiis arhiivide kohast ühiskonnas, rõhuasetusega eraarhiividel ning konverentsi üldsuunitlusest johtuvalt eriti isikuarhiividel nii kodu- kui välismaal. Pisut tuleb juttu ka sellest, kuidas arhiive saaks erastada. Muide, arhiivide all pean ma nüüd ja edaspidi silmas mitte asutust, kus hoitakse dokumente ega ka mitte spetsiaalhoonet, vaid *dokumentide ehk arhivaalide kogumit* Kõige laiemas tähenduses on arhiive võimalik jagada kaheks:

* avalik-õiguslikeks arhiivideks, kuhu koondatakse eelkõige riigivalitsemise ning samuti muude riigi- ja munitsipaalasutustega seotud dokumentatsioon, ning

* eraarhiivideks. Inglise keeles vastavalt *public archives* ja *private archives*.

Nõukogude võimu tingimustes oli asi veelgi lihtsam. Eraarhiividel, nii nagu muulgi eraomandusel riigi ja kollektiivse omandi kõrval kohta polnud. Isiklikus omandis võis küll põhimõtteliselt leiduda arhivaale, kuid need ei saanud mingil juhul olla legaalseks ostu-müügi objektiks. Reaalset käsutusõigust nõukogude kodanikul seega vanade dokumentide üle ei olnud. Kõik vähegi riiklikult või kultuurilooliselt oluline kuulus NSV Liidu Riiklikku Arhiivifondi.

Toon ühe näite: kolhoosnik Jüri Jürissoni vanaisa poolt 1905. aasta segaduste ajal *pihatapandud* vakuraamat oli 1980. aastail vaatamata sellele, et see ei paiknenud puhtfüüsiliselt mitte arhiivis, vaid perekonnapäberite hulgas — veelgi enam — vaatamata sellele, et mitte keegi peale Jüri Jürissoni selle vakuraamatu olemasolust teadlikki polnud — täpselt samasugune N. Liidu Riikliku Arhiivifondi osis nagu Koidula kiri Kreutzwaldile või härrade Molotovi ja Rippentropi poolt allakirjutatud leping. Igaks juhuks teen siinkohal õienduse, et

erinevalt Koidulast, Kreutzwaldist, Molotovist ja Rippentropist on Jüri Jürisson siinkirjutaja puhtakujuline väljamõeldis.

Eesti jaoks muutus olukord 16. augustil 1990, mil Vabariigi Valitsus andis oma määruses korralduse asuda looma *Eesti Arhiivifondi*. Sama määrus sätestas: *Eesti Vabariigi arhiivitööd ja asjaajamist reglementeerivate normatiivaktide väljatöötamiseni juhinduvad /.../ riiklikud arhiivid oma tegevuses nendest seni kehtivatest normatiivdokumentidest, mis ei ole vastuolus Eesti Vabariigi seadusandlusega.*

Kuna praegu, viis aastat hiljem, on see valitsuse määrus endiselt ainsaks Eesti arhiivindust kõrgemal tasandil reguleerivaks dokumendiks, siis peatun pisut pikemalt mõnel sellest tõsiasiast tuleneval loogilisel järeldusel.

Esiteks, mida rohkem lisandub uusi, ühiskonda üha detailsemalt reguleerivaid seadusi ja muid alusdokumente, seda vähem jääb alles sellist ollust nõukogudeaegses arhiivinduslikus reeglistikus, mis oleks ühemõttelises kooskõlas Eesti Vabariigi seadusandlusega. Reaalsuses tähendab see seda, et eksimuste vältimiseks ei juhindu riiklikud arhiivid mitte niivõrd omaaegsest nõukogude arhiivifondi põhimäärusest ja sellest tuletatud aktidest, vaid arhivaaride sisetundest. Viimane on kehtivate seadustega eeldatavasti väiksemas kollisioonis kui põhimäärus, kuigi, möönan, *a priori* seda väita ka ei saa.

Teiseks, kuigi NSV Liidu Riiklik Arhiivifond on teisenenud kujul taganenud Peipsi taha, jääb selguseks kelle või mille poolt täideti tekkinud arhiivinduslik vaakum. Mul ei ole andmeid, et oleks loodud midagi, mida võiks kutsuda *ühtseks Eesti Arhiivifondiks* (nõnda nagu 1990. aasta määrus kohustas). Samas on kindlalt teada, et kodumaa pinnal tegutseb paarkümmend riiklikku arhiivi, mis leiavad riigi poolt ka igal aastal hädapärasest finantseerimisest.

Kolmandaks, ja see on oluline praeguse teema puhul, eraarhiive Eesti Vabariigis teoreetiliselt, st arhiiv-

vinduslikus mõttes, olemas ei ole. See, et nad praktiliselt eksisteerivad, on iseküsimus.

Vaatamata sellele, et seadusandja pole eraarhiivide suhtes mitte mingisugust seisukohta võtnud, eksisteerivad need arhiivid, olles moodustunud kas isiku, perekonna, eraettevõtte või mingi muu eraõigusliku subjekti tegevuse tulemusena. *Milles siis asi?*, võidakse küsida, mis pole keelatud, see on ju lubatud. Seda enam, et Eesti elus on sarnaseid *pole keelatud, järelikult lubatud* fenomene teisigi. Arvan ometi, et nii arhiivide kui ka ühiskonna jaoks tervikuna oleks hädavajalik eraarhiivide seisund ühemõtteliselt kindlaks määrata, st eraarhiivid ka arhiivinduslikus mõttes legaliseerida. Katsun seda järgnevalt põhjendada, käsitledes näitena eraarhiivide üht osa — isikuarhiive.

Niisiis, mida tuleks teha eraarhiivide erastamiseks Eestis? *Esiteks*. Tuleb luua seadusandlik alus arhiivinduslikule tegevusele Eestis, sealhulgas ka eraarhiividele. See tähendab arhiiviseaduse vastuvõtmist kõige kiiremas korras. Nagu hetk tagasi vihjasin, võidakse ju ka väita, et eraarhiiv on eraarhiiv nii või teisiti, nii seaduse olemasolu korral kui ka ilma seaduseta. Tegelikult see päris nii ei ole. Enamik inimesi toodab Eesti Vabariigis dokumente. Ähmaseks jääb aga, millisest hetkest alates muutub hunnik täiskirjutatud paberit *arhiiviks* (kui muutub) ja mis sellest arhiivist siis peaks saama. Siinkirjutaja arvates on ainus tee reguleerida neid küsimusi nimelt arhiiviseaduse kaudu. Ma pean silmas just võimaluse andmist, mitte kohustamist. Ühtegi inimest ei saa ju sundida looma arhiivi, küll saab aga seadusega anda teatud garantiisid ja abi väärtuslike eraarhiivide omanikele. Lähtun siinjuures eeldusest, et mistahes isikuarhiiv luuakse kas rohkem või vähem teadvustatud sihiga: tagada teatud dokumentide püsiv säilimine. Inimene ise suudab oma arhiivi hoida heal juhul elu lõpuni. Isikuarhiiv võib sellele vaatamata edasi kesta teise, kolmanda või kümnendagi inimpõlve, muutudes üheks osaks vastavast perekonnaarhiivist. Seda muidugi juhul, kui järgmised põlvkonnad ilmutavad mingitki huvi ja suudavad tagada hädavajalikud hoiutingimused paberi säilimiseks. Ükskord saabub aga lõpp — isiku- või perekonnaarhiiv kas põleb või määndub, müüakse, või veelgi hullem, kallatakse prügikonteinerisse.

Sellise võimaluse minimaliseerimiseks on vaid üks lahendus — sätestada arhiiviseaduses kord, kuidas toimub ühiskonna jaoks olulise eraarhiivi kinkimine või müümine riiklikule arhiivile või mõnesse muusse hoiupaika. Muidugi juhul, kui omanik seda soovib. Väärtusliku eraarhiivi omanikul peab seejuures tingimata olema ka deposiithoiu võimalus riiklikus arhiivis. Sel juhul

säiliksid tema omanikuõigused koos vabadusega oma arhiiv teatud aja möödudes tagasi võtta. Lisaks peab omanikul olema seadusega garanteeritud voli piirata riiklikus arhiivis (või mõnes muus hoiupaigas) uurija juurdepääsu kas kogu isikuarhiivile või ainult teatud osale sellest. Tõepoolest, need on arhiivinduslikud elementaartõed, mida vaikimisi nagunii juba järgitakse. Tsiviilühiskonnale omase seadusliku garantii saab eraarhiivi omanikule anda aga ikkagi mitte ühe või teise riikliku hoiupaiga direktori lubadused ja veenev naeratus, vaid arhiiviseaduse alusel sõlmitud leping. Hinnaliste erapaberite paradiis pole mitte laualaeas ega prügikast, vaid arhiiv, on öelnud Soome Rahvusarhiivi nõunik Raimo Pohjola. Arhivaar võib paremini või halvemini etendada Peetruse rolli, kindlaks võtmeks tema käes saab olla aga ainult seadus.

Teiseks. Igasuguse arhiivi, sealhulgas ka eraarhiivi ülim roll pole mitte teatud informatsiooni säilitamine, vaid selle informatsiooni kasutamise võimaluse tagamine. Informatsioon ei ole informatsioon, kui seda kasutada ei osata või selle olemasolust ei teata. Arhiivid tekkisid mitte mingi müstilise muinsushuvi ajendil, vaid selleks, et säilitada ja vajadusel tõestusena kasutada teatud liiki (eelkõige juriidilisi) dokumente.

Eesti arhiivide põhiprobleemiks pole enam ammu see, et miski oleks rohkem või vähem salajane, vaid see, et arhiivides säilitatavat ei suudeta kasutada. Veelgi enam — isegi arhiivide olemasolust ei olda Eesti Vabariigis ühemõtteliselt ja igal tasandil informeeritud. See pärast tuleks eraarhiivide puhul eelkõige mõelda sellele, kuidas kindlustada teadmine nende olemasolust. Kõige lihtsam ja maailmas kõige levinum moodus on riikliku registri pidamine kultuurilooliste või muidu huvipakkuvate eraarhiivide üle. Omanikku ei kohustaks see praktiliselt mitte millekski, küll annaks aga nii talle kui teisele asjasthuvitatud poolele — pean silmas ühiskonda — teatud turvatunde tulevikuks. Seega, infovahetuse korraldamist ja stabiilsete hoiutingimuste loomist tuleb lugeda palju olulisemaks teemaks, kui vaidlust selle üle, millises hoiupaigas üht või teist isikuarhiivi tuleks säilitada. Tunnistan, et minus kui riigiametnikus tekitavad kõhedust need head kolleegid arhiividest, raamatukogudest ja muuseumidest, kes erilise antikvaarse kirega võitlevad ühe või teise isikuarhiivi paigutamise eest oma asutusse. Arhivaar, raamatukoguhoidja või muuseumiloo ei tohi oola oma olemuselt kolleksionäär.

Kui küsimuse all on see, kuidas tuua Välis-Eesti arhiivid Eestisse ja kuhu nad siin paigutada, siis soovitsin küll lausa riiklikul tasemel vaagida, milliseid võimalikke positiivseid tulemusi annaks võõrsil paiknevate

Estica-materjalide kiire koondamine Eestisse, võrreldes nende paraku samuti võimalike negatiivsete tulemustega, juhul, kui mõne naaberriigi valimistulemused meile ebasoodsaks osutuvad.

Kordan veel, arhivaar peaks mõtlema eelkõige sellele, kuidas olulisi dokumente (st informatsiooni) säilitada ja kuidas seda teavet ühiskonnale vahendada. See on aga esmajoonelise arhivaalide kopeerimise ja mikrofilimise küsimus. Sestap tunnistangi, et kui mul oleks valida kahe võimaluse vahel: kas paigutada Eesti Ajalooarhiivi mikrofilmidel tagatisfond Austraaliasse või tuua sealne Välis-Eesti arhiiv Tartusse, valiksin ma kõhklematult esimese variandi. Kuid see võib muidugi olla ka autori nõrga närvikava probleem.

Lõpetuseks veel ühest probleemist, millel tahaksin peatuda, kõneldes eraarhiivide sujuvast kaasamisest Eesti arhiivide süsteemi. Ma pean silmas riikliku ja avaliku hoiaku normaliseerimist suhtumises arhiividesse üldse. Olen korduvalt mõelnud selle üle, miks ei käsita nn keskmine eestlane arhiivi kultuuriasutuseks nagu näiteks muuseumit, raamatukogu, teatrit või kasvõi loomaaeda. Ma pole leidnud rahuldavat vastust. Samas on ka keskmise ametniku arusaam arhiivi kui riigiasutuse funktsioonidest ühiskonnas võrratult halvem kui ükskõik millise teise riigiasutuse ülesannetest, nagu mul korduvalt on tulnud kogeda. Milles on siis asi? Kas tõesti on arhiiv midagi iseäranis ebatavalist juba oma olemuselt? Kindlasti mitte. Julgen väita, et Eestis puudub lihtsalt traditsioon pidada arhiivi rahvusele üdiomaseks fenomeniks. Pole meil ju kunagi olnud Rahvusarhiivi, mis euroopalikus mõttemaailmas on vähemasti sama omane mõiste kui rahvusriik, rahvusraamatukogu või rahvusteater, vanem kui näiteks rahvusmuuseum, rääkimata rahvuslinnu mõistest või muust sarnasest *rahvuslikust tühitähjast*. Ilmselt meie riigiisade keel

lihtsalt ei paindunud 1920. aastatel vene kroonuasutuste ja baltisaksa rüütelkondade arhiive nimetama *rahvusarhiiviks*. Rahvusarhiivi funktsioonid ähmastati, jagades need kahe riigiarhiivi vahel Tallinnas ja Tartus. Nõukogude perioodil jätkus see kummaline peitusemäng veelgi ebalooslikumal kombel: nõnda sai Tallinnas paiknenud Riigiarhiiv nimeks *Oktoobrirevolutsiooni ja Sotsialistliku Ülesehitustöö Riiklik Keskariiv*. Probleem pole ju mitte niivõrd ühe või teise asutuse nimes, kuivõrd selle institutsiooni poolt ühiskonnas täidetavas rollis. Seepärast pole mitte päris huvitusest see küsimus, kellele võiksid homme pöranda-alt väljatulevad eraarhiivid tugineda, kui neil on *arhiivinduslikke* probleeme? Kas mõne arhiivi poole? Või näiteks mõne suure raamatukogu või muuseumi poole, kuhu samuti nii kodu- kui välisestlaste isikuarhiive hulganisti on kogutud? Eesti arhiivide teoreetiline baas on habras. Kuid kui meie arhiivindus on teoreetiliselt nõrk (ma usun, et olen piisavalt pädev seda jaatama), siis kas on üldse võimalik, et Eesti muuseumid või raamatukogud on *arhiivinduslikes küsimustes* tugevad? Vaevalt. Seepärast, püüdkem iseenest harida ning kopeerida Euroopa positiivseid kogemusi demokraatliku riigi, ühiskonna ja arhiivinduse ülesehitamisel, katsetades vaid seal, kus see on hädavajalik. Ma ei arva, et eksperimendid rahvusliku mäluga oleksid ilmtingimata vajalikud. Üritagem jõuda arhiiviseaduse vastuvõtmiseni, arhiivide infosüsteemi loomiseni nii kodu- kui välis-Eestis ning pigem kaalutletud kui muskulatiivsete riiklike otsustusteni kõikvõimalikes muudes arhiividega seotud küsimustes, sõltumata nende omandivormist.

* Publitseeritakse Kalju Lepiku juuelikonverentsil peetud ettekande järgi.

Euroopa Muinsuskaitsepäevad Narvas

Esimesed Euroopa Muinsuskaitse päevad toimusid 1984. a Prantsusmaal. 1992. a sai ka Eesti vastava komitee liikmeks. Esimeseks Euroopa Muinsuskaitsepäevade raames peetud ürituseks oli 17. - 18. septembril 1993. a Tallinnas toimunud rahvusvaheline seminar "Konserveerimise seadusandlus ja struktuur Baltimaades", millega kaasnesid ka mitmed rahvusvahelised näitused. Möödunud stigisel Tallinnas läbiviidud üritused keskendusid ajalooliste eeslinnade ja väikelinnade planeerimisele ja conserveerimisele. 1995. a Euroopa Muinsuskaitsepäevade põhiteemaks oli valitud piirilinnade mälestusmärgid.

16. septembril Narva linnuses peetud ajalookonverentsi avasõnas rõhutasid nii kultuuriminister **J. Allik** kui ka Narva linnapea **R. Murd** kultuuridevaheliste kontaktide tähtsust.

Tallinna Linnaarhiivi direktor **J. Kivimäe** rääkis Narva linna ajaloost keskajal. Seni ajani puudub täpne dateering Narva alguse kohta. Kindel on aga see, et sakslaste tung itta peatus Narva jõel. 1256. a tehtud katse rajada kindlust Narva jõe Venemaa poolsele kaldale ei õnnestunud. 1277. aastast pärineb Narva linnuse esimene mainimine ja 1332. a on dokumetides nimetatud kedagi Florencinost - Narva kodanikku. Linnaõigused sai Narva 1345. aastal. Narva linna loomises võib näha Tallinna kaupmeeste teadlikku huvi rajada sillapea Novgorodimaale. Samas oleks ekslik pidada Narvat vaid Tallinna ripatsiks. Keskaja lõpus elas linnas 700-800 inimest: 30 saksa- ja 120 mitesaksa peret.

Ivangorodi linnuse loomisega 1492. a ilmub Venemaa - Liivimaa vahelises rahulepingus esmakordselt säte piirist, mis jooksis keset Narva jõge. 1494. a suleti Hansa kaubakontor Novgorodis. Selle funktsioonid võttis põhimõtteliselt üle Narva ja osaliselt ka Tartu. 12. mail 1558. a ühes linna langemisega vene vägede kätte lõppes ka keskaegne periood Narva ajaloos.

Tartu Ülikooli õppejõu **K. Altoa** teemaks oli "Uusi andmeid Narva linnuse ehitusloost". Klassikalise kontseptsiooni linnuse geneesist on esianud Sten Karling ja Armin Tuulse. Paraku oli neil juurdepääs linnusele raskendatud. Nende järgi chitati Narvas taanlaste poolt torniga kastell, mis 14. sajandi teisel poolel rekonstrueeriti konvendihooneks. 1950. aastatel alanud suurejooneliste restaureerimistööde raames esialgu

uuringutele olulist tähelepanu ei pööratud. Ainsa lisan-dina linnuse ehitusloole selgitati, et Pikk Hermann on valminud kolmes järgus. Alles 1984-86 avanesid võimalused ulatuslikumateks väliuuringuteks (Kaur Altoa, Toivo Aus, Jaan Tamm), kuid need tööd olid kohati lootusetult hiljaks jäänud. Linnusest on esmalt rajatud regulaarne kastellilaadne ringmüür, millele taanlased lisasid Pika Hermann selle esialgsel kujul. Hiljem on ordu linnust jupphaaval rekonstrueerinud, püstitades üksikuid hooneid ja hoonetiibu. Alles lõunatiiva ehitamisega 16. sajandi esimesel poolel sai pealinnus konvendihooe-laadse üldkuju. Seega vajab senine seisukoht konvendihooe levikuajast Vana-Liivimaal revid-eerimist.

Narva linna muinsuskaitseinspektor **A. Nikitjuk** käsitles arheoloogilisi kaevamisi linna territooriumil. Narva vanalinna on arheoloogiliselt puudulikult uuritud. Ulatuslikud väljakaevamised toimusid seoses Narva linnuse restaureerimisega 1988. aastal. Suures Läänahoovis 180 m² suurusel alal teostatud arhitektuuriajalooliste väljakaevamiste käigus avati kraamikambri lõunasein. Tuli ilmsiks sõjapidamisega seotud esemete erakordne rohkus (näit. 110 kuuli 1 m² kohta). Orgaanika-rikast kultuurikihti võib dateerida varasemaks kui 17. sajand. Väljakaevamised toimusid ka Rüütli ja Koidu tänava ristmiku kohal vanalinnas. Kaevamistööde käigus pidid arheoloogid avama nn Pectri maja vundamendi järgnevate uurimistööde tarvis. Sillutise alt leiti ehitise kivikonstruktsioonid mis olid hävinud ühes tulekahjus (1558, 1610 või 1659 — **A.W.-W.**) ning 1,8 m sügavuselt kaevati välja puusillutise tüüpi konstruktsioonid - esimesed selletaolised Narvas. 1980. aastate lõpus ja 1990. aastate esimesel poolel toimusid arheoloogilised uurimised Gloria ja Victoria bastionide jalamil, 17.sajandi lõpus rajatud nn Uuslinna territooriumil, "Kuningakantsi" ja Rakvere tn piirkonnas, kokku 9 objektil. Need kaevamised kandsid tihtipeale avariikaevamiste iseloomu.

Narva linna hetkeseisust, majanduslikest ja sotsiaalsetest probleemidest ning arenguperspektiividest tegi ülevaate linnapea **R. Murd**. Narva linna õitsengust ja hävingust rääkis aktiaseltsi "Restauration T" peaspetsialist **J. Kaljundi**. Esitatu kordas põhimõtteliselt 3.

märtsil 1995. a Narvas peetud konverentsil juba refereeritud materjali (vt "Kleio". 1995. 2.).

Ivangorodi arengul piirilinnana peatus oma ettekandes selle linnaapea V. Dmitrijev. Suur hulk inimesi tuli linna seoses Balti Soojuselektrijaama chitamisega, kuid juba selle valmimise järel 1973. a kahanes elanikkond 16-lt 10,5 tuhandeni. Momendil elab Ivangorodis 13 tuhat inimest, juurdekasv toimus sõjaväelaste ja põgenike arvel. Kuni viimase ajani sõltus linn suurel määral Narvast. Narvaga oli seotud veevarustus, veepuhastusscadmed, soojussüsteem, olmeteenindus, transport, kaubandus. Nii näiteks puudusid Ivangorodis täielikult laste isetegevuskollektiivid, kuna sellistes valdkondades nagu haridus, sport, kultuur jms orienteeruti täielikult Narvale.

Teatud seisaku taustal Vene – Eesti vahelistes teaduskontaktides kõlas eriti huvitavana Peterburi Teadusliku Uurimisinstituudi "Spetsprojektrestavratsija" spetsialisti M. Miltšiku ettekanne *Narva mõjutused Ivangorodi funktsionaal-planeerimisstruktuuri kujunemisel*. Ivangorodi linnuse rajamisaastat – 1492 – võib pidada seaduspäraseks, kuna sel kevadel lõppes Moskva riigi ja Liivimaa vaheline vaherahu. Ehitustöid juhatas mitte Pihkva- (nagu on arvanud Kostotškin, vaid Novgorodi asehaldur – bojaar Jakob Koskin. Esile nihutatud nelinurkne kindlus ja selle taha rajatud *Suur Bojaarilinn* kuulusid juba 1492. a algkavandi juurde. 1492.–93. a lõpetati chitustööde esimene järk ning alustati tööd teise järgu kallal. Töö lõpetati 1498.–99. Kogu chitust iseloomustab ühtsete chituslike töövõtete kasutamine: seni Vene riigis tundmatu iseloomulik müüristik, aknakujulised laskeavad, suhteliselt madalad (12 m) tornid lameda vahelaega. Ulatuslikud chitustööd toimusid aas-

tail 1507–09: varasema linnuse ümber rajati nn loss, kindluse jalamile – Narva jõe äärde, püstitati flankeeriva funtsiooniga *Kaevutorn*. Umbes samal ajal valmis ka *Eeslinn*. Külkseinte pealeehitamise järel seati piki siseperimeetrit kõik vaheleehitatud lõksudega. Viimati mainitud võtet kohtame terve Venemaa ulatuses vaid Ivangorodis, sama kehtib ka ümberehitatud võlvvahelagede kohta. 1556. aastal chitati uue süsteemi järgi madal muldkindlustis – hornvärk. Peale Narva langemist Vene vägede kätte 1558. a raiuti kindluse läänescinast läbi uued väravad. 1581–90 oli Ivangorod rootslaste käes. Peale selle tagasivallutamist Boris Godunovi vägede poolt chitati kõrgemaks kindluse loodesein. See omakorda sundis rootslasi chitama kõrgemaks *Pika Hermann*. Stolbovo rahuga läks linnus Rootsi riigi kätte. Linnus on chitatud kahes chitusjärgus kahe erineva Itaalia meistri poolt. Seda tõestavad ka väliuuringused, mille käigus saadud andmed osutavad eeskujuna Verona kindlusele, Bartallioni kindlusele Raven-nas ja Sforceseo lossile Milanos.

Pärast konverentsi lõppu toimus ekskursioon vanalinnas, kus J. Kaljundi ja A. Nikitjuki seletuste saatel tutvuti üksikute restaureeritud hoonetega ning arheoloogiliste kaevamispaikadega. Tahaksin mainida ka konverentsi heal tasemel läbiviimist (sünkroontõlge; küllaltki suur vastukaja linnas). Kuid nii konverents ise kui Muinsuskaitsepäevad tervikuna jäid täielikult sama päeva õhtul Narva ainukeses Eesti gümnaasiumis toime pandud pommiplahvatuse varju.

Anton Weiss-Wendt
Stud. hist.

Arno Rafael Cederberg — 110 aastat sünnist

Tartu Ülikooli taasavamise järel 1919. a tuli Tartusse eesti vaimse iseseisvumise eest võitlema rida Soome teadlasi. Neist õpetlastest, kes kõik jätsid märkimisväärse jälje Ülikooli ja rahvusteaduste kujunemislukku, sidus oma elu Tartuga kõige kauemaks ajaloolane Arno Rafael Cederberg. A.R. Cederberg sündis 1885. a Soomes Tuusulas kirikuõpetaja, tuntud kirikualaloo uurija ja energilise kultuuritegelase Johan Antero Cederbergi pojana. Seetõttu pole midagi üllatavat, et ta huvitus teoloogiast ja ajaloo. 1903–12 õppis Arno Rafael Helsingi Ülikoolis ajalugu, filosoofiat ja vanu keeli (1908 – *cand. phil.*, 1910 – *mag. phil.*, 1912 – *lic. phil.*). Doktoridissertatsiooni kirjutas ta oma kodukandi, Põhja-Karjala kaubandusoludest pärast Põhjasõja lõppu ning 1914 promoveeriti ta filosoofiadoktoriks. Juba varem, 1913. a algul sai ta Helsingi Ülikooli Põhjamaade ajaloo dotsendiks. Samal ajal pidas ta ka teisi ameteid, olles nt 1915. aastast Ülikooli prokantsleri ja 1917. aastast kantsleri sekretäriks.

Lisaks pedagoogilise ja teadustöö, aga ka administraatori kogemustele, olid A.R. Cederbergil Tartusse kaasa võtta juba küllaltki laialdased teadmised erinevate maade arhiividest (Stockholm, Uppsala, Linköping, Lund, Kopenhagen, Göttingen, Berliin, Marburg, Hamburg, Peterburg jt), kuhu uurimistöö teda oli viinud. Edaspidises töös osutus väärtuslikuks ka ülikooliaegne töökogemus *Historiallinen Aikakauskirja* toimetuses. Igäl juhul peeti A.R. Cederbergi *pagasit* piisavaks, et teda Tartu Ülikooli kutsuda — 1919. a septembris valis Ülikooli ajutine nõukogu ta Eesti ja Põhjamaade ajaloo professoriks. Sellele kohale jäi ta 1928. a sügiseni, täites 1924. aastast ka üldajaloo professori kohuseid. Piirdugem järgnevalt vaid tema tegevuse piirjoonte tõmbamisega.

Uue professori esmaseks ülesandeks sai Eesti ajaloo kui õppe- ja uurimisaine väljaarendamine ülikoolis. Prof Cederbergi näol oli ülikool saanud mitte ainult võimeka teadlase ja organisaatori, vaid ka hea pedagoogi (vt näiteks intervjuu prof Jaan Konksuga "Kleio" nr 1, 1989). Ent Cederberg ei piirdunud oma tegemistes õppetooli väljaarendamisega. Ta oli juhtival kohal pea kõigis ajalooteaduslikes ettevõtmistes. Tema initsiatiivil asutati Akadeemiline Ajaloo Selts, mis oli üldse esimene akadeemiline ühing Tartu eesti ülikoolis. Ta oli ka ajaloolaste oma ajakirja väljaandmise mõtte algatajaid. Prof Cederberg oli seltsi esimeheks ning *Ajaloolise Ajakirja* toimetuse liikmeks kuni oma Eesti-perioodi lõpuni. Samaaegselt juhtis ta ka Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloo toimkonda. Lisaks mainitud seltsidele oli ta mitmete nõukogude ja komisjonide liikmeks.

A.R. Cederbergi eriharrastusteks olid arhiivindus ja allikaõpetus. (Enne Eestisse tulekut oli ta avaldanud hinnatava ülevaate Soome kirikuarhiividest.) Tema teeneid Eesti arhiivindusele on raske ülehinnata, teda on nime-

tanud isegi Eesti arhiivinduse isaks. Varsti pärast Eestisse tulekut valiti ta Arhiivikomisjoni (hiljem -nõukogu) esimeheks. Selles ametis töötas ta välja üksikasjaliku Eesti arhiivikorralduse kava, kus ta nägi ette ka eraldi Riigiarhiivi ja Riigi Keskarhiivi rajamise. Võimaluse eest kasutada ajalooarhiivi varasalvi võlgnevad Tartu Ülikooli õppejõud ja üliõpilased tänu prof Cederbergile, kes tüliselt pooldas Riigi Keskarhiivi rajamist ülikoolilinnas. Prof Cederbergi algatusel-osavõtul-juhtimisel läbiviidud kavades võib esile tuua veel ajaloolise pärimuse süstemaatilist kogumist ning Eesti Biograafilise Leksikoni koostamist ja avaldamist (1926–29). Lisaks toimetajatööle kirjutas ta sinna ise poolteistsada artiklit (ligi 1/8 mahust), mitmed biograafilised kirjutised ilmusid ka *Ajaloolise Ajakirja* veergudel. Tema osavõtul asuti koostama Eesti ajaloo bibliograafiat ja oskussõnastikku.

Professor Cederbergi teaduslik huvi keskendus Eesti ajaloost eelkõige Rootsi võimu perioodile. Andes vastavaid seminariteemasid, innustas ta mitmeid noori ajaloolasi selle ajajärguga tegelema. *Ajaloolise Ajakirja* esimeses numbris (1922) esines ta programmilise artikliga *Tähtis uurimisülesanne*, kus kutsus uurima suurt reduktsiooni. (1931. a valmis J. Vasara doktoriväitekirj reduktsioonist.) Tema allikaõpetuslikest huvides annab teiste seas tunnistust koostöös prof A. Saarestega ilmunud "Valik eesti kirjakeele vanemaid mälestisi. I" (1927).

Tehes A.R. Cederbergi 50. sünnipäeval kokkuvõteteid tema tööst Eestis, kirjutas Hans Kruus: *Kuigi tehtud töö olude sunnil kandis mõnes osas ruttamise jälgi ja kujunes laiguti ka varaküpsenud viljaks, oli see üldiselt ometi rajava tähtsusega. /.../ prof A.R. Cederberg täitis oma ülesanded hästi. Eestlaste hinnangust prof Cederbergi tööle kõnelevad tema valimine Akadeemilise Ajaloo Seltsi (1928), Eesti Kirjanduse Seltsi (1932) ja Õpetatud Eesti Seltsi (1938) auliikmeks.*

See on medali üks külg. Tegelikult ei laabunud kõik nii sirgjoonelist ja probleemitu. Tooksin siinkohal välja vaid ühe momendi prof Cederbergi akadeemilisest biograafiast, mis pole pidukõnedes kohta leidnud, kuid iseloomustab hästi nii suhteid akadeemilise maailma sees kui võimu ja vaimu vahekordi Eesti Vabariigis.

1924. a esitas A.R. Cederberg Riigivanemale soovialduse Arhiivinõukogu esimehe ametist tagasiastumiseks. Ta kirjutas: *Juba kauemat aega olen pidanud konstateerima, et mina kõikidest katsetest hoolimata ei ole suutnud Eesti arhiiviolude korraldamisel läbi viia seda süsteemi, mis maksev teistes Põhjamaa riikides. /.../ Kurva meelega olen pidanud konstateerima, et /.../ Arhiivnõukogu tahetakse muuta ainult väikeseks administratiivseks organiks, mille tegutsemisvabadus oleks täiesti piiratud, niisama ülikurb on Keskarhiivi juhataja küsimus, mis liig karmilt paljastab Eesti olude seesmise rikkisoleku ja ebaloolumikuse.*

Selline avaldus tekitas bürokraatiaringkondades tõelise tormi. Haridusministeeriumi Haridus- ja Kunsti osakonna juhataja G.P. Ney (hilisem Riigiarhiivi ja Riigiraamatukogu direktor ja Arhiivinõukogu esimees) avaldas ministeeriumi nimel protesti *teadaandes sisalduvate haavavate ja mõnitavate lausete puhul Eesti olude kohta*. Haridusminister H.B. Rahamägi resolutsioon oli karm: *Täiesti ebakorrektn, lubamata ja põhjendamata etteheide Eestile ja eriti Haridusministeeriumile*. Ney

soovitas ülikoolil delegeerida Arhiivinõukogusse uus esindaja.

Oma vastuses teatas A.R. Cederberg, *et neid väärnähtusi, mis arhiivialal ettetulnud olen sunnitud asja enese pärast halastamata paljastama ja teen seda ka edaspidi niikaua kui Arhiivinõukogu liikmeks olen /.../ tsensuuri või bürokraatiliselt ähvardamisi kartmata*. Ministeeriumi poolt nõutava ülikooli seisukohavõtu koostamine delegeeriti prof J. Uluots, kes leidis, et ülikooli esindaja Arhiivinõukogus *pole mitte teenistusliku alluvuse, vaid avalik-õigusliku volitusvahekorraga*, mille alusel ülikool ei saa oma esindajat distsiplinaarsele vastutusele võtta. Prof Cederberg vabastati tema soovi kohaselt küll Arhiivinõukogu esimehe ametist, kuid jäi Tartu Ülikooli esindajana jätkuvalt selle liikmeks. (EAA, 2100-2-83. L 93-100).

Soome naasmise järel (1928) ei katkenud professor Cederbergi sidemed Eestiga. Ta suhtles edasi nii endiste kolleegide kui ka õpilastega. Muuhulgas oli ta 1936. a Helsingis peetud II Soome–Eesti ajaloolaste-päeva Soome–poolseks juhatajaks. Oma surmani (1948) töötas ta Helsingi Ülikooli professorina.

A.R. Cederberg kuulub nende erandlike teadlaste hulka, kellel on väärikas koht nii Eesti kui Soome ajalooos.

Kirjandust:

A. Halila. Professori A.R. Cederberg † //Historiallinen Aikakauskirja. 1948. S 240-242. H. Kruus. A. R. Cederberg 50-aastane //Eesti Kirjandus. 1935. Lk 251-255. P. Pillak. Ajaloolise arhiivi asutamine ja Tartu Ülikool. //Kleio. Teaduslik-populaarne ajaloo almanahh. 3. Tartu, 1991. P. Pillak. A.R. Cederberg 100. //Looming. 1985. Lk. 993-994. T. Rosenberg. Ajalooline Ajakiri 1922-40. //Kleio. Ajaloo Ajakiri. 8. Trt, 1993.

Anu Järs, Aadu Must

Ferdinand Linnus 100

20. mail 1995. a möödus 100 aastat meie rahvateaduse suurkuju Ferdinand Linnuse (1935. aastani Leinbock) sünnist.

Külarätsepa perest pärit poisi koolitee algas Helme kihelkonna Riidaja vallakoolis ja jätkus Kärsna ministeeriumikoolis, Viljandi linnakoolis ja Tartu Aleksandri Gümnaasiumis, mille ta lõpetas hõbemedaliga 1915. aastal. Gümnaasiumis õppimiseks kippus kodust antav toetus napiks jääma ning lisa tuli teenida järeleaitamistundide andmisega. 1915. aastal astus Ferdinand Linnus Tartu Keiserliku Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda. Õpingud katkesid aga seoses I maailmasõja lahingutegevuse kandumisega Baltimaadesse. 1917. a suvel mobiliseeriti ta tsaariarmeesse. Lõpetanud Peterhofi 3. lipnikute kooli, teenis ta Tartus Eesti tagavarapataljoni nooremohvitserina. Vabadussõja lõpetas F. Linnus leitnandi auast-

mes luurekomando ülemana ja Vabadusristi kavalerina. Autasuks oli talu Riidaja mõisa südames.

Järgnes lühiajaline töötamine Tallinnas ja abiellumine Olga Mirkaga. 1921. a algul asus F. Linnuse perekond elama Tartusse. Ferdinand jätkas õpinguid Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonnas. Peaaineks kujunes etnograafia, mida luges Eesti Rahva Muuseumi direktor Ilmari Manninen. Üliõpilasena kirjutas F. Linnus kolm seminaritööd, mis avaldati ERMi Aastaraamatus (kabi- ja pottmütsidest, puulukkudest, uste- ja väravate sulustest). Teiseks põhiaaineks kujunes arheoloogia. Prof. A. M. Tallgreni juhendamisel tutvusid üliõpilased Saaremaa ja Muhu muinsustega. Prof. Tallgren oli ka ainus õppejõud, kes juba 1921. aastal juhtis tähelepanu vajadusele tunda moodsa museoloogia aluseid; tema oli F. Linnuse otseseks soovitajaks tööleasumisel Eesti Rahva Muuseumi. Töö ERMis kujunes F. Linnusele heaks täiendu-

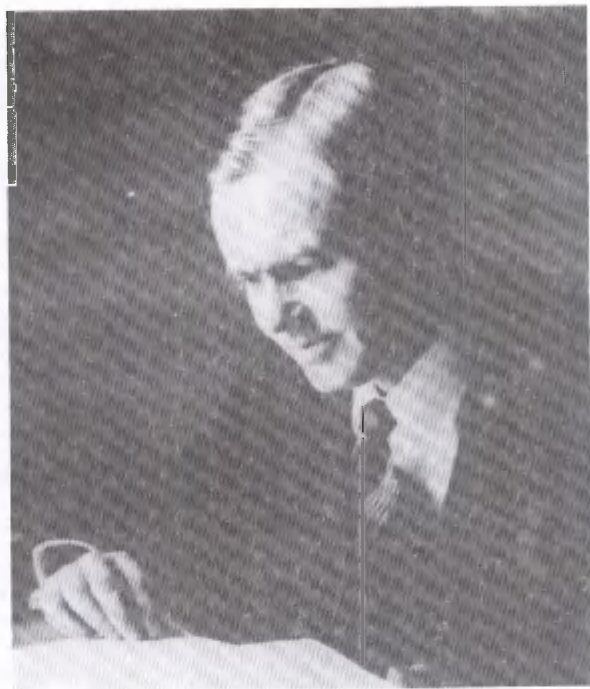
seks jätkuvatele õpingutele ülikoolis. Õppetööst vabad suved moodusid uurimisreisidel Saaremaal, Muhus, Hiiumaal, Läänemaal, Põhja-Eestis ja Ruhnu saarel. Nendest retkedest on Eesti Rahva Muuseumi arhiivi jäänud suurepärane etnograafiline materjal, mida seatakse ideaalilähedase kogumistöö näidiseks kõigile välitöödele siirduvatele etnograafiaüliõpilastele. Lisaks otsesele etnograafilisele teatmematerjalile sisaldavad need kogud fotosid, jooniseid, esemeid ja reisipäevikuid, kus tõsiteaduslikud tähelepanekud võivad vahelduda 1920. aastate esimese poole maaelu humoorikate kirjeldustega. Eriti huvitavaid materjale on F. Linnus talletanud uurimisretkest Ruhnu saarele 1924. aastal, kui saarel valitses veel traditsiooniline arhailine eluviis. Osa muuseumi kõige vanematest esemetest pärineb just sellelt ekspeditsioonilt.

Varsti pärast ülikooli lõpetamist kaitses F. Linnus magistrikaadi teemal "Uste ja väravate sulused Eestis", mis oli välja kasvanud varem tehtud seminaritöödest. ERM-i direktori I. Mannineni ettepanekul sai temast teaduslik stipendiaat uurimisteenaga "Eestlaste ja liivlaste muistne mesindus". 1927. ja 1928. aastal toimunud kolm ekspeditsiooni hõimurahva liivlaste juurde andsid tulemuseks käsikirja "Liivi etnograafia".

Pärast I. Mannineni lahkumist Soome 1929. aastal sai F. Linnusest ERM-i direktori kt. ning lisaks sellele rahvateadusliku osakonna juhataja. Sisuliselt tähendas see nii muuseumi teadusliku kui kogu majanduslik-praktilise töö juhtimist. F. Linnus valiti mitmete seltside ja komiteede liikmeks. Alates 1928. aastast oli ta Rahvusvahelise Rahvakunsti komitee liige ja 1929. aastast selle esimees; aastatel 1928-34 kuulus F. Linnus Eesti Kirjanduse Seltsi eestseisusse; 1929. aastast oli tegev Õpetatud Eesti Seltsi juhatusel liikmena. Samal ajal osales ta veel Akadeemilises Ajaloo Seltsis, Rahvahariduse Nõukogus, "Pallase" kuratooriumis, Soome Muinasuurijate Seltsis jne. Andeka ja keeli valdava teadlasena aktiivseeris F. Linnus väljaannete, esemete ja näituste vahetamist mitmete maadega. Koos "Eesti Kultuurfilmiga" algatas ta etnograafiliste filmide tegemise ("Päev Liivi rannikul"). Tema juhatusel viidi lõpule ERM-i kogude korrastamine ja esemete teaduslik kirjeldamine. Etnograafilise materjali laiaulatuslikumaks kogumiseks loodi 1931. aastal kirjasaatjate võrk, mis tegutseb tänase päevani.

Paralleelselt muuseumi juhtimisega oli F. Linnus aastatel 1928-39 TÜ etnograafia ja museoloogia õppejõud. Alustanud muuseumi kogude tutvustamisest eesti keele õppijaile, luges ta alates 1931. aastast juba kuut erinevat loengukursust. F. Linnus oli 1930. aastatel ka peamine proseminaride ja seminaritööde juhendaja. Etnograafia õppetooli juures tehtud üliõpilaste sadakond proseminari ja seminaritööd on hoiul Eesti Rahva Muuseumi raamatukogus. Aastail 1936-38 oli F. Linnus Tartu Ülikooli nõukogu liige.

Kõige selle kõrvalt tuli leida aega teadustööks. Nii kaitses F. Linnus 1938. aastal doktorikraadi (töö ilmus

väljaandena "Eesti vanem mesindus I. Metsmesindus" 1939). Alahinnata ei saa toimetamistöö tähtsust: alates 1929. aastast ilmus tema toimetusel "Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat". F. Linnuse toimetatud ja redigeeritud oli ka H. Kurriku suur käsiraamat "Eesti rahvarõivad" (1938) ning T. Kadaku populaarne ülevaate-teos "Eesti Rahvakunst" (1936). Ise on ta iseloomustanud meie tolleaegset etnograafiateadust järgmiselt: *Noorel eesti etnograafial on silmade ees olnud eriti järgmine juhtmotiiv: "teooriad mööduvad, materjal jääb". Seetõttu on meie esimene etnograafide generatsioon teadliku enesepiiramisega pühendunud eelkõige materjali kogumisele ja mitmesugustele ettevalmistavatele töödele, et luua tulevasele uurimisele kindel alus ja vajalikud abivahendid.* (F. Linnus. Die estnische Ethnographie in den letzten fünf Jahren. Balticoslavica III. Wilno, 1938. S. 135).

Tema viimaseks välitööks jäi omapärase rannarootsi kultuuri jäädvustamine 1940. aasta juunis Osmussaarel Vene baaside alla mineval territooriumil. Samuti aitas tema oskuslik tegutsemine esimesel nõukogude okupatsioonil aastal muuseumi paljudest karidest mööda. Hoolimata sõprade soovist ei varjanud ega peitnud ta ennast ja sarnaselt paljude meie tolleaegsete juhtivate teaduse ja kultuuritegelastega arreteeriti F. Linnus 1941. a juunis valesüüdistuse põhjal ning hukkus 23. veebruaril 1942. a nõukogude vangilaagris Suhho-bezvodnojes Nižni-Novgorodi (Gorki) oblastis.

Piret Õunapuu

Aleksander Loit - 70

Käesoleva aasta 26. juunil tähistas oma 70. sünnipäeva Tartu Ülikooli audoktor ja Stockholmi Ülikooli emeritiiprofessor Aleksander Loit. "Kleio" lugejatel on prof Loidi töödest ja tegemistest hea ülevaade (vt Kleio 3. Lk 65; vt ka Kleio 5/6. Lk 72-73). Viitamine prof H. Pii- rimäe kirjutatud eredale portreele ei tähenda, nagu ei lubaks vahepealsed aastad tollal kirjutatule midagi olulist lisada. Lausa vastupidi. Piirdugem siin vaid ühe põgusa näitega.

Alles hiljuti jõudis meie lugejate ette kogumik "Eesti ja Rootsi/Estland och Sverige" professor Loidi põneva artikliga "Eesti Rootsi valitsuse ajal 1561-1710" ja veelgi intrigeerivama alateemaga "Pärisorjuse kaotamine". Professor Loit tõestab, et mitmed justnagu üldtuntud varasema ajaloo probleemid alles vajavad läbiuurimist ja läbivaidlemist. Kas siis pärisorjuse kaotamise teema polegi rangelt 19. sajandi ajaloo teema? Oli tema poolt kirjutatu tõesti tegelikkus või ainult soovunelm? Mil määral kirjeldatud reformid ka rakenduda jõudsid (enne kui Vene riigivõim jälle endise olukorra taastas)? Kas ja mil määral puudutas see eramõisaid või piirdus ainult riigimõisatega? Kas me julgeme nõustuda A. Loidiga ja väita, et balti-saksa aadli ja vene tsarismi sobing paiskas kohalikud rahvad enam kui sajandiks tagasi pärisorjusesse ning kapitalistlikult arenguteelt sügavasse feodalismi?

Vast leiame neile ja veel paljudele teistele küsimustele koos professor Loidiga vastuse eeloleval kevadel Tartu Ülikooli auditooriumis ja ka järgmise aastakäigu "Kleio" veergudel!

Lembit Jaanits 70

Selle aasta 22. jaanuaril täitis seitsmekümnes eluaasta Eesti sõjajärgse arheoloogia ühel nimekamal esindajal, rahvusvahelise mainega kiviaja uurijal Lembit Jaanitsal.

L. Jaanits on sündinud Tartus ja siin läbinud ka kogu koolitee, õppides 1932-1937 II algkoolis, 1937-42 IV keskkoolis ja 1942-48 Tartu ülikoolis. Juba 1943. aastal asus ta õppimise kõrvalt tööle Arheoloogia Muuseumis. Kui 1947. aastal moodustati Tartu Ülikooli varade ja kaadri baasil Ajaloo Instituudi arheoloogia sektor, viidi sinna üle ka L. Jaanits. Sealt alates on ta töötanud instituudis (noorem-, vanem-, juhtiv-) teadurina ja aastatel 1968-90 arheoloogia sektori juhatajana. Ajaloo Instituut viidi peagi üle Tallinnasse, kuid korteripuudusel jäi L. Jaanits elama Tartusse veel kuni 1956. aastani.

Lisaks põhitööle luges L. Jaanits õppeülesande täitjana aastatel 1950-54 Tartu Ülikoolis arheoloogia algkursust. See oli aeg, mil arheoloogia kateeder oli likvideeritud ja NSV Liidu ajaloo kateedri juurde ei olnud koosseisulise arheoloogia õpejõu kohta veel loodud. Üli-

kooliga on ta seotud olnud hiljemgi, kuuludes Baltimaade arheoloogia eksami vastuvõtukomisjoni ning allakirjutanud on olnud rõõm saada L. Jaanitsalt mitmeid kiviaja erikursusi ja juhendust diplomi- ja magistritööle.

L. Jaanits on väga viljakas uurija. Juba ülikooli ajal tekkis selge suundumus neoliitikumi uurimisele. See esiajaloo periood oli ju tol ajal ka söötis. Emigreerunud oli ainus Eesti kiviaja uurija Richard Indreko, kes mõni aeg enne sõda asus uurima mõningaid noorema kiviaja objekte. 1948. aastal valminud diplomitöös käsitles L. Jaanits Tamula neoliitilist asulat. Noorema kiviaja asulad ongi jäänud tema uurimistööd läbivaks teemaks.

Ülikooli järgsel Tartu perioodil koondus põhitähelepanu Emajõe suudmealal asuvatele Akali (väljakaevamised 1949-52) ja Kullamäe (väljakaevamised 1951-52) asulakohtadele. Nende tööde põhjal valmis 1954 kaitsitud kandidaaditöö *Neoliitilised ja varase metalliaja asulad Emajõe suudmealal*, mis 1959. aastal ilmus venekeelse monograafiana. Põhjalik töö paistab silma hiilgava plaani- ja stratigraafilise meetodi rakendamise

poolest. Lisaks Emajõe suudmeala asulatele on võrdluseks toodud sisse ka teised tollal teadaolevad neoliitilised asulad Eestis ning laiemalt Baltimaades. Samuti vaatles ta ühiskondlikke, majanduslikke ja etnilisi küsimusi. Seal joonistuvad välja põhiliselt keraamilal baseeruvad Eesti neoliitikumi arheoloogilis-kultuurilise jaotuse alused.

Hiljem on L. Jaanits viinud läbi väljakaevamisi väga paljudel kiviaja muististel. Olulisematena nimetagem siinkohal Valma (1950, 1953-55), Loona (1957-59), Villa (1951), Naakamäe (1958-62), Tamula (1955-56, 1961, 1968) Kääpa (1959-62), Narva Joaoru (1954, 1957, 1960, 1962-64), Siimusaare (1961-64), Pulli (1968-73, 1975-76) ja Kõnnu (1977-78) asulakohtade kaevamisi.

Arvukates publikatsioonides on leidnud kajastamist peaaegu kõik kiviaja küsimused. Siinkohal olgu toodud vaid mõned näited. Põhjalik, kogu Eestis toimunud uurimistööd tutvustav ülevaateartikkel *Über die Ergebnisse der Steinzeitforschung in Sowjetland* ilmus tal 1965 ajakirjas *Finskt Museum*; analoogne Baltimaade neoliitikumi uurimise ülevaade *Nekotorõe voprosõ izutshenija kamennogo veka v Pribaltike* 1984 kogumikus *Novoje v arheologii Pribaltiki i sosednih territorii*. Rohkesti on kiviaja eri perioode analüüsivaid publikatsioone. Näiteks 1955 kogumikus *Muistsed asulad ja linnused* ilmunud artikkel *Neoliitilised asulad Eesti NSV territooriumil*. Varaneoliitikumi kohta on oluliseks 1968 fennougristika kongressi väljaandes ilmunud artikkel *Die frühneolithische Kultur in Estland*, kus põhitähelepanu koondub Kääpa asulakohale. NSV Liidu ja Soome arheoloogide sümpoosiumi kogumikus 1984 ilmunud artikkel *Ranne-neoliititšeskie kulturnõje gruppõ v Estonii* on laiema laiema baasiga. Selles eristab ta Eesti alal kolme varaneoliitilist piirkonda, oletades, et keraamikas kajastuvad eripärad on tingitud erinevatest innovatsioonisuundadest väljastpoolt Narva kultuuri. Samuti osutab ta hilisneoliitiliste kultuuripiirkondade kokkulangevusele varaneoliitilistega. Venekirveskultuuri probleeme on ta vaagunud 1966 kogumikus *Pronksiajast varase feodalismi* ilmunud artiklis *Venekirveste kultuuri asulatest Eestis*. Selle kultuuri asulaleidude vähesust tõlgendas ta rändleva eluviisiga ja oletas, et aja jooksul on venekirveste ja kammkeraamika kultuuri hõimude järeltulijad kokku sulanud.

Mesoliitikumi kohta on L. Jaanitsal publikatsioone vähem, kuid kirjutatu on paljus põhjanev. 1970. aastal välja tulnud kogumikus *Studia archaeologica in memoriam Harri Moora* on L. Jaanitsa artikkel *Kultuuri arengupidevusest Eestis üleminekul keskmiselt nooremale kiviajale*, kus ta esemelise matejali põhjal tõestas, et varaneoliitiline Narva kultuur on kujunenud mesoliitilisest Kunda kultuurist ilma olulise uute asukate sisseerändeta. 1978. aastal ilmus Teaduste Akadeemia toimetistes koos Kaarel Jaanitsaga kirjutatud artikkel *Ausgrabungen der frühmesolithischen Siedlung von Pulli*, milles nad oletavad Pulli asulakohalt leitud võõramaisele tulekivile tuginedes, et Eesti varasemad asukad pärinevad kagupoolsetelt aladelt. Ilmunud on mitmeid üksikobjekte, -probleeme ja kiviaja kronoloogiat käsitlevaid uurimusi, näiteks 1975 ilmus Tartu ülikooli toimetistes artikkel *Merevaigu esmasest levikust läänemeresoomlastel*, 1984 ilmus artikkel *Die kennzeichnende Züge der Siedlung Tamula sariväljaandes Iskos jpt*. Mahukas eriuurimus *Jooni kiviaja uskumustest* ilmus 1961 kogumikus *Religiooni ja ateismi ajaloo II*. Ta on tegelenud ka Eesti kiviaja elanike etnilise päritolu selgitamisega. 1956 ilmus kogumikus *Eesti rahva etnilisest ajaloost* artikkel *Eesti NSV territooriumi kiviaja elanike päritolust*. Kuivõrd hilisemate läänemeresoomlaste esiajaloo on ainus võimalus ja kogu seda ala hõlmav ning samas ka väga selgesti varasemast eriilmeline arheoloogiline kultuur, kammkeraamika kultuur, siis sellele tuginedes püstitas ta hüpoteesi, et kammkeraamika kultuuri kandjateks võisid olla soomeugrilased. Põhilised uurimistulemused ja seisukohad on L. Jaanits võtnud kokku kahes mahukas üldkäsitluses, 1982 ilmunud *Eesti esiajaloo* ja 1992 ilmunud *Eesti Talurahva ajaloo*, mille kiviaega käsitlevate osade autoriks ta on.

L. Jaanits on kirjutanud rohkesti artikleid entsüklopeediasse, muuhulgas Prahast ilmunud Jan Filipi toimetatud arheoloogia entsüklopeediasse. Arheoloogide ringkonnas on ta samuti kuulunud kui parima toimetaja käega mees, kelle pilgu alt on läbi käinud suur hulk Eestis ilmunud arheoloogiakirjandust ja kes toimetab praegu peagi trükkki jõudvat Eesti arheoloogia leksikoni.

Aivar Kriiska

RES GESTAE DIVI AUGUSTI

Source publication. Translated and commented by
Aado Altmets

Reconstruction time of Nõo Church known

Alar Läänelaid, Udo Tiirmaa

St. Lawrence's Church in Nõo is one of the few well-preserved medieval churches in South Estonia. Dendrochronological investigation provides essential information in addition to data preserved in written sources. 23 borer cores were gathered from the beams of the church's roof construction. Most of the beams were squared out of pine (*pinus sylvestris*) and only three beams of Norwegian spruce (*picea abies*). Tree-ring sequences of seven pine beams matched with each other forming a chronology of 133 years. The chronology of the roof of Nõo church turned out to be almost analogical to a section of Gotland's pine chronology. According to that the year 1738 is the last growth year of the trees of the Nõo chronology. The fact that years of extremely unfavourable weather mentioned in written sources coincide with the years of narrow growth rings of the trees of Nõo chronology also confirm the dendrochronological dating of the roof beams.

Attitudes of two high Baltic German civil servants in the Samarin-Schirren polemics.

Malle Salupere

In the 1860s a sharp discussion between Slavophiles and Baltic Germans known in historical literature as the Samarin-Schirren polemics, was in the centre of political life in the Baltic countries. In 1868 Yuri Samarin published the chapters dealing with the Baltic provinces of his "Russian Borderlands" in Prague the anti-German spirit of which arose a storm of indignation in the provinces. In May 1869 Carl Schirren, Professor of Tartu University, published "Livonia's answer to Mr. Yuri Samarin" which brought about the professor's dismissal, exile and aureole of martyrdom.

The article examines the attitudes of high (recently retired) Russian civil servants of Baltic German origin who could not but choose between two antagonistic sides. The author puts the correspondence between Ferdinand baron Wrangeli (1796-?) and Peter Magnus Alexander von Krusenstern (1813-87) and other respective materials kept in the family files of the Wrangells at the Estonian History Archives into scientific circulation. PMA von Krusenstern had been in Russian civil service in Caucasia for a longer period, serving as director of Caucasian Head Office for 5 years. Admiral F. baron Wrangeli, a famous seafarer and explorer of the Arctic, had made a career becoming Minister of Sea of the Russian Empire and member of the State Council; he was regarded to be a Russified servant of autocracy who thought and wrote rather in Russian than in German. The correspondence mentioned started immediately after Samarin's work was published. PMA von Krusenstern's Russian answer (48 pp) to Y. Samarin spread in manuscript was sent to baron Wrangeli already on 25 February 1869.

According to Krusenstern Samarin had put all the Germans of the Baltic provinces in the pillory, skillfully accusing them in oppressing the native people and treachery to Russian fatherland. In his reply Krusenstern has regarded the question of peasantry to which one third of the letter is dedicated, as the most important issue. However, K. mainly tries to justify and excuse the landlords rather than to rebut the accusations. As generally known, in his answer published in May of the same

year, all of Schirren's pathos was directed towards the defence of documental rights of the German nobility. This, of course, increased the self-reliance of the readers.

Wrangeli's answer and the following letters show that he did not like Krusenstern's answer. He was much more interested in an anonymous article in "St. Peterburgische Zeitung" the author of which proved to be C.R. Rinne (1816-84), resort doctor and owner of the manor of Põhiaka. Krusenstern also considered this answer better than his own. After Schirren's answer was published, Wrangeli recommended it with great enthusiasm to Krusenstern who was about to go abroad as a book "every line in which would deserve perpetuation in golden letters".

There are several other drafts of articles and speeches among Wrangeli's materials where he tries somehow to unite the roles of a patriot of his "small homeland" and a Russian statesman, proving that the liquidation of originality and privileges of the Baltic countries would be harmful for the empire as the Russian people are not able for independent cultural development and have always needed masters and teachers who have predominantly come from the German cultural context. In their disputes over whether the native peoples of the Baltic countries should be Russianized or Germanized, neither of the sides noticed that at the same time Estonians and Latvians had become civilized peoples.

Andres Saal in Holland 1916-1918

Olaf Klaassen

Against the background of A. Saal's visit to Hague the article gives a survey of the situation in Holland during WWI but also of the reflection of events in Russia and Germany in A. Saal's letters and diaries. In addition some pages of A. Saal's diary where he expresses his thoughts about contemporary and future Estonia are published.

Discussion on Estonian cultural heritage in the years of Khrushchev's "thaw".

Olaf Kuuli

In the heyday of Khrushchev's "thaw", immediately after the 20th congress of CPSU, "Sirp ja Vasar" ("Sickle and Hammer"), weekly of artists and intellectuals of the Estonian SSR, published a discussion on the attitude towards cultural heritage (21 March - 13 July 1956). In the Baltic countries the "thaw" had some specific features. In 1940 the Soviet Union had annexed Estonia, Latvia and Lithuania. After that the Stalinist regime had carried out mass repressions - arrestments and deportations - to break the resistance of the peoples. At the same time Soviet propaganda apparatus tried to depict the period of independence of these states in the darkest colours. At the end of the 1940s - beginning of the 1950s an extensive campaign against intellectuals who were active in the years of independence was held. Even several communists fell victims of repressions being accused of bourgeois nationalism or favouring bourgeois nationalists. The so-called Russian Estonians who had come to Estonia at heels of the Red Army, as well as Russians, made a quick career to leading posts.

On 23 March 1956 a major article "On the development of progressive national culture and its 'degeneration'" by Max Laosson was published in "Sirp ja Vasar". The article condemned the thesis of degeneration of national culture in the Republic of Estonia developed in the "History of the Estonian SSR" and elsewhere in previous years. At the same time M. Laosson criticized the

politics of the Republic of Estonia ("Estonian bourgeoisie" in the usage of that time) and praised the achievements of socialism. That's what the "rules of the game" demanded - without following them the article would never have got the permission to be published. However, he made a very straightforward conclusion: "... the thesis of degeneration of all national culture before the Soviet period has seriously braked the studying of cultural heritage, hindered the true estimation of works of literature and art". Laosson's article came as a surprise to Estonian intellectuals. In 1949-50 M. Laosson had been one of the most fierce unmaskers of "bourgeois nationalists" in the field of literature and his attacks had broken off the creative career of many people. Later he had fallen into disfavour himself. In 1956 he probably tried to improve his image among Estonian cultural circles and to follow the political trend of the "thaw".

Two weeks after Laosson's article the article "M. Laosson is astray" by G. Naan, leader of an opposite camp was published. Articles by representatives of both sides followed by turns. V. Maamägi and E. Päll belonged to G. Naan's camp (all three were Russian Estonians). They defended the thesis of cultural degeneration of bourgeois Estonia and accused the other side of ignoring Lenin's ideas and praising "bourgeois-nationalist" culture. M. Pesti, I. Jankovski, K. Siilivask, O. Elango etc (mostly local members of the CP) argued in defence of Estonian cultural heritage. They presented numerous evidence of cultural achievements in the Republic of Estonia and demanded their opponents to prove the concept of "degeneration". In the final article of the discussion the editorial staff supported the defenders of national culture.

The leadership of the Central Committee of the ECP headed by J. Kabin and L. Lentsman avoided joining the discussion as they could not predict the development of the attitudes of the Moscow authorities. The oppression of the 1956 uprising in Hungary gave rise to reactionary attacks in the Soviet Union.

On 1 February 1957 an editorial "On some problems concerning the studying of cultural history" was published in "Rahva Hääl", daily of the ECP. It criticized rudely the opponents of the "degeneration" theory, especially the conclusion of the discussion by editors of "Sirp ja Vasar". It was not allowed to publish any counterarguments.

The majority of intellectuals supported the opponents of "degeneration" theory and most literary critics and historians respected their arguments in their works. The discussion in "Sirp ja Vasar" could not change cultural policy radically. However, as an expression of more liberal ideas, it can be regarded as an example indicating the cracking of the totalitarian system.

Licentiate's dissertation from Uppsala

Enn Küng

Enn Kyng introduces Jaak Naber's licentiate's dissertation on the rifts between Swedish central authorities represented by the Swedish community and the German community in 17th-century Narva, defended at the University of Uppsala in 1994. The conflicts were caused by rivalry between the two "ruling nations" for key positions in the town's political and economic life.

Central authorities headed by the king also intervened in it actively. By means of Narva's school and church history J. Naber studies the legal status of the town council and citizenry and the two national groups forming it within the system of the state, as well as the regulative role of the state in making Narva Swedish, unified and prepared for the integration in the Swedish state. Economic plans and, from 1630s-1640s, a mercantilist policy served as basis for church and school programmes.

For J. Naber Narva is a model for examining the policy of Swedish authorities, its implementation and results in the towns of the Baltic provinces in general.

On the privatization of private archives in Estonia

Priit Pirsko

The article is based on a paper presented at Kalju Lepik's anniversary conference. It deals with the status of archives in Estonian society which is undergoing a period of rapid transition.

As, in the legitimate sense, there are no private archives in Estonia, the author suggests that the following rapid measures ought to be taken:

- 1) to introduce Estonian Law of Archives
- 2) to create state records for cultural-historical or other private archives of interest to the society
- 3) to formulate the state's attitude towards Estonian archives abroad
- 4) to try to normalize state and public attitude towards archives in general.

Priit Pirsko, MA in history, is director of the Estonian History Archives

This year's jubilarians

This year's jubilarians are marked out: it was the 110th anniversary of **A.R. Cederberg's** (1885-1948) birth who was professor of Estonian and Nordic history at Tartu University. Professor A.R. Cederberg was the teacher of the first generation of Estonian historians and the director of their research. Under his leadership the system of Estonian archival science was worked out.

100 years ago **Ferdinand Linnus** (Leinbock until 1935) (1895-1945), PhD, director of the Estonian National Museum and leading ethnologist during the Republic of Estonia, was born. F. Linnus was killed by Soviet authorities.

Leo Tiik, geographer and historian, whose article on the history of Hiiumaa is published in the present issue of "Kleio", celebrates his 85th birthday.

Aleksander Loit, professor of history at Stockholm University and director of the Centre of Baltic Studies whose services to the development of Estonian-Swedish scientific contacts and creating study and research opportunities in Sweden for Estonian historians of the younger generation are immense, celebrated his 70th birthday.

Lembit Jaanits, leading expert of Stone Age in Estonia, head of the Department of Archeology, Institute of History of the Estonian Academy of Sciences of many years, celebrated his 70th birthday.

